एवंकारेणाकृष्णवक्रायानिराकरणेनयोक्ता सर्वेनएवेतिना न्यूनमस्य
पदस्याधिकं किंचिद्दूसव्यक्तिहेतुत्वमित्यर्थः रसत्वमितिविप्रलंभशृं
गारात्मत्वम् ॥ अलंकारांतरसंकीर्णेयथा सरस्वतीश्वरेणोक्तः
न्यादिश्लोकः अत्रहितिएकेणयथाशब्देनकलत्वेणानुगतेनप्रसारितोम
सः तत्वगमभिव्यज्यते सरस्वतीश्वरेणोक्तः अनंतरकेन्तभियेद
पिविस्तारः एवितिहेत्यशस्मीमनोरथाः तदपिलिखितनशेखेरैते: पर
सरत्वन्मुखानयनतलिनीनालाक्षेपिबंतिरसप्रिया: रूपकएवेति
रसवपवनदीश्वरः ग्राहयेएपश्चाद: सरभसमेवयुद्धनातेनोक्तः
परस्परसान्मुखत्वमशुद्धिशर्वेमवनीताः अनंतरंगरवएवपश्चप्र
सतय: सेतवश्लोकाप्रसरोरथकनातदथवगरव: अलंगया: सेतवर्णे:
प्रतिहतेच्छा: अतपवायहपशस्मीमनोरथास्त्विरिति तथापरस्परसा
न्मुखनालक्षणेनान्योन्यताहान्येनस्वदेहसकलश्चेतितितोथाले
खितमायेरंगैनेयनानेयवनलिनीनालानितैरानीतवसंपरस्परा

भिलाषलक्षणमास्वादमास्वादयंति परस्पराभिलाषात्मकं हि शृंगारा
भिप्रीकावयुतयापि कालमतिवाहयंतीति ननु नायकरूपकं विनापि द्वंद्वम
चक्रवाकादिरूपकनायकयुगलानामपि तत्त्वात् तेदिदं साध्यं पद्मन
लिनीनालानीतसलिलपानक्रीडादिसम्भविता इत्याशंक्याह यथा कृष्ण
न केति उक्तं हि सर्वविविदानानंतरत्वे नेत्याद्देना तिनिर्वेदप्रसादेन
इति भूषणकारेण रसोपि न्यास्ताद्दित इत्यर्थः मूलस्थक्रमवाक्यः सं
घटनायामास्ते अथ निर्दिशन्नाह तत्र संघटनास्वरूपमेव तावन्निरूप्यते
असमासा समासेन मध्यमेन नरूपिता तथा दीर्घसमासेति त्रिधा संघट
नोदिता कैश्चित्तां केवलमनूद्य दूष्यते गुणानाश्रित्य तिष्ठंती माधुर्या
दीन्व्यनक्ति सा रसान् तन्नियमे हेतुरौचित्यं वक्तृवाच्ययोः संघटना रसादी
न्व्यनक्ति गुणानाश्रित्य तिष्ठंती इत्यत्र विकल्प्यमं गुणानां संघटना-
याश्चैक्यं व्यतिरेको वा व्यतिरेकोपि द्वयी गति ऐक्ये गुणाश्रया संघ
टना संघटनाश्रया वा गुणा इति ॥ संघटनायामित्यभावप्रत्ययः व

णोद्धिवश्चेति निमित्तमात्रे सप्तमी उक्तामिति कारिकायाम् । निरूप्यते इति
गुणेभ्यो विविक्ततया विचार्यते इति यावत् उरसानिति द्वितीयार्धस्यादि
पदम् । इमौ स्वत्रिषमे हेतनौ विम्बवत्कृतावाख्यौ विति द्विकारिकार्थे
न । बहुवचनेनाद्यार्थः संगृहीत इति दर्शयति रसादीनिति अत्र चेतिश्च
स्मिन्नेव कारिकार्थे २ विकल्पेनेदमर्थं जातं कल्पयितं व्याख्यानं प्राक्
कथमित्याह । न चैकपक्षे संचरनाश्रयगुणपक्षे च गुणानन्नाम्नभूतानां
दयः भूतानां प्रतियति ह्येतो गुणपरत्वेन स्वभावा नन्नगुणरूपवेनार्थः
किं तर्हि विकल्पनस्य प्रयोजनमित्यभिधीयते यदि गुणाः संचर
णा वेत्यक्तं तत्र संचरनाश्रयात् गुणास्तदा संचरनायाः स्वगुणानामभ
नियतविषयत्वप्रसंगः । शब्दादभूतानिति स्वभाववैकल्पनया प्रतिपा
दनार्थे प्रदर्शितभेदस्याश्रयभावो युक्तिहेतुत्वे शिंशपत्वाश्रयेऽहत्वेन
मिति आधेयभूतानीति संचरनायाश्रयधर्मो गुणा इति महोजस्तादृशः
धर्मोऽश्रयधर्मोऽस्मिता इति प्रसिद्धो मार्गः । गुणपरत्वे चेति अत्रनाधेय

ध्व· लो· २३
123

भावश्चाश्रयार्थः नहि गुणेषु संघटना तिष्ठति तेन राजाश्रयः प्रकृति
वर्ग इत्यत्र यथा राजाश्रयो विवक्षितेनामात्यादिप्रकृतय इत्ययमर्थः एवं गु
णेषु यद्यपि तत्स्वभावा न तदायत्ता तन्मुखप्रेक्षिणी संघटनेत्ययमर्थो लभ्य
त इति भावः संघटनाया इवेति प्रथमपक्षे तादात्म्येन समानयोगक्षेम
त्वादितरयोस्तु न तद्धर्मत्वेनेति भावः भवत्वनियतविषयतेत्याशंक्याह
गुणानां हि माधुर्यप्रसादप्रकर्षः करुणविप्रलम्भशृंगारविषयएव
रौद्राद्भुतादिविषयमोजः माधुर्यप्रसादौ रसभावतदाभासविषयावे
वेति विषयनियमो व्यवस्थितः संघटनायास्तु सो विघटते यथा गुणे
षु नियमकोऽसावित्यर्थः तथाचेन लक्ष्यदर्शनमुपहतत्वेनाह त
थाहि शृंगारे दीर्घसमासा दृश्यते रौद्रादिष्वसमासेति दृश्यते त
त्रैकदर्शनस्थानमुदाहरणं सूचयति तत्र शृंगारे दीर्घसमासा यथ
था मन्दारकुसुमरेणुपिञ्जरितालकेति नात्र शृंगारः कश्चिद्दिव्या
मावा द्वितीयमुदाहरणमाह यथा वा अनवरतनयनजललव

नियतनयविमृषितपञ्चलेख्यम् करतलनिषणमवलेवदनेमिलं।
केननातयपति इत्यादौ पश्चाद्विशणायजपितनार्थिकाशमादनायोनि
नौथिकृमेति तथारौद्राद्वादिश्समासात्श्रूयते यथा योयः शास्त्र
बिभर्तिस्वभुजगुरुमदइत्यादौ तस्मात्रगुणाः संगस्नात्रूणाः नव
संघस्नाश्रयाजगुणाः तस्मादितिनैतव्याख्यानद्वयेकारिकायां
पृक्तमितियावत् ननुयदिसंगस्नातगुणानोनाश्रयः तत्किमाल
बनायतेयविकल्प्यते शाह्वार्थाल्लेबनतेहितद्दलंकारेभ्यः कोवि
शेषइत्यलकम् विरेननैतिभावः उच्यते प्रतिपादितमेषामा
लेबलनम् तमर्थमवलंबतेयेगिनं तेगुणाः स्मृताः शृंगाश्रि।
ताक्तलंकारा इत्यत्रभ्रान्ते प्रतिपादितमेवस्यस्मान्तलंग्रयहते
त्यर्थः अथवाभवंतुशाह्वाश्रयाएवगुणाः तुवेषामनुप्रासादयो
तयेवितवल्लविलासाशाह्वधर्माएवप्रतिपादिताः गुणास्तुवेव
विशेषावभासिनोवाच्यप्रतिपादनसमर्थाः शाह्वधर्माएव नये।

ध॰
सो॰
२४

काश्रितत्वादेवैकं रूपस्य संयोगस्यैव कश्चसंगात् संयोगाद्वितीयमपेक्ष्यमि
तिचेत् इहाधिष्ठेयस्योपकारकत्वाद्यानपेक्षस्यैवेति समानम् तथायं सम
स्थितपक्षः अपि तु भवत्वेषामविवेकस्तेनाभिप्रायेणाधिष्ठानरूपमेतम् श्रो
त्रीन्द्रियादीनामिव शरीरं रूपमेतम् अविवेको हि उपचारकत्वविभागो विवेकसम
र्थः तथापि न कश्चिद्दोषः इत्येवं परमेतत्सुकं भवति एतदाद्ध शाखरूप
मेवैषामन्याश्रयत्वेऽपि शरीराश्रयत्वमिव चक्षुरादीनाम् अन्याश्रयत्वेऽपी
ति आत्मनि श्लेषेऽपीत्यर्थः ननु यदि शाखाश्रया गुणाः तत्संयहनादपवेत
दाश्रितत्वं तातेषां शाखमेव उपचारे यदि शाखेषु गुणास्तद्देहं तात्पर्यम्
न च शाखागतं विशिष्टं वयहनालभ्यते असंयहनानयतिरिक्ता काचित्
अपि तु संयहितानामेव शाखाः तदा शाखाश्रितं तन्त्रामध्यमिति संयह
नाश्रितमेवेत्युक्तं भवतीति तात्पर्यम् न च शाखागतं विशिष्टं वयह
नालभ्यते असंयहनानयतिरिक्ता काचित् अपि तु संयहितानामेव शा
खाः तदा शाखाश्रितं तन्त्रामध्यमिति संयहनाश्रितमेवेत्युक्तं भवती

१२४

इति तात्पर्यम् ननु शब्दरूपधर्मत्वे शब्दैकात्मकत्वे वा तावत्स्तु किमियं मध्ये सं
घटनानुप्रवेशप्रयत्न इत्याशंक्य सत्यं सर्वशब्देष्वस्ति वा व्याप्त् न च संघटिता शब्दा
र्थविशेषं प्रतिपाद्य रसाश्रितानां गुणानामभिव्यञ्जकाश्रया भवन्ति।
र्थविशेषैर्न तु पदानां निरपेक्षत्वप्रदर्शपदवाच्यैः सामान्यैः प्रतिपाद्या
मानयायैव रसभावतदाभासतत्प्रशमास्तदाश्रितानां तत्त्वेन तयानतिशिष्टा
नां गुणानाम संघटिताः शब्दा आश्रया न भवन्तु पचारेणापीति भावः
शब्दे तु: शब्दावकत्वमिति न च संघटितवर्णोऽप्याविदूस उक्तः ना
वदवाचकस्यापि पदस्य श्रवणमात्रादेव नसौभाग्येन वर्णवि
देव यद्रसाभिव्यक्तिहेतुत्वं स्फुटमेव लभ्यते इति तदेव माधुर्यादि
रतिविंसंघटनया तथापदसंघो यावन्निरुक्तः तावत्तु स्या
पि पदस्य स्वार्थस्मारकत्वेनापि रसाभिव्यक्तियोग्यतावभासकत्वमे
व माधुर्यादीति तत्रापि कः संघटनायाः प्रयोगः नैवम् वर्णप
दसंघटनस्य रसादीनां प्रतिपादितत्वात् ननु वाक्यार्थगोभ्रान्तसे

ध्व॰
लो॰
॰२५
125

वसूपमनप्रवेशक्रमम् संवेदनया स्वसौन्दर्यं वा वाच्यसौन्दर्यं वा तया विना
ऊनः स्याच्छ्रावणाद् गृह्यमाणे वा वाक्यार्थप्रत्यये रसादीनां नियमा न
काचिद्रसना तेषामास्वादेन प्रतिपाद्यते ह्यनियतसंवेदनानश्र
ह्यण्व गुणानां संर्गविशेषानुरागताश्राश्रयाः वाच्यत्वेऽपि शब्दस्यार्थे
वाच्यवाच्यत्वेऽपीत्यत्र योज्यः एवमुक्तं भवति शब्दप्रविशान्तनेत्रसंवेद र
नानातिनस्याः सन्निधाने प्रत्यायवदन्ते किं न माधुर्यस्य न नियतासंवे
दना श्राव्यं वा स्वरूपं वा तया विना वर्णपदवाक्येषु रसादेर्भावान्माधु
र्यादेः वाक्यव्यपोऽपि तादृशी संवेदनो विद्रायापि शाकस्यातद्भम
व्यञ्जकत्वात्संवेदनासन्निहितापि रसव्यक्तावयोजिकेति तस्मादेप
वाचिकत्वेऽपि प्राह्वाश्रयाप्यवगुणाऽनुपसेदरति प्राह्वायवेति न
नमाधुर्यादिनामैवमुच्यते तद्व्यञ्जनाम् ओजसः एवं कथमनिय
तसंवेदनप्राह्वाश्रयत्वम् न ह्यसमासासंवेदनाकदाचिदोजसश्राश्र
यत्वाप्रतिपाद्यते वाक्यार्थं गम्यधन्याभिप्रायेणेदमेतदुपमितिकेचिद्दयं

॰२५

तत्त्वम्ः वर्णपदसंघटनाभ्यो जनमिरौद्रादिरसभावे वर्णपदानामेकाकिनां
स्वसौंदर्यमपि न तावद्गुणाभीलनिनावन् यावत्तानि समासंघटनाहं किन्त
नि नरहतानीति सामान्येनैवायं शब्दप्रवृत्तिरिति उच्यते यदि न प्रसिद्धिमा
त्रस्वरहूरूषितं चेत्तः तदयापि न सुमः ओजसः कथमसमासंघटनाश्र
यः रौद्रादीनुद्दिश्य प्रकाश्यन्ते ततः काव्यस्य दीप्तिरोजोगुण इति प्राकृतिपादि
तम् तत्त्वौजो यथा समासायामपि संघटनायां स्यात् तत्को दोषो भवेत् तव
वाक्यत्वमसहृदयसंवेद्यमस्ति तस्मादनियतसंघटनशास्त्राश्रयत्वे गुणा
नां न कापि व्याप्तिः तेषां तु वर्णादीनामिव यथास्वविषयं विषयनिय
मितत्वस्यास्य न कदापि व्यभिचारः तस्माद्वेषु गुणाश्रयत्वाच्च संघटनानां
वसंघटनामाश्रिता गुणा इत्येके दर्शितम् प्रकाश्यन्त इति लक्षणे द्रुता
दिति शान्तरसाश्रयः रौद्रादिप्रकाशनाल्लक्ष्यमाणमोज इति भावः तेव
निवयाद्दीहेतो यस्माद्योयः यावन्मत्वादौ नवाक्यत्वे प्रतिभाति तस्मादि
त्यर्थः तेषां निनिगुणानां यथा स्वमिति स्फुरणारपवपरमोमनः प्रज्ञा

ध्व॰
लो॰
॰२६
120

दोनवमइत्यादिना च विषयनियम उक्त एव अथवा संचरतां इयानेव
गुणः यत्तु कम संचरणं वृत्तीनामप्यविषये प्राप्नोतीति लक्ष्ये व्य
भिचारदर्शनादिति तत्राप्येतदुच्यते यत्र लक्ष्ये परिकल्पितविषय
व्यभिचारस्तद्विरूपकमेवास्तु रसाभिव्यक्तावेव देवशक्तीनां सामर्थ्यं
यत्र यथा तथा संचरमाणानं त्वमिति भावः ॥ कथमवाचकता दृशो विषये
सहृदयानां न प्रतिभातीति चेत् कविशक्तितिरोहितत्वात् द्विविधो हि क
वेर्दोषः अव्युत्पत्तिकृतोऽशक्तिकृतश्च तत्राव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्तितिर
स्कृतत्वात्कदाचिन्न लक्ष्यते यस्त्वशक्तिकृतो दोषः स झटिति प्रतीयते
शक्तिः प्रतिभानं वर्णनीयवस्तुविषयनूतनोल्लेखशालित्वम् व्युत्प
त्तिस्तदुपयोगिसमस्तवस्तुपौर्वापर्यपरामर्शकौशलम् परिकर
श्लोकश्चात्र अव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्त्या संव्रियते कवेः यस्त्वशक्ति
कृतस्तस्य स झटित्यवभासते तस्येति कवेः तथा हि महाकवीना
मप्युत्तमदेवताविषयप्रसिद्धसंभोगशृङ्गारनिबन्धनाद्यनौचित्यम्

॰२६

त्तमदेवीविषयं शक्तितिरस्कृतं ग्राम्यत्वेन प्रतिभासते यथा कुमारसंभ
वे देवीसंभोगवर्णनम् आस्वादयितॄणां हि यत्र चमत्कारा विघ्नात्तदे
व रसस्य सर्वस्वम् आस्वादयन्तृत्वात् उत्तमदेवतासंभोगपरामर्शे च पितृ
संभोग इव लज्जातंकादिना का चमत्कारावकाश इत्यर्थः शक्तितिर
स्कृतमिति संभोगो ह्यसौ वर्णितस्तथा प्रतिभानवता कविना यथा तत्रै
व विश्रान्तं हृदयं पौर्वीयपरामर्शकलंकं न ददाति यथा निर्व्याजपराक्र
मस्य पुरुषस्याविषयेऽपि युज्यमानस्य तावत्तस्मिन्नवसरे साधुवादो न वि
लीयते न तु पौर्वीयपरामर्शात्तथा त्वापीतिभावः एवमादौ च विषये
यथौचित्यत्यागस्तथा दर्शितमेवाग्रे कारिकाकारेणेति शतप्रत्ययः व
र्णनेऽहि अनौचित्यादृते नान्यद्रसभंगस्य कारणमित्यादि शक्तितिरस्कृ
तत्वं चान्वयव्यतिरेकाभ्यामवसीयते तथा हि शक्तिरहितेन कविनै
वंविधे विषये शृंगार उपनिबध्यमानः स्फुटमेव दोषत्वेन प्रतिभासते
नन्वस्मिन्पक्षे यो यः शस्त्रं बिभर्तीत्येवमादौ किमचारुत्वम् प्रतीयमान

ध॰ लो॰ २७

127

मेवारोपयामः ॥ अप्रतीयमानमेवेति श्रुत्वोपरञ्जनस्यपरामर्शोविवेकशालि
भिरित्यर्थः तस्माद्गुणव्यतिरिक्तत्वे गुणरूपत्वे च संचरणायामन्यः क
श्चिन्नियमहेतुर्वक्तव्य इत्युच्यते ॥ व्यतिरेकपक्षे हि संचरणायानियमहे
तुरेवनास्ति ऐकात्म्यपक्षे हि नरसोनियमहेतुरित्यन्योवक्तव्यः ॥ तन्नि
यमोहेतुरौचित्यंवक्तृवाच्ययोः तत्रवक्ताकविः कविनिबद्धोवाक
श्चित् कविनिबद्धश्चापि रसभावोरसभावसमन्वितोवा रसोपि कथा
नायकाश्रयः तद्विपक्षाश्रयोवा कथानायकश्च धीरोदात्तादिभेद
भिन्नः पूर्वमुक्तस्तदनंतरोवेति विकल्पः तन्नियमेति काविकावशेषः क
थांतर"" यति स्वकर्तव्यांभाभावमिति कथानायकोयोनिर्वहणे फ
लभागीधीरोदात्तादीनियमेषु इवीरप्रधानोधीरोदात्तः वीररौद्रप्रधा
नोधीरोद्धतः """" धीरललितः दानधर्मवीरशान्तप्रधानोधीरप्र
शान्तः इति चत्वारः क्रमेण सात्वत्यारभटीकैशिकीभारतीलक्षण
वृत्तिप्रधानाः पूर्वः कथानायकस्तदनंतरः प्रतिनायकः विकल्पा

इति वस्तुभेदा इत्यर्थः ॥ वाच्यं च ध्वन्यात्मकरसांगं रसांगं वा गुणिने
यार्थमनभिनेयार्थं वा उक्तमप्रकृत्याश्रयं तदितराश्रयं चेति बहुप्र
कारम् एवं तद्ध्वन्यात्मा ध्वनिस्वभावो योऽयं रसस्तस्यांगं व्यंजकमित्यर्थः
गुणिनेयो वा रांगं गान्वा स्वार्थैर्वाभिमुख्येन साक्षात्कारं प्रापयेन्नेयः । अर्थो
ऽस्य स्वरूपो ध्वनिस्वभावो यस्तत्तदभिनेयार्थं वाच्यम् । रसस्य बहिरंगतया
उच्यते तस्मैव वाभिनयेन योगः । यदाहुर्मुनिः । वागंगसत्त्वोपेतान्का
व्यार्थान्भावयतीत्यादि तद्वत्तद्रसाभिनयनमतीयकतया तत्त
द्विभावादिरूपतया वाच्यार्थोऽभिनीयत इति वाच्यमभिनेयार्थमि
त्येवैवमुक्तं तथा वाचोयुक्तिः । तत्तदन्यत्र व्यपदेशिवद्भावाद्वाच्यात्व
योऽयं यथान्यैः । तदितरेतरेति मध्यमप्रकृत्याश्रयं चेत्यर्थः । एवं वस्तु
भेदान्वाच्यभेदांश्चाभिधाय तत्र नैमित्तिकनियामकमाह । तत्र वक्तृ
विवक्षितभावानुगतस्य रचनायाः कामचारः । यदापि कविनिबद्ध
वक्तारसभावरहितः तदापि सम एव रचनायाः इति मध्यमरचनायाः रसे

ध·
लो·
·२८
128

भावहीनः कविः नापस्मादिरूढासीनोपि इति च्छन्दोगानयायद्यपि प्रथा
नरसानयाप्यैवतत्पापिनावतिरसादिहीन इत्युक्तम् अथवेतिकाम
चारः ॥ एवं मुख्यवृत्त्याचिन्त्यविचार्यमाणौचित्ये नूनम् तदेवाह य
दानुकविः कविनिबद्धो वा वक्ता रसभावसमन्वितो रसप्रधानाधि
तवाङ्मयानामतः तदानियमेनैव तत्र रसमासमध्यमसमासमेव वस
कविनापि रसाविशुद्धवत्युक्तायुक्तः ग्रन्थयासपदवीनतयाग्रहादिति
लिप्यस्यानीरसमेव काव्यं स्यात् तथापि यदायमकादिविशेषदर्शनेष्
पानोमोभवति तदारसादिहीन इत्युक्तम् नियमेन रसभावसमन्वि
तो वक्ता न तु कश्चिदपि न रसध्यारसप्रधान्यान्मधुरत्वं वचनं तु रसव
हलकावधायः तथा समासमध्यमसमासमेव वसजरते ग्रन्थयानुदी
र्घसमासापीन्यवं योज्यम् तेन नियमस्याहस्यरूपयोश्च एवकारयोः
पौनरुक्त्यमनाशङ्कनीयम् करुणविप्रलम्भशृङ्गारयोस्तु समासैकृतसंघट
नाकथमितिचेत् ॥ कथमितिचेदिति किंयमलङ्कारवचनमितिभा

·२८

वः ॥ उच्यते रसोयत्र प्राधान्येन प्रतिपाद्यः तदा तत्प्रतीतौ व्यवधायक
काविरोधिनश्च सर्वात्मनैव परिहार्यः उच्यते न्यायोयमन्यैरन्यथैः
तत्प्रतीतावितितदाख्यादेर्व्यवधायकाविरोधिनश्च तद्विपरीतास्त्वाद
मयाइत्यर्थः एवं च दीर्घसमाससंघटनासमासानामनेकप्रकारसंभा
वनया रसप्रतीतिं कदाचिद्व्यवदधातीति तत्संघटनास्वेन नाभिनिवेशः
शोभते संभावनयेति अनेकप्रकारः संभाव्यते संघटनानु संभाव
नायांश्रयोक्तीति द्वौ णिचौ विशेषतोभिनयार्थे काव्ये ॥ अत्रु सितेनर्थ
शेन तावत्सम्यगभिनयो न शक्यः कर्तुम् काक्वादयोन्तरप्रसाद्यानां
दयश्चात रङ्गश्च योजा बहुनासंदेहेन तव संदेह सचनाय तु अप्रतिपत्तिने
नारसवतृणास्यात्स्वत्यदरूपमात स्यादितिभावः न तत्र्यन्यत्र च विशेषतः
करुणविप्रलंभयोः साहित्यनुमारचनात्स्वल्पायामपि स्वकृतायां शाद्ययो
योः प्रतीतिर्मंथरी भवति रसांतरेष्वनः प्रतिपाद्ये रौद्रादौ मध्यमसमा
ससंघटना कदाचिद्धीरोद्धतनायकसंबंधव्यापाराश्रयत्वेन दीर्घसमा

अयापि चानदातेषाविनाभाविरसोचितवाच्यापेक्षयानविरुद्धाभवंतीति
भावविनात्यंतपरिहार्यो यत्रचेति अभिनयार्थेपि मंथरीभवंतीतिश्रा
व्यादौ विच्छित्तिनवास्त्वतिदन्यत इत्यर्थः तस्मादीर्घसमाससंघटनायायत्रा
ग्रहः तेनविनायोनभवति तंगणाभिव्यंजकत्वा दृष्टावृत्तोचितो रसव्यं
जकतयोपादीयमानो वाच्यः तस्यसा साव प्रत्यादीर्घसंघटनापतिप्र
हतुएवेदेतुः नायकस्मात्तेषो ब्यापार इति यद्व्याख्यानं तत्र श्लिष्टमेव
त्वलम् सर्वास्त्ववसंघटनासु प्रसादाख्यो गुणो व्यापी सहि सर्वरसा
धारणः सर्वसंघटनासाधारणश्चेत्युक्तम् व्यापीति याकाचित्संघटना
सा तथा कर्तव्या यथा वाच्य उक्तिःप्रभवति प्रतीतिरितियावत् उ
क्तमिति समर्पकत्वं काव्यस्य यत्त्वित्यादिना प्रसादातिक्रमे एतस्मात्ता
पि संघटनाकोकरुणविप्रलंभौ न व्यनक्ति न व्यनक्तीति व्यंजकस्यैवा
च्यस्यैवाप्रत्यायनादितिभावः तदपरित्यागे मध्यमसमासापि नप्र
काशयति तस्मात्सर्वत्र प्रसादोनुसर्तव्यः प्रसादस्य परित्यागे भीष्णा

इत्यर्थे सर्वकंठेनान्वयव्यतिरेकावुक्तौ ॥ ननु वक्तृवाच्ययोः प्रागेव विश्रान्तिः स्वप्र
जनकमहिम्ना ह्येतयोरोजसः स्थितिर्नैष्ठ्ये तत्सादृश्यमेव गुणानुमाधु
र्यम् न च माधुर्यमिति तेजोमाधुर्ययोरन्योन्याभावरूपकत्वेनाङ्गाङ्गिरूपनिमि
त्तितयोः संकरोऽन्यंतनीतिश्चायमिति भावः तथाचाकृतममिश्रेतरसप्रका
शनात् प्रसादेनैवमत्र रसः प्रकाशितो न प्रकाशित इत्यर्थः ॥ तस्माद्गुणा
व्यतिरिक्तेन गुणव्यतिरिक्तेनैव संघटनाया यथोक्तादौचित्यादिविषयनि
यमोऽस्तीति तस्या अपि रसव्यंजकत्वम् तस्याश्च रसाभिव्यक्तिनिमित्तत्वघ
नायायोयमनेन तत्रोक्तो नियमहेतुः वक्तृगुणानां नियतो विषय इति गु
णाश्रयेण व्यवस्थानमप्यविरुद्धम् यदि गुणाः संघटनैकरूपास्तदा
पि गुणनियम एव संघटनाया नियमः गुणाधीनसंघटनापक्षेऽप्येवम्
संघटनाश्रयपक्षेऽपि संघटनाया नियामकत्वेन यद्वक्तृवाच्यौचित्यं तदेतत्वे
नोक्तं तद्गुणानामपि नियमहेतुरिति पक्षद्वयेऽपि न कश्चिद्विशेष इति
नान्यथेत्यर्थः नियामकान्तरमप्यस्तीत्याह ॥ विषयाश्रयमप्यन्यदौचि

ध्वं॰
लो॰
१९
130

त्वं तोऽनियच्छति काव्यप्रभेदाश्च यतः स्थिता भेदवती हि सा वस्तुवाच्यता तौ
चित्ये सत्यपि विषयाश्रयमन्यदौचित्यं संघटनां नियच्छति ॥ विषयाग्रहेन
संघातनविशेष उक्तः यथा हि सेनाद्यात्मकसंघातनविशेषः पुरुषः कातरा
दिरपि तदौचित्यान्मदनुगुणं लक्षयेत् तथा काव्यवाक्यमपि संघातनवि
शेषात्मकं संदानितकादिमध्यनिविष्टं तदौचित्येन वर्तते मुक्तकं तु वि
षयग्राहेन यदुक्तम् तत्संघातभावेन स्वातंत्र्यमात्रे दर्शयितुं स्वप्रतिष्ठित
माकाशमिति यथा श्रपिग्राहेनेदमाह सत्यपि वक्तृवाच्यौचित्ये विष
यौचित्यं केवलं तारतम्यभेदमात्रमाश्रितेन तु विषयौचित्येन वक्तृवाच्यौ
निवार्यते इति ॥ यतः काव्यस्य प्रभेदा मुक्तकं संस्कृतप्राकृतापभ्रंशनि
बद्धं संदानितकविशेषककलापककुलकानि पर्यायबन्धः परिकथा स
कलकथाखण्डकथे सर्गबन्धोऽभिनेयार्थमाख्यायिकाकथा इत्येवमाद
यः ॥ मुक्तकमिति मुक्तमन्येन नालिङ्गितम् तस्य संज्ञायां कः तेन
स्वतन्त्रतया परिसमाप्तनिराकांक्षार्थमपि प्रबन्धमध्यवर्ति मुक्तकमित्य

१९

यते मुक्तकमेव विशेषणैः संस्कृतेत्यादि क्रमप्रभावात्तथैव निर्देशः
द्वाभ्यां क्रियासमाप्तौ संदानितकम् त्रिभिर्विशेषकम् चतुर्भिः कलापक
म् पंचप्रभृतिभिः कुलकं इति क्रियासमाप्तिहेतुनाभिदइस्मिंत्वभेदेन निर्दि
ष्टः अवांतरे क्रियासमाप्तावपि वसंतवर्णनाद्येकवर्णनाद्येव वर्णनीयो
द्देशेन प्रवृत्तः पर्यायबंधः ॥ एकं धर्मादिपुरुषार्थमुद्दिश्य प्रकारवै
चित्र्येणानंतवृत्तांतप्रधाना परिकथा एकदेशवर्णना खंडकथा सम
स्तफलांतेतिवृत्तवर्णना सकलकथा द्वयोरपि प्राकृतप्रसिद्धत्वाद्भेदेन
निर्देशः एषां मुक्तकादीनां भाषायामनियमः महाकाव्यरूपः पुरु
षार्थफलः समस्तवस्तुवर्णनाप्रबंधः सर्गबंधः संस्कृत एव अभिनेया
र्थं नाटकादिनाटकनामकप्रकरणकाद्यवांतरप्रपंचसहितमनेक
भाषाव्यामिश्ररूपम् आख्यायिकान्तूच्छ्वासादिना वक्त्रापरवक्त्रादिना
च युक्ता कथा तद्विरहिता उभयोरपि गद्यबंधरूपतयाऽभेदेन निर्देशः
आदिग्रहणाच्चंपूः यथाह दंडी गद्यपद्यमयी चंपूरिति नटाश्रयेण

ध·
लो·
·३२
(3)

पि संघटनाविशेषवती भवति तत्र मुक्तकेषु सर्वथाभिनिवेशिनः कवे
स्तदाश्रयमौचित्यम् तच्च दर्शितमेव ग्रन्थकृतानुकामसुवारात ग्रन्थश्चेति
सर्वथाभिनिवेशेन मुक्तके विभावादिसंघटना कथ्यये न तदा यो तत्र वसस
स्यादित्याशंक्याह मुक्तकेषु द्दि प्रबंधेष्विव सर्वथाभिनिवेशिनः कव-
यो दृश्यन्ते तथाह्यमरुकस्य मुक्तकाः शृंगाररसस्यन्दिनः प्रबंधायमा-
नाः प्रसिद्धा एव अमरुकस्येति कथमपि कृतप्रत्यासत्तौ प्रियोमवलि
तोममैव चिरदृष्टशयाहतावाव्याजप्रकल्पितमङ्कुतनम् अमरुकस्य द्वीप्त्रा
यशामिप्रसादसंभ्रमैर्विवलितदृशा शून्ये गेहे समुच्छ्वसितेनतइत्यत्र हि
मुक्तके स्फुटैव विभावादिसंपत्तीतिः ॥ संप्रति नटकादिष्वनुविकृतानि
बंधनौचित्यानमुध्य म समासदीर्घसमासमेव बंधनं अममासासादि
संघटनायां मेघयद्वर्णा प्रतीतिः साकांक्षाभ्यमितीविशेषणक्रियापदे ह्र
वर्णेनुयावतीवाक्यप्रतीतावेव शक्तानासतीन वसततसबवेणायोगपास्या
दितिभावः पयप्रबंधयाश्रितेशुयथोक प्रबंधविशेषोचित्यमेवानुमत

·२१

क्यम् संदानितकादिषु कुलकान्तेषु यदि प्रबंधेऽपि मुक्तकं कस्यास्य सद्भा
वः पूर्वापरनिरपेक्षेणापि हि येन रसचर्वणा क्रियते तदेव मुक्तकम् य
था त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायामित्यादिश्लोकाः॥ प्रबंधेषु
पुनरसमासमध्यमसमासे एव संघटने कदाचिदर्थौचित्यापेक्षया दीर्घस
मासायामपि संघटनायां परुषग्राम्यवृत्तिः परिहर्त्तव्या कदाचिदि
ति दीर्घसमासादिविषये॥ परिकथायां कामचारः तत्रेतिवृत्तमात्रोपन्यासे
नात्यंतं रसबंधाभिनिवेशात् नात्यंतामिति रसबंधे यत्नो नात्यंतमभिनि
वेशात्तन्नुबादिति संगतिः॥ खंडकथासकलकथयोस्तु प्राकृतप्रसिद्धयोः
कुलकादिनिबंधनभूयस्त्वाद्दीर्घसमासायामपि न विरोधः॥ वृत्त्यौ
चित्यं तु यथारसमनुसर्त्तव्यम् सर्गबंधे तु रसतात्पर्येण यथारसमौचित्यमे
व कथोपनागरिकाग्राम्याणां हरीनामौचित्यं यथा प्रबंधं यथौचित्यंय
यावसंच अन्यथा तु कामचारः द्वयोरपि॥ कथामात्रेतात्पर्ये तु
त्विष्ठपि कामचारः द्वयोरपि मार्गयोः सर्गबंधविधायिनां दर्शनाद्

सतात्पर्यं साधीयः द्वयोरपीति समसमीकथातात्पर्ये सर्गबंधो यथा भट्टजयं
न्तकस्य कादंबरीकथासारम् रसतात्पर्ये यथा रघुवंशादि अन्यत्र संस्कृत-
प्राकृतयोर्बंधो विनियमाव्यवहते नत्वत्र रसतात्पर्यं साधीय इति यदुक्तं तत्कि-
मपेक्षयेति नेयार्थं स्यात् ॥ अभिनेयार्थे तु सर्वथा रसबंधेऽभिनिवेशः
आख्यायिकाकथयोस्तु गद्यनिबंधनबाहुल्याद्गद्ये च छंदोबंधविभिन्नप्र-
स्थानेनिर्बंधनमान्नियमहेतुरकृतपूर्वोपि मनाक्क्रियते तद्यथोक्त-
मौचित्यमेव तस्या नियामकम् सर्वत्र गद्यबंधेपि छंदोनियमवर्जिते
यदेतदौचित्यं वक्तृवाच्यगतं संघटनाया नियामकमुक्तमेतदेव गद्ये छं-
दोनियमवर्जितेपि विषयापेक्षं नियमहेतुः विषयापेक्षमिति गद्य-
बंधस्य भेदा यथाविषयमेवानुमंतव्याः तथाह्यत्रापि यदा कविः क-
विनिबद्धो वा वक्ता रसभावरहितस्तदा कामचारः रसभावसमन्विते
तु वक्तरि पूर्वमेवानुमंतव्यम् तत्रापि विषयौचित्यमेतत् आख्यायि-
कायां भूम्ना मध्यमसमासदीर्घसमासएवसंघटने गद्यस्य विकटनि

ध्वं॰
लो॰
९२
132

९२

ंधाप्रायेण काव्यवन्नात् न च वक्तृस्य प्रकृत्यमाणनात् कथायोन्नविक
हनिर्बंधप्राचुर्येपि गद्यस्य सर्वत्र सोऽलंकारौचित्यमनुमन्तव्यम् स्थितं यद्
रसौचिति रसबंधोक्तमौचित्यं भाति सर्वत्र संश्रिता रचना विषयापेक्षा
तत्तु किंचिद्विभेदवत् ॥ अथवा पद्यवद्गद्यबंधेपि रसबंधोक्तमौचित्यं
सर्वत्र संश्रिता भवति तत्तु विषयापेक्षं किंचिद्विशेषवद्भवति न तु
सर्वाकारम् तथा हि गद्यबंधेप्यतिदीर्घसमासा रचना विप्रलंभशृं
गारकरुणयोराख्यायिकायामपि न शोभते नाटकादावप्यसमासैव रचना रौद्रवीरा
दिवर्णने विषयापेक्षं त्वौचित्यं प्रमाणतोऽपकृष्यते प्रकृष्यते च तथा
ह्याख्यायिकायां नात्यन्तमसमासा स्वविषयेपि नाटकादौ नातिदीर्घस
मासा चेति संघटनाया दिगनुमन्तव्या इतोवाश्राहस्यैकपदस्य स्थिति
द्योतकः यथा त्रिधानरपतिर्वेह्नि विषयं युक्त्याहि सेवितम् स्वाध्या
यायदि वा दुःखसंभारायैव केवलमिति रचनासंघटना तहि हि

ध्व. लो. २२

133

ष्यौचित्यम् सर्वथैवत्यक्तम् तेनाह तदेवरसौचित्यं विषयं संदर्शितया
पेक्षं किंचिद्विभेदो वा न रसैश्चिद्व्यो विद्यते यस्य सम्मा`` हेन नारम्भो भवति
एतद्व्याचष्टे तद्विति सर्वाकारमिति क्रियाविशेषणम् ग्रस्माहैवेति
सर्वथेति विशेषः तथाहि वाक्याभिनयालक्षणप्रणयदैः श्रमस्त्रैरि
त्याहृत्तिभिरभिधावत् श्रद्धापवादमाह तथेति नारकाराविति श्व
विषयेपीति सम्बन्धः एवं संघटनायां बलसक्रमोद्दीप्यत इति तत्तिति
वादसिद्धोयमर्थ इति नाद्ववत अंकिंचिदुक्तिकेवलकविसहृदयानु
श्रुत्यादयिते रमवं जनयेति कर्तव्यतायां बुध्यमानि इ थान्याशयेना
ह ॥ इदानीमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिः प्रबन्धात्मा रामायणमहाभार
तादौ प्रकाशमानः प्रसिद्ध एव तस्य तु यथा प्रकाशनं तत्प्रतिपाद्यते
विभावभावानुभावसंचार्यौचित्यचारुणः विधिः कथाशरीरस्य वृत्त
स्योत्प्रेक्षितस्य वा इतिहासवशायातां त्यक्त्वाननुगुणां स्थितिम् उत्प्रे
क्ष्याप्यन्तराभीष्टरसोचितकथोन्नयः सन्धिसन्ध्यङ्गघटनं रसाभिव्यक्त्य

२२

सेवया ननु केवलयाश्रुतिसुखितिसंपादनेच्छया उद्दीपनप्रशमने य
वा रसमंतरा रसस्यारब्धविश्रान्तेरनुसंधानमंगिनः अलंकृतीनां श्रु
क्त्वाव्यानुरूपेणयोजनम् प्रबंधस्य रसादीनां व्यंजक इत्युक्तम् त
स्य व्यंजकत्वेनिबंधनम् प्रथमं तावद्विभावभावानुभावव्यभिचारौ
चित्यचारुणः कथाशरीरस्य विधिर्यथायथं प्रतिपादयिषितरसभा
वाद्यपेक्षया य उचितो विभावो भावोनुभावः संचारी वा तदौचित्यचारु
णः कथाशरीरस्य विधिर्व्यंजकत्वेहि बंधनमेकम् तत्र विभावौचि
त्यं तावत्प्रसिद्धम् भावौचित्यं तु प्रकृत्यौचित्यात् प्रकृतिर्हि उत्त
ममध्यमाधमभावेन दिव्यमानुषादिभावेन च भेदिनी तां यथायथ
मनुसृत्यासंकीर्णः स्थायीभाव उपनिबध्यमान औचित्यवान्भवति
इदानीं तन्त्रकाराज्जातं प्रतिपादयत इति संबंधः प्रथमं तावदिति प्रबंध
स्य व्यंजकत्वे यत्प्रकारान्तरेक्रमेणैवोपयोगिनः प्रबंधे हि कथाशरीरा
तत्राधिकावापः फलपर्यन्तानयनम् रसप्रतिजागरणम् तदुचित

ध्व॰
लो॰
॰३४
134

विभावादिवर्णने लंकायामौचित्यमिति तत्क्रमेणाचष्टे विभावेत्यादि
ना तदौचित्येति श्रृंगारवर्णने स्मानात्तथा कथासंश्रयणीया यथा अ
नुमान्याद्वे विभावस्य लीलादे रनुभावस्य हर्षादेः संचारिणस्फु
ट एव सद्भाव इत्यर्थः प्रसिद्धमिति लोके भरतशास्त्रे च अन्यथा तु
केवलमानुषाश्रयेण दिव्यस्य केवलदिव्याश्रयेण वा केवलमानुषस्या
स्याहृदयमुपनिबध्यमाना अनुचिता भवति तथा केवलस्य तु राजा
देर्वर्णने सप्तार्णवलङ्घनादिलक्षणा व्यापारा उपनिबध्यमानाः
सौष्ठवभृतोऽपि नीरसा एव नियमेन भवन्ति तत्र त्वनौचित्यमेव हेतुः
ननु नागलोकगमनादयः सातवाहनप्रभृतीनां श्रूयन्ते तदलोकसा
मान्यप्रभावातिशयवर्णने किमनौचित्यं सर्वोर्वीभरणक्षमाणां क्ष
माभुजामिति नैतदस्ति न वयं नृपाणां प्रभावातिशयवर्णनमनुचि
तमाचक्ष्महे किन्तु केवलमानुषाश्रयेणोत्पाद्यवस्तुकथा क्रियते त
स्यां दिव्यमौचित्यं न योजनीयम् दिव्यमानुष्यायां तु कथायामुभया

॰३४

चित्तं योजनमतिरुद्धमेव यथार्थावबोधकथायाम् साऽवाहनादिषु उ
येष्वपायावद्यपदानि श्रूयन्ते तेऽहेव यावन्मात्रमनुगम्यमानमनुगुणत्वेन
प्रतिभासन्ते अतिरिक्तं तु तेषामेवोपनिबध्यमानमनुचितम् तदस्य
मन्त्रपरमार्थः आपातत इति तद्विषयोऽस्मादृशोपलक्षणमेतत् स्वाभो
चित्तं हि आलोच्य यदेनोपकारतं नाम भावो वितथम् सोऽस्य वर्त्तते यति
वर्णानां महिम्नेत्यर्थः तदेतिनीरसमेव अतितरिकं विति ग्रथितमि
त्यर्थः यत उक्तं भवति यत्र विनेयानां प्रतीतिरेव इनान्न जायते तदा
स्ववर्णनीयम् तच्च केवलवमानुषपदसमापणं वलंयन ममभा
व्यमानतयान्तर्निमितिहृदये स्फुरदुपदेशास्यन्तर्वैमोगायस्याप्या
लीकलोकज्ञानिवेशयति इत्यादेस्तत्तयाविषमपि वर्त्तते शर्वशेस
ङ्यपरस्परोपबर्तितसंप्रत्ययोपारूढेनासम्भततयावस्थाति प्रतप
बतस्यापियप्रभावोनरम्यनेदतं तदानादशमेव नवसेभावनास
दवर्णनीयमिति तदस्यमन्त्रपरमार्थः प्रनौचित्यादतेनान्यद्दृस

ध्वं॰
लो॰
२५
135

मंगलस्य करणम् प्रसिद्धोवित्यर्थं यस्य सत्स्योपनिषत्परा अतएव बुभुत्से
प्रख्यातवस्तुविषयत्वे प्रख्यातोदात्तनायकत्वेनास्य वस्त्वावश्यकर्तव्यत
यापत्यलम् तेनुदितनायकौ विन्मविषये कविर्नविन्घ्नयति तेनुदीति
प्रत्याख्यातोदात्तनायकप्रख्यातेवस्तुनेनेनव्याप्नुयति इति किं वर्ण
नीयमिति यस्तूपायवस्तुनाटकादिक्र्यौनस्याप्रसिद्धानुचितनाय
कस्वभाववर्णनेकथं विहिव्यमानुषाप्रायौ विप्रतिपत्तिर्नाक्रियते तत्क्रि
यताम् यत्किंचित् कविर्मेधाप्रसाद इति तेनोत्पाद्यवस्तुनाटकादि
निरूपितेमुनिनेतिकर्तव्यमिति तात्पर्यम् आदिशब्दः प्रकारेविन्यव
स्थाद्यः प्रसिद्धादेवचरितस्याननुसरणादोर्थः अन्यत्तूपलक्षणम् तौ बहु
व्रीहिरिति प्रकरणमत्रोक्तमित्याहुः नाटकादीनि वा पाठः अत्रादि
ग्रहणं प्रकारवचनम् तेनमुनिनिरूपितेनाटिकालक्षणे प्रकरण॰
नाटकयोगात् उत्पाद्यवस्तुनायको नृपतिर्विप्रयथा हि विद्धोनु प्र॰
ख्यातोदात्तनृपतिनायकत्वे बोद्धव्यमिति भावः रत्यादौ नायिकेतया

२५

प्रयोजनम्‌ रतिर्हि भारतवर्षोचितेनैव व्यवहारेण दिव्यानामपि व
र्णनीयेति स्थितिः नैवम्‌ तत्रौचित्यादिक्रमेण महान्दोषः तथा
हि प्रथमप्रकृत्यौचित्येनोत्तमप्रकृतेः शृंगारोपनिबंधने का भवेद्भो
पहास्यता त्रिविधं प्रकृत्यौचित्यं भारतवर्षे ऽप्यस्ति शृंगारविषयम्‌ य
त्तु न हि दिव्यमौचित्यं तत्तत्रानुपकारकमेवेति चेत्‌ न वयं दिव्यमौचित्यं
शृंगारविषयमन्यत्किंचिद्ब्रूमः किं तर्हि भारतवर्षविषये ययोत्त
मनायकेषु राजादिषु शृंगारोपनिबन्धस्तथा दिव्याश्रयो ऽपि शोभते
न तु राजादिषु प्रसिद्धग्राम्यसंभोगशृंगारोपनिबंधनं प्रसिद्धं नाट
कादौ तथैव देवेषु तत्परिहर्तव्यम्‌ नाटकादेरभिनेयार्थत्वादभिने
ये च संभोगशृंगारविषयस्यासभ्यत्वात्तत्परिहार इति चेत्‌ न यद्य
भिनयस्यैवं विषयस्यासभ्यता तत्काव्यस्यैवं विषयस्यासा केन नि
वार्यते तस्मादभिनेयार्थे ऽनभिनेयार्थे वा काव्ये यदुत्तमप्रकृते राजा
देरुत्तमप्रकृतिभिर्नायिकाभिः सह ग्राम्यसंभोगवर्णनं तत्पित्रोः सं

ध्व
लो
०३६
136

भोगवर्णनेनवस्तुतत्त्वामक्षम्यम् तथैवोत्तमदेवताविषयम् कथंतर्हि संभो
गशृंगारः कविनानिबध्यतामित्याशंक्याह नचसंभोगशृंगारस्यसर्व
तवलक्षणएवैकः प्रकारोयावदन्येपिपरस्परप्रेमदर्शनादयः प्रभेदाःसं
ति तेकस्मादुत्तमप्रकृतिविषयेनवर्ण्यंते तस्मादुत्साहवदुत्तमदेवताविप्र
कृत्यौचित्यमनुमंतव्यम् तथैवविस्मयादिष्वत्रैवविषयेमहाक
वीनामप्यसमीक्ष्यकारितालक्ष्यतेमहादोषएवमनुशाकितिवस्त
तमाभिर्यंनलक्ष्यतेइत्युक्तमेव शकुंभावोचितम्भरतादौशृंगारमेव
तथैवेतिमुनिनापिस्थानेप्रकृत्यौचित्यमेवविभावानुभावादिष्ववेक्षत
व्यप्रमाणीभूतस्याचार्येणोत्तममध्यमाधमानांनीचानांसेव्यमणेत्यादि
वृत्ता इत्युच्यते भरतादिविवर्जितोऽस्थितिवानुवर्तमानेनमहाकविप्र
बंधानामपर्यालोचयता ख्यातिभावानुभवताकविनावहितेनचेतसोत
र्थेना इतिह्रासादिष्वसवतीष्वकथ्यास्ववितिवियाभ्ममतीक्ष्यपियत्नेविभा
वाद्यौचित्यवत्कथाशरीरंतदेवयाप्सतेतरत् नास्थितिवानुवर्तमानेन

०३६

हृतादपि च कथाशरीरादुत्पादिते तु विशेषतो यत्नवता भवितव्यम् तत्र
ह्यनवधानात्स्खलतः कवेरव्युत्पत्तिसंभावना महती भवति परिकर
श्लोकश्चात्र कथाशरीरमुत्पाद्यवस्तुकार्यं तथा तथा यथा रसमयं
सर्वमेव तत्प्रतिभासते तत्र चाभ्युपायः सम्यग्विभावाद्यौचित्यानुस
रणम् तच्च दर्शितमेव तच्च दर्शितमेव यतिन्याद्दिनालक्षणं च वेल
क्षपरिशीलनमेव च हेतुस्तस्मादोदितस्य प्रतिभाशालिनैवानुमन्तव्यम्
इति संक्षेपः रसवतीष्विष्यानादरे समसमीरमव तत्र वाविवेचकजना
भिप्रायेणैवमन्तव्यम् विभावाद्यौचित्येन विनाकारस्यवत्राकवेरि
नहितवेतिहासवशादेव समयानिबद्धमिति जानन्नेव रसमपि संभ
वति तत्र चेति रसमयवसंपादने किंच सन्ति सिद्धरसप्रख्या ये च
रामायणादयः कथाश्रया न तैर्योज्या स्वेच्छा रसविरोधिनी तेषु
हि कथाश्रयेषु स्वेच्छैव तावन्न योज्या यदुक्तं कथामार्गे न चातिक्रमः
स्वेच्छापि वा यदि योज्यते रसविरोधिनी न योज्या सिद्धेति सिद्धप्रख्या

ध्वं॰ लो॰ २८

137

इमात्रयोपाननुभावनीयोरसोयेषुकथानामाख्यायिकाइतिहासाः वैदिकेतिहासः
सार्थैतैः सहसेवक्कानयोज्या सहार्थश्रात्रविषयविषयिभावइतिआचष्टे
नेषिति समभ्यासेक्षानेऽनयोज्या कथंचिद्धास्यादियोज्यते ततन्नासिद्धिवि
कृज्ञानयोज्या यथारामस्वीवरमस्त्ललिततयोजनेनासिकानायक
त्वेकाङ्क्षिनकुर्यादिति तदनंतासमंजसम् यदुक्तमिति रामाभ्युदयेयशो
वर्णात्रिस्थितमितियथाराघवाम् इदमपरंरसाभिव्यंजकेप्रबंधस्यनिदर्शि
नम् इतिवृत्तवशायातांकथंचिद्रसानुगुणांस्थितिंत्रुकाऽनरूस्मेस्वा
पि श्रंतराभीष्टरसोचितकथोत्तेयोविधेयः यथाकालिदासप्रबंधेषु ॥
यथाचसर्वसेनविरचितेहरिविजयेयथाचमदीयएवार्जुनचरितेम
हाकाव्ये ॥ कालिदासेतिरघुवंशादीनांरामाविवादादिवर्णनेनेतिहासा
दिगुनिरूपितम् हरिविजये कांतानुनयांगत्वेनपारिजातहरणादिनि
रूपितमितिहासेष्वदृष्टमपितथा अर्जुनचरितेर्जुनस्यपातालजया
दिवर्णितमितिहासाप्रसिद्धम् एतदेवयुक्तमित्याह कविनाप्रबंधमुप

निबध्नता सर्वात्मना रसपरतंत्रेण भवितव्यम् तत्रेतिवृत्ते यदि रसाननुगुणां
स्थितिं पश्येत्तां भंक्त्वापि स्वतंत्रतया रसानुगुणं कथान्तरमुत्पादयेत नहि
कवेरितिवृत्तमात्रनिर्वहणेन किंचित्प्रयोजनम् इतिहासादेव तत्सि-
द्धेः रसादिव्यंजकत्वे ग्रंथस्य वेदसमस्मृतत्वनिबंधनम् यत्तेषां मुख
प्रतिमुखगर्भावमर्शनिर्वहणाख्यानां तदंगानां चोपक्षेपादीनां घटनं
रसाभिव्यक्त्यपेक्षया यथा रत्नावल्याम् संधीनामिति इह प्रभृतिसमस्तेभ्यः
प्रकृतिस्खलितप्रभृतिभ्यः कर्तव्यमिदमित्याज्ञामात्रपरमार्थेभ्यः शास्त्रे-
भ्यो येन व्युत्पन्नाः न चायमस्येदं हृदयमनुप्राप्तं कर्मण इत्येवं युक्तियुक्तकर्मफल
संबंधनप्रकटनकारिभ्यां मित्रसंमितेभ्य इतिहासपुराणेभ्यो लब्धव्युत्
पत्तयो यथावद्धर्मव्युत्पाद्याः प्रजार्थसंपादनयोग्यतां क्रांता राजपुत्रप्राया-
स्तेषां हृदयानुप्रवेशमुखेन चतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तिराधेया हृदयानुप्रवे-
शश्च रसास्वादमय एव स च रसश्चतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तिनान्तरीयकविभा-
वादिसंयोगप्रसादोपनत इत्येवं रसोचितविभावाद्युपनिबंधे रसा-

ध॰ लो॰ २८ 138

स्वादवैवश्यमेवरसमभाविनांतामुत्पत्तौ प्रयोजकमिति प्रीतिदेवमनुत्पत्तेः प्र
योजिकाप्रीत्यात्मावचमः तदेवनाट्यनाट्यमेवचवेदहत्यस्मादुपाया॰
यः नचैते प्रीतिमनुत्पत्तौ भिन्नरूपयत्नयोरप्येकविषयत्वात् विभावाद्यौचि
त्यमेवहिसत्यतः प्रतीति निदानमित्यसकृदभाविभावानांचतदुत्साहता
नां तथास्वरूपवेदनं फलपर्यन्तीभूततन्मयानुत्पत्तिविमुच्यते फलेवनामुप
देशवशाद्धेयताप्रसादादन्यतएवजायते नचतदुपदेश्यम् ततउपायो
नुत्पत्तियोगात् तेनोपायक्रमेणप्रहृतस्यसिद्धिरनुपायद्वारेणचप्रहृत
स्यसिद्धिरनुपायद्वारेणचप्रहृतस्यनाशः इत्येवंनायकंप्रतिनायकगतते
नाप्यौनत्यौपायमनुत्पत्तिः कार्या उपायश्रवणकर्मशृण्वमानः पंचावस्थाभजते
तथ्यास्वरूपंस्वरूपान्किंचिदुत्क्रान्ततानाम् कार्यसंपादनयोग्यतानाम् प्रति
बंधोपनिपातेनशंकमानतानाम् निहन्तिप्रतिपन्नतायांबाधकबाधने
नलब्धफलपर्यन्ततानाम् एवमातिसाहित्येनोविप्रलंभभीरुपाणांप्र॰
नाशवैकारिणांतावदेवंकरणोपादानम् नाप्येवंविधाः पंचावस्थाः॰

२८

कारणानामनुनिनोक्ताः संसाध्ये फलयोगे तु व्यापारः कारणस्य यः
तस्यानुपूर्व्या विज्ञेयाः पंचावस्थाः प्रयोक्तृभिः प्रारंभश्च प्रयत्नश्च तथा
प्राप्त्याशासंभवः नियताप्तिः फलप्राप्तिः फलयोगश्च पंचम इति एवं यापनाः
कारणस्यावस्थास्तन्मे पादकैकनेरितिहतं पंचधाविभक्तं त एव मुखप्र
तिमुखगर्भावमर्शनिर्वहणाख्या ग्रन्थार्थेनामानः पंच संधयाः इतिह
त्विड्यः संधीयंत इति कृत्वा तेषामपि संधीनां स्वनिर्वाहं घति तथाक
मदर्शनादवांतरभिन्नाः इतिशुभभागाः संध्यंगानि उपक्षेपकः परिक
रः परिन्यासः विलोभनमित्यादीनि॥ ग्रंथप्रकृतयो नैवांतर्भूताः त
थाहि स्वायत्तसिद्धं बीजं बिंदुः कार्यमिति तिस्रः बीजेन सर्वव्यापना
त् बिंदुनानुसंधानात्कार्येण निर्वाहात् मत्दर्शन प्रार्थनायां वसायतु
पायेतानित्तिस्रः ग्रंथोसंपाद्यः कर्तृप्रकृतयः स्वभावविशेषाः स
चिवायत्तसिद्धत्वेन स्वचिरस्यतदर्थमेवत्वा स्वार्थमपि वा प्रवृत्तत्वेन
प्रकीर्णत्वप्रसिद्धत्वाभ्यां प्रकरीपताकाव्यपदेश्यतया उभयप्रकार

संबधी आधारविशेषः शकरीपताकाशस्थानाभ्यामुक्तं इत्येवं शकुन्तलफलफल
निर्वाहणं तस्याधिकारिकस्य प्रधानस्य मुख्यं शकुन्तलागतार्थ सर्वजनसु
त्यज्नि हायिनी निवंधनया शासेणि कुवितिहन्तेनायं नियम इत्युक्तं यास्सेणि
केनपवार्थनात्र शेषनियमो भवेदितिशृनिनायववस्थितेरन्तावल्याधीवल
लितस्य नायकस्य धर्मो य विरुद्ध संभोगसेवा या मनो विलम्भावानस्युतेन॥
निःस्वयुः स्यादितिस्मा अवान्तरपिपीराज्य महापलानवानुवन्धिकन्याला
भफलो हृदशेन शकुन्तलावन्तोपकं भेयवापि मेपयोवस्यापर्यवकसहिताः सपुवि
तसंध्यं गायविश्रुत्वांग्रथप्रकृतिश्रुकादर्शिनायव श्रावे भेस्मिन्स्वामिन इ
तिवीजादेवहि प्रवृत्ति विश्रान्त विग्रहक्य इति राज्य निर्जितशत्रुविति व
ववोभिरुपभोगसेवानुसमेवोयमित्युपदेषयान् श्रुतिहि निरूपितम् एन
त्रमनस्तसंध्यागस्वद्रूपेतन्याठप्रसप्रदर्श्यमानमतितमेग्रन्थगौरवमाव
हति एतेकेनतुप्रदर्श्यमानस्वार्थ्यपरानुसंधानवेध्य्यतया केवलं संपु
विदायिभवतीतिनवित्तनम् अस्यार्थस्य यन्तावर्थे यत्नेन एवं नात्स्वकण्ठेन

अ. लो. २

139

२९

योऽयमतिरेक उक्तो न तु केवले तितस्योदाहरणमादृतवानिति ननु केवलं
शृङ्गारस्य संपादने कुशला यथा वणीमेद्धारे विलासावस्थस्य ध्वनिस्त्वमसंभ
गस्य महत्तरसनिबंधानन्तरणमपि द्वितीये केभरतमतानुसरणमात्रे
कृयाचरणम् केवलशाद्रमिच्छा शाहं वयश्चं जानस्यायमाशयः भरतम
तिनामसंभोगानां रसांगभूतमिति हृत्रप्रशास्तुत्पादनमेव प्रयोजनमुक्त
म् ननु सर्वरंगागवदस्य संपादने विद्याद्दिवारणेवा यथोक्तमिष्टस्या
र्थस्य एवनाहनेतिस्याननपदत्वयः शृगश्रामिः प्रयोगस्य शुद्धानां लैवशृद
नम् शास्त्रार्थवदभिध्याने प्रकाशणानुप्रकाशनम् शृंगानां वृद्धिर्यथेतत्र ह
दृश्यनस्य प्रयोजनमिति ततश्च समीद्धारतिभोगार्थो विलासः प्रतिकी
र्तितइति प्रभुत्वसंभोगविलासलक्षणे रतिभोगशाद्धस्याधिकारकत्व
सोचितस्थायिभावो यत्र कविभावायुपलक्षणार्थेन प्रयुक्तो यथा तन्वं
नायिकानार्थ इति यश्रुतो ह्यत्र वीररसः इद्देवापरं प्रबंधस्य ध्वजकमति
मितयद्दुद्दीपनप्रशमने यथा रत्नावल्यामेव उद्दीपने विभावादिस्व

ध॰
लो॰
॰प॰
15

तया यथा गुर्वे मोवाग्रा उदयणोतिमागतिकायाथमुवनेवासवदत्तात:
पलायने पुनरुद्दीपनेविवेवफलकोहेविषशमनेस्मगालनाथवेशाद्
त्यादिगाढेहिगुनवासवमरदिनरुज्जमारमालतीउक्समवन्क्रीरिति
एवन्नानिमवलंबते विशेषतस्तुस्मृंगारे यदाहुर्मुनि: पद्मामामिति
वेश्यानंयत्नस्त्रविनिवार्यते दुर्लभत्वंयत्नोनार्थ: यं: कामिन: मापवारवि॰
रिति वीरवसादावपियथावडूद्दीपनप्रशमनाभ्योविनाकरिष्येवाद्भुत
फलकलेसमन्यप्रकृतीविकाषितउपायोपेयभावेनप्रदर्शितएवस्मात्
॥ पुनरारब्धविश्रान्तेनरसस्यांगिनोनुसंधिश्रयथानायस्तवन्सराजेप्र
बंधविशेषस्यवनारकादेरस्यांकिनिमित्तमिदंचावधेयंतत्वम् इतिह
नवशादरंवआशंकामप्रायानन्तुसर्वेथापननाविश्रान्तिविच्छेदोयस्मा
मनयारसस्येतिरसोगभननपुनस्थायीनियावत् नापसवन्सराजेहि
वासवदत्ताविषयोजीवितसर्वस्वाभिमानान्साप्रेमबंधस्तत्रहिभावे
विन्यानकरणविप्रलंभादिभूमिका मस्तेतिहनिव्यापीराज्यप्रत्यापि

॰प॰

कृस्नाद्धि सावित्रवतीति महि मोपनतयातदवाप्तभूतपमावतीलाभानुगानया
नुशामामाह्यमानूक्ष्या प्रमामभिलषणीयतमनाथा मावासवदत्ताप्रियाप्त्ये
वनत्रफलम् निर्वहणे हि यामादेवीशूनयात्रीचभूय: सर्वथा भूहृशीवे
नैत्यवंदेवीलाभप्राधान्यं निर्वहितमियति वैतिहृन्नवैविद्या विज्ञेमितिस्वा
नीयोवासवदत्ताप्रेमबंध: प्रथममनादेभान्त्यूतिपद्मावतीविवादृक्षेति
वध्यापादात् तेनमथ्ववासवदत्ताविषय: प्रेमबंध: कथाव शाद्दाशकामा
नविकेहोण्यपमर्दित: तथा हि प्रथमेतावदंकेस्फुरसं सम्बोधनिबद्ध: ॥
तदङ्केऽद्वविलोकनेन हि वसोनीत: प्रदोषसमया तत्राहीवेत्यादिनाङ्कोकं
ठामिदं मन: किमयवा प्रेमासमाप्तो स्वमित्यं तेन द्वितीयेपि दृष्टिर्नामत
वर्षिणी स्थितमनुप्रस्यंदिवङ्कैन किमित्यादिनाप्रयवविद्धि नविद्धि त्रो
पनुमर्दित: तृतीयेपि सर्वज्योज्वलितेष्ववेश्मसु तत्र दासीनीजनेवि
टुने ध्यायमानं पविहसनयाथवितिपदूदेवायतेन्यानया हूतायैतिसुद्ध:
प्रलापयत्रयादवर्य्यं वराकनातयाप्यंतेनापि वर्धयेन्नेनेन दहनेनाप्यापि

ध॰
लो॰
४२

दृष्टामहं इत्यादिना चतुर्थेपि देवी स्त्रीक्रियमाणस्यानियतं स्वमायमान
स्यमेनन्नेहो वरग्रहणादिपस्य वदनायान्कथनस्यथाम् इत्यंयन्त्रणया मध्ये
कथमपि स्त्रीणानिशानाथ्नोदालिंगणोपदनेन सांप्रियनमास्वमेपिना
सादित्येत्यादिना पंचमेपि समागमप्रत्याशया करुणे निहूने विप्रल
भेंऽकथितेन तथाभूतेव तस्मिन्— निर्ववनिजानानागस्तिमपि प्रथन्नोवशे
शुरुषसुणागतामेषियनमा प्रतिदेनि श्रीकान्तवल्लभापितेन्युक्तिविधु
रेभन्नक्षिप्रापीनैर्नयनसलिलैः स्थास्यतिश्च इत्यादिना षष्ठेपि नल्म
श्रामिविलोभितेन मनसा प्राणेमयापावितात् इत्यादिना यद्वलेहृती
नोभाकाव्यानुरूपणाथोजनम् श्लोकोद्दिरुवि: कदाचिदस्तेक्तावनि
वंचनेतदादिमनयेनानयेलितरसबंधः प्रबंधमारभते नेद्रुपलेणा
र्थमिदमनुक्रम रचयते वक्रवयोलेकार्वनिबंधनेकरसानयेताः श
बंधेषु श्रुलेहृतीनामितियोजनायेनाकर्मणोषष्ठी रचयनेचारि
ययास्वमथामवदमाख्येनाटके स्वविनपन्ममकवार्दनयनसारं

१४१

४२

सरूपमात्रेणेनउत्पाद्यमविस्वाहृदयशब्दमेनपतनुजेति नकेवलंश
ब्देनसाहाय्यन्योरसोयावन्मावपर्यालापीतिदर्शयितुमुपक्रमते ॥
अनुस्वानोपमात्मापिप्रभेदोयउदाहृतः ध्वनेरस्पप्रबंधेषुभासते सो
पिकेषुचित् प्रस्वविवक्षितान्यपरवाच्यस्पध्वनेरनुरणनरूपव्यंग्योपि
यः प्रभेदउदाहृतः सद्विप्रकारः सोपिप्रबंधेषुकेषुचिद्द्योतते तथाद्या
मधुमथनविजयेपांचजन्योक्तिषुयथावाकामदेवस्पसहचरसमाग
मेविषमबाणलीलायाम् यथाच गृध्रगोमायुसंवादादौमहाभा
रते प्रस्तुतानोपमः शब्दशक्तिमूलस्य योध्वनेः प्रभेदउदाहृतः स
केषुचित्प्रबंधेषुनिमित्तभूतेषुव्यंजकेषुसन्नाव्ययतयास्थितः सन्नु
प्रस्तुतिरूपताद्ध्वनेः प्रकृतसाभासतेव्यंजकतयेतिशेषः इतिग्रयो
ध्यवमेवयोज्यः अर्थशक्त्युत्थानुस्वानोपमः प्रभेदउदाहृतोयः प्रबंधेषु
भासते अस्यापिसयो लक्ष्यक्रमः केचिदित्यनेनश्लोकेनकारिका
द्वयोः संगतिः एतदुक्तंभवति प्रबंधेनकदाचिदनुरणनव्यंग्यो

ध्व॰
लो॰
॰५२
142

भनिः साक्षाद्यजते सत्वरसादिधर्मो पर्यवस्यतीति यदि न स्पष्टमेव॰
व्याख्यायते तदाग्रे शृंगारस्य वीरेतरस्यानन्तरक्रम विषयस्य मध्ये ग्रंथोयम
नेगतः स्यात् वीरस्यैव पांचजन्योक्तादीनामुक्ते स्यादिमलम लीला
दाढ़ः स्युद्धाम्रमयुलमहिमंडलस्य श्रियः शृञ्जवोस्वगुणलाढ़वणेन
न्कुगरुरगारशृंगात्मिरित्यादयः पांचजन्योक्तयोरुक्मिणीविप्रलंभस्य वा
मदेवाशयश्रुतिभेदनाभिप्रायमभिव्यंजयेति इत्योभिव्याम ः यह तर
मस्य तु पर्यवसायी महत् रामयवन मन्त्यानिलादयस्ते ः समागमे
तू मिश्रवहति गुणेहानिरंकुलोग्रहविधेयुरहितेनविसावणेनितवाश्रि
श्रणेषित्तिप्रभनिणपपुरुषे इत्यादयोयोवुनोक्तयत्नेनत्रिमस्वभा
ववंत्रिकाः स्वभावः प्रकृ तरसपर्यवसायी यथावेति प्रमपणना
वतीलोभ्यत्रसादह्यर्थेभोगिने विप्रलंभ शृंगादिवाशुणवशरीरभङ्गाण
थ्यीशीत्रमेवप्रसवृतशुयभित्यतो लक्ष्यितान्प्रमणनेस्मिन्त्वरञ्जुगोमा
पुमेज्ञले नवेदजीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागत इत्यायनेक

॰५२

मवोचत् गोमायुस्तु निशोदयावधिममीति श्रुत्वा ततो गृध्रादपहृत्या
हं भक्षयिष्यामीत्यभिप्रायेणावोचत् आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्ने
हं कुरुत सांप्रतम् बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन अमुं कन
कवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् गृध्रवाक्यात्कथं बालास्त्यक्ष्यध्वमविशं
किता इत्यादिस्वाभिप्रायोक्तयः प्रान्तरमणवपरिनिहितो ग्रामः प
वेश्मादिधुनेरलक्ष्यक्रमसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यविषयेभ्यः प्रभेदान्निप्रबन्धपर्यन्ते
अनेकधुर्वाविरूपितेन निरूपणीयोऽनन्तमवधियते तथापि कविस
हृदयानां शिक्षार्थं दिग्निदर्शनं इत्यलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य
व्यंजकवर्गमाह सुप्तिङ्वचनसंबन्धैस्तथा कारकशक्तिभिः कृ
त्तद्धितसमासैश्च द्योत्योऽलक्ष्यक्रमः क्वचित् अलक्ष्यक्रमो ध्वनेरात्मा र
सादिः सुब्विशेषैस्तिङ्विशेषैर्वचनविशेषैः संबन्धविशेषैः कारक
शक्तिभिः कृद्विशेषैस्तद्धितविशेषैः समासैश्चेति चशब्दान्निपातोप
पसर्गकालादिभिः प्रयुज्यमानैरभिव्यज्यमानो दृश्यते यथा न्यक्का

ध्वं॰
लो॰
५२
143

गोफलयमेवमयदर्शयस्याग्याश्मोलापमः सोप्यैवनिर्दहतिराज्ञस्तु
लेजीवन्मशेरावणः पिपिपकूशक्रजितेश्वोपितवताकिंजेभव
णेनवा स्वर्गग्रामुण्टिकाविलुंठनहृयाह्ननैः किमेभिर्भुजैः श्वच
हि ष्ट्राकेभयुमासमवेयोपुरुषमेवव्यंजकनेष्यते तत्रमयदर्शयस्य
नेनस्वस्थमन्यथवचनानाव्यंजकत्वम् तत्राग्याश्मोलापमस्मृतितादि
ननिपातैयः सोप्यैवनिर्दहतिराज्ञसस्तुलंजीवत्यत्र तिङाद
क्षुप्तानाम् पिपिपकूश्चक्रजितमित्यादौ शब्दकार्थेनलहिसमा
समोपसर्गोणाम् वयतिन्युमेन दृश्यमहतिकेवाक्यमितित्वप्याम
हूमसर्पादिभियोंनुसानोपमेभासतेवक्रभिधायादिरूपः सुस्या
पिसुर्वोद्यभिव्यक्तस्यानुस्वभावोयमस्यालक्ष्यकमव्यंग्याद्योल्पः॥
कृविदप्यिश्वंवातिकयासहसम्मीलयमेगातिबितिम यञ्चहिस्वया
दीनामभिधायविशेषाभिव्यंजकत्वमेवोदाहरणे सत्वभिव्यक्तोभि
प्रायोयथास्मेविभावादिरूपतात्मदेशरसादीन्यानतिः पंतडके

५२

भवतिवर्णयदाहिमिः पूर्वंधात्वैः सात्वाद्वारसोभिव्यज्यतेविभावा
दिप्रतिपादनद्वारेणयद्दिवाविभावादिप्रतिपादनद्वारेणपर्वेयप
येति नत्रपूर्वंधंस्तेनतत्पदपहृद्यायेजकत्वेपर्यसंगाद्दुतमम् अथुनानु
वर्णयदाहीनामत्यनइतिनेन हनावपि अभिव्यज्यमानोहश्यते
इति शाहोवाकरशेषोव्याहार्यः विभावादिव्यंजनद्वारत्याणारे
पर्येणेत्येवंरूपः ममायइतिममयाञ्चसंभवोनोचितइतिसदूषेणो
चितसंक्रायविभावव्यनक्ति अथयइतिबहुवचनम् तेषांविषयत्वेयस्य
तिपीकपदीनत्वेनहितेनमनसीयेनापिव्यक्तम् तत्रापिशाहेननि
पातमनुदायेनानेनासंभाव्यमानत्वम् सत्कर्तव्यायदिजीवक्रियात
ताहननत्वमत्ताञ्चवितानसांसत्कृतो अपिशाहेनमनुष्यमात्रकः अथे
वेति मदधिष्ठितोहेष्पोधिकरणेतिः पोषेणहन्यमानत्वयागात्मव
लेवकर्मेति नृदिदमसंभाव्यमानम् पतनमितिश्रकयधकारात्मेपत्ति
धेमने निश्चाकारकशानिःप्रतिपादकेश्चशाहेः रावणइतिवर्ण्य

ध्व॰
लो॰
४४

144

न्तरसंक्रमितवाच्यस्य शब्दैरेव व्याख्यातम् । धिग्धिगिति निपातस्य शक्रं
जितवानित्याख्यायिके यमितुपपदसमासेन सहकृतः । स्वर्गेत्यादि
समासस्य सबोधरूपानुस्मरणलेशतिर्व्यञ्जकत्वम् । इत्याशहस्य निपातस्य
स्वात्मपौरुषनिर्दशतिर्व्यञ्जकता । भुजैरिति बहुवचनेन प्रस्तुतभावमा
त्रमेव तदिति व्यज्यते । तेन तिलशस्तिलशोपि विभज्यमानेत्र श्लोके सर्व
एवांशो व्यञ्जके न भातीति किमन्यत् । एतदर्थप्रदर्शनस्य फलं दर्श
यति । एवंविधव्यञ्जकभूयस्त्वे च घटमाने काव्यस्य सर्वातिशायिनी बं
धच्छाया समुन्मीलति । यत्र हि व्यङ्ग्यावभासिनः पदस्यैकस्य तदा
विर्भावः तत्रापि काव्ये कापि बंधर्द्धिः किमुत यत्र तेषां बहूनां समुदा
यः । यथात्रानन्तरोदाहृते श्लोके । अत्र हि रावण इत्यस्मिन्पदेर्थान्तर
संक्रमितवाच्येन ध्वनिप्रभेदेनालंकृतेपि पुनरनन्तरोक्तानां व्यञ्जकप्र
काराणामुद्भासनम् ॥ एकस्य पदस्येति यदुक्तं भवति तदुदाहरति
यथात्रैवेति ॥ दृश्यन्ते च महात्मनां प्रतिभाविशेषभाजां बाहुल्येन

४४

वंविधाबंधप्रकाराः तथामहर्षेर्ग्गीमस्य अतिक्रांतस्त्वत्ताः कालाःअ
नुपस्थितदारुणाः श्वः श्वः पापीयदिवसाः पृथिवीगतयौवना ॥
अस्य ह्यदिनवचनैरलक्षणमध्यायः पृथिवीगतयौवनेन्यनेनुवय
देनान्येनतिरस्कृतवाधोधनिप्रकारः प्रकाशितः ॥ अतिक्रांतै
नकदाचनवर्तमाननामबलंबमानेस्तुरवेयेषुयेषुकालाइतिस
र्वएवनतनुमरवंप्रतिवर्तमानोनामकोपिकाललेशइत्यर्थः प्रती
यान्युपस्थितानिनिकरतयावर्तमानीभवंतिदारुणाकरुणानिदुः
खानियेषुतेनदुःखंबहुप्रकारमेवप्रतिवर्तमानरूपाःसर्वकाला
णाइत्यनेनकालस्यनागवत्रिवैदमभिव्यंजयतः श्वोनवमत्वंनक
वम् इत्यास्यात् पृथिवीश्वः श्वः प्रातःप्रातः दिनादिनेपापीय
दिवसापापानांसंबंधिनः पापिष्ठजनस्वामिकादिवसायस्यासा
तथोक्तास्वभावनएवलीवदुःखमयः कालस्तथापिपापिष्ठजन
स्वामिकःपृथिवीलक्षणदेशोरात्म्यादिदोषतोदुःखमयइत्यर्थः

प्रं.
लो.
५४
125

तथाहि दिनादिनं गगनयौवनाहतशीवदसंभाव्यमानसंभोगगतयौ
वनादि योयादिवमश्रणाकृतिसमश्वेश्वीयेतयापापीयोतिशुश्रवा
तु यदिवेयस्वर्पतोयेशाह्रोमनिनिवेवयशुकोणिजेनोवा शुत्यनेनिमो
पिपश्रकारेरसमस्मैवागततामतोतिभाव: तेषोस्तबादीनामेकेकश: स
म्मुदितानोवाच्येनकवमहाकवीनोपबंधेषु शयेणान्यत्रापिदृश्यते
स्वेतस्वच्छेजवतंयथा तालै: शिंजद्वलयसुभगै: कांतयानर्ति
तोमे यामध्यास्ते दिवसविगमो नीलकंठ: सुहृद्व: ॥ समुदितेने
नृत्यत्रमुदाहरणमत्स्यन्नेबोध्यतेइतिभाव: तालेरिति बहुवचन
मनेकविधंवेदयत्यंभनिर्विमलं मोहीयकतामेति ॥ तिद्भेनसाय
या श्रयमवरोहेवेणिस्मि श्राइमापुंसमेमेदृश्यनुकोरंदमणामे
शुश्रमरश्पदिजेहिहिश्रुश्नृहणणादृ श्रयमवरोहित्तमेवनामि
ते मानतेसयदते शुद्धणीमहसीनमायोत्मताभ्यानेवहृदयमे
वरूपेनसातम् उक्तमेनादृनकिंचिज्जानातिइतिकस्याप्यपवाचो

५५

दैवेनैवमेव निर्माणं कृतमिति अथ स्मरमाहात्म्यात् प्रयासं कार्यं धीन्द्रस्य वि
परिवर्तयित्वि नमश्चकाराद्विति निरूतो ऽयं जनः तदनु गृह्णाति नित्यप्रह
नराणां पीतिभावः यथा मायन्त्रकभीउग्रवेद्विबालग्रग्रहाभिमुग्र
हिरी उत्कं पश्यति विक्रम गेह एणाङ्कं रकुविग्रहवाणी ॥ मायं व्याने रू
यः अवेहि बालकग्रुग्रात्पाद्ग्रहा ग्रसितग्रहीकः वयं परतन्त्राः यतः प्र
न्यग्रहमस्माकं रक्षणीयं वर्तते इत्यत्रावेदीति निरूतमिदं धनति वे
नावद्दृष्टौ ठोलोकमध्ये गृहे देवं प्रकाशयसि अथ तिलसंकेतस्थाने शून्य
गृहे नैवागतं वामिति संवत्सयथा ॥ अथ मायवत्सुबालग्र एणाङ्कग्रति
कीममेभ्यसृष्टिमित्यग्रहाज्ञाग्राभीरुग्राणेन्द्रहृश्रिग्रणद्वारः ॥ अथास्मद्व
नबालकग्रभौढ्रृ ग्रकुंचैलालोकपरस्मनन्न भोः इति मोहं तनमाहात्म्यम
नायाभीरुकाणां सर्वेषितरमेवनभवति अथ मायामोयभीरुसेल्याने
तस्थानमिति निरूपयेत ः संवयश्च नेतनसर्वं पेनैवेष्ट्यतिशय ः प्रथ
कत्रकान्यामिव्याकृतः ॥ कृतक ग्रयोगोऽयं प्राह तेनडितविषये ऽयं ज

धं॰
लो॰
॰५६
146

कृतमावेयतएव हृतनेकेतिकथद्रणमि नद्धिनोपलब्धवर्णार्थम् हृ
तः प्रयोगोयेष्वकान्यगाको यथाजायाभीरुकाणामितियेषसत्ता
धर्मपत्नीष्व प्रेमपरतं याकेभ्यः कोन्यो नगतिरु नितः स्मादितिवत्र
यथोवसातिशयपातकः समासानोरझोविस्थनयाजने निपाता
नोत्थानककेयथा प्रथमेकपदेनयावियोगः स्त्रियथावोपनतोलिङ्
लदोमेतवथातियवोहयादहोभिर्भवितव्यं वनिरातपत्रस्य: प्र
यवशाहः यथाताम्रद्रवेगुलिसंहतायरोहंश्चतिविधात्तरविक्लवा
सियानम् मुलमसदिवर्तिपहस्म लासाः कृथमपुत्रमितेनवेति
तेन प्रयत्नशाहः समासानां केवलानामेवग्रहणं कृतमावेयतइति
सेवथः यशाहइतिजातावेकवचनम् द्वौद्विशब्दावेवमाहतुः का
कतालीयन्यायेन गंडस्योपरि विस्फोट इतिवद्विहियोगावदर्थोसम
यस्य समस्तपदनतमनदलंप्राणद्रवणाय प्रतएव रम्यापदनत्वनता
मद्दीपनविभावतमनकम तशाहइतिपश्चात्राणसवकः संस्ताव।

॰५६

स्मात्रपवित्रं वनलाभेनापि कृतकृत्यता स्यादिति सूचनीति भावः निपा
तानां प्रसिद्धमपीह योतकं तेरसापेक्षयोकमिति द्रष्टव्यम् प्रसिद्धम
पीति वैयाकरणादिग्रहणे शब्दशास्त्रयोगात्स्वातन्त्र्यप्रयोगाभावात्स्व
रूपाश्रवणाल्लिङ्गसंख्यादिविरहाच्च वाचकत्वे लक्षणेन योतकानिपा
ताइत्युक्तं घटत एवेति भावः उपसर्गाणामप्येकत्वं यथा नीवाराःशु
कगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफ
लभिदः सूच्यन्त एवोपलाः विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं स
हन्ते मृगास्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यन्दलेखाङ्किताः
मधुमत्तरकपोतमुन्मयूरं प्रविरलवामनहृद्यसन्निवेशम् वनमि
दमवगाहमानमीमं व्यसनमिवोपरिदाहलाघवमेति अत्र प्रशब्दस्यो
त्कृष्टस्वरसमञ्जकत्वमपि वं द्योतनत्व इत्यादौ प्रकर्षेण स्निग्धा इति
प्रशब्दः प्रकर्षं द्योतयति इङ्गुदीफलानां सरसत्वमावत्ताणाश्रमस्य
सौहार्दं यानिष्पाद्यं धनति तापसस्य फलविषयाभिलाषानिवेकोध॰

धं. लो. ५६
(५)

त्वतश्शिवमत श्रुभिस्नानशार्ङ्गतलेहिरण्यस्यमुक्तिः ततापसस्यत्वले
हिरण्यणवेपसवीणामेव वर्णदेयः अथागोरश्रुयतेसोपिरसव्यत
नुगुणानयेवनिर्वोषायया अथश्रुणमुनेवीपलिखितमत्ति समुद्दीस
वीनाहृतीदानंजनृतिल्यासै अथमेसमनुणागतस्यत्यादेवनिपाता
नामपितथैव अथेवनातिस्पृहणीयवीर्यइत्यादौ यथायावा यजी
वेतिनमोतियेस्वव अथिधील्याप्रनृत्यंतिये यथस्पृदिमहास्वः अ
लकिनोरश्रुणिन्नृजितेदापिक्रमहोवयासिशारणेनेपांजना
नाक्रतेनीनानांअलयंशाठेनविपिनास्वादुविषः अथ्यनश्यादौ हिरण्य
णामिल्पनेनापिवेतिरस्पतिसमगश्रेवि अथेणोहिनवेहिभवावतः
कृपालिशायाभिव्यक्तः मनुष्यहृत्यासमनुपावरेतेस्वगुरुहिसामान्यहृ
नानुमानाः योगीश्वरैरप्यस्ववायमीयांगोबाडुमिक्केनगुप्याः स्वत
वैः समयानतमर्यादाकृता ग्रामसेनाखरेतमित्यनेनलोकानुग्रि
हृदयाति सायमलतदावरतः परमेष्ठरसधनितः नथैवतिरस

५७

ञ्जनकत्वेनैवहिंस्राणामपिविषयोयोनिर्देशाइत्यादि दूषितमितिभ्रम
ते श्रमेणात्मेनकत्वंतरमपिव्यञ्जकमित्यादि पादयोनकत्वाव
ञ्जकत्वायेहवैवकदाचिन्मस्त्रन्यमानयोभावइति यथा यद्व
नाहितमतिर्वेद्धवाङ्गाभेकायोन्मत्तःस्वलजनःहनत्केश्वीति न
स्वाभ्युयोननविदंति विदंतिकिंनवकर्तृश्यायश्णयममस्मनयायवेतो
न्याहे यदश्रहूणानाव्याहेशपियस्यासंभवमुपलक्षणम् विदंती
ति नपवहिमर्वविदंति मनरामितिभ्रमन्यते वाकयोनकत्वाय
थापथ्यदीपादन्यस्मादपीतिवचनांतरंवः संदेहाद्दीपादन्यस्मा
दपीत्यनेनामर्षोतिशयः सर्वहितिम्लेनोनाथहृश्चासर्वागाम्हद
ीहरत्युत्पातिशयः कालस्वव्यञ्जकत्वंयथा समविमनिद्विते
मासमनेगमेदमदसंवाराः श्रीहिवाद्दित्तियद्रामणामहात्माभि
हलेख्याः प्रवहयविगाद्रविख्यंतिपथ्यानेश्रभ्रमवतीत्यभिमन्दश्व
यःकालविशेषाभिधायीसमयविधायदेनःप्रकाशनेश्वर्यहिगाथा

ध्व.
लो.
५८
148

थे: प्रवासविप्रलंभशृंगारविभावतया विभाव्यमानो रसवान् ॥ तिरं
तयदानुप्रविष्टस्यापूर्वकलापस्य कार्यकालसंख्यायगृहद्वेपस्य म
ध्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्तनस्पर्शनाभोगमनमभिव्यंजकत्वं विवार्य
मितिभावः। रसपरिपोषेति। उन्मत्तस्मारोणवर्षासमयः कंदकारी
किमिति वर्तमानः इति मन्यते। अंशप्राधिकाश्रमेणाह वाह। यथात्र
प्रभयाशृंगाव्यंजकत्वयावाविस्पष्टत्वं प्रशोपितम्पते यथा नतेह
नत्वमिति मंदरमिदं त्वआवयोर्द्वेदिवः सापनुर्जरलोवरेतिक्रुवि
णमेवनायकाभावराः। मत्स्यद्वेषमल्लधनिः फलमिदं संगीतकयो
पिनामाश्रयैर्दिवसैर्दिनेयमिनीभूमिसमारोपितः। अत्र श्लोके दि
वसैरित्यनेन हेस्यहं तंत्रशोयोतकः। दिवसायोर्हि अत्रांत्यतासंभा
व्यमानतामस्यावर्धे हस्प्रशनति। सर्वनाम्नावश्यजनकत्वं यथा दैवानेत
हीकश्लोके सर्वनाम्नोव्यंजकत्वं हृदिस्थवस्याप्यकाविनादौन्यादिश
हृदयानोनशक्तः। अनयादिशा महदर्थैरन्यापि व्यंजकविशेषाः

५८

स्वयमुन्नेयत्वरणीया: ॥ सर्वनाम्नां वेति षष्ठ्यर्थे शास्त्रवेत्तार्थः तेनप्र
हृत्मंशेन सम्भूय सर्वनाम्नव्यंजकत्वेन प्रत्यन्त इत्युक्तं भवतीति नवीनत
मम्। तथाहि तदिति पदेन तत्तमित्रीत्येन सह त्रिविंशाप्सद्यायं समस्तामे
गतिभ्यां नश्लाम्र षिकायां वीर्णनां धनेति तदिति हि केवलं मध्यमाने
सम्बन्धगंतिथायामपि संभाव्यते नचननमित्ति शाङ्केनापि एतेदोभीष्टा
यतनेन स्वकाविशेषाउक्ताः एवं साधनविन्यादावपियोज्यम्
एवं विधे च विषये समस्तकाव्यो न कृतात तत्त्व स्पन न यत्न छूटं
भतेस्मृके शाङ्क् श्रुतपदात्र तदिदं शाद्वादिना स्पष्टस्वनुभवयोरत्वं
तविकल्पाविषयतास्त्वनेनाश्रयं विभावनायोजिता तदिदं शाह्वा
भावेन सर्वं समस्ते तानेष्यादिति तदिदमाह्दे वचशा एतेयोज्यम् ए
तद्वद्विषा: सामस्त्यत्रिधा: सामस्त्यव्यञ्जकमित्युपलक्षणपर
म तेनलोहप्रस्तारन्यायेनानेनत्वेविच्छ्रमित्युक्तम् यदुक्तं ति
गनेपीति श्रुतिविदितमनयाश्चिपाञ्छुद्धिमतमानेनभवेदित्यादि

ध्व॰ लो॰ टी॰
१४५

प्रायेण संदिग्धमिति एतत्तु सर्वं पदवाक्यरचनाद्योतनोक्त्यैव गतार्थम
पि वैचित्र्येण व्युत्पत्तये पुनरुक्तम् विभक्त्यभिधानेऽपि प्रयोजनं स्मा
रयति वैचित्र्येणेति ननु चार्थसामर्थ्याक्षेप्या रसादय इत्युक्तम्
तत्कथं वर्णादीनां व्यंजकत्ववैचित्र्यकथनमन्वयमेव श्रवणेन निर्णीतस्व
रूपेनमविस्मरणार्थमपि तत्राभिधानार्थं चेदिदमम् उक्तमत्र पदानां
व्यंजकोऽस्तु स्वरे किं वा वर्णविशेषादेस्तेनापि रसादीनां तेषामर्थ
विशेषाणां व्यंजकशब्दाविनाभावित्वं यथा प्रदर्शितं व्यंजकस्वरूप
परिज्ञाने विभज्योपयुज्यत एव नवाचकत्वध्वनिव्यवहारोपयोगि
त्वेनावाचकस्य व्यंजकत्वं न स्यात् इति प्रागेवोक्तम् ननु गीतादि
वदस्याभिव्यंजकत्वेऽपि शब्दस्य तत्र व्यापारो नेपथ्यस्य च व्यंजनान्तर्भावे
ति भावः एतद्वाच्यमाश्रित्य प्रथमोद्योते निर्णीतं वरम् न चेदं मन्त्रा
भिरप्युक्तं मन्तव्यमित्याह शब्दविशेषाणां चान्यत्र चारुत्वेऽपि विभागेनानु
दर्शितेन तदपि तेषां व्यंजकत्वेनैवावस्थितमित्यवगन्तव्यम अन्यत्रेति

५८

भामहविवरणे विभागेनेति स्रक्चंदनादयः शब्दाः शृंगारे चारवो
बीभत्से न चारव इति रसहेतव एव विभावः । इसे प्रतिव शब्दस्य व्यंजक
त्वमेवेत्युक्ते शक्तं यद्यपि न त्वं प्रतीत्यनाभासते तथापि व्यंजकेषु वनीत
रयस्त्र श्लेष्मैव ते न यां प्रवाद पतितानां तदेवाभ्यामादपेक्ष्य तानामप्यव
भासनस्य त्वमात्मम् स्रक्चंदनादिशब्दानां तदानीं शृंगारादिव्यं
जकतानाभावे पि व्यंजकशक्तेर्यस्मात् दर्शनान्नहि पिवामस्वेदवीभत्समर्थे
से पादयितुं सामर्थ्यमस्ति तदाहि नदीनारे नाम्यतीनमत्र तत्र शब्द
गुल्लुबन्धुसमकेन शुनानस्त्य सीतलमेवास्ति तेमहस्य हृदयेः सीतिनामा
पि मधुरमिति हता यथा चाः मदुपाध्याय स्मो विदन्नविमददद
यवकवर्तिनो भहेंदुराजस्य इंदीवरद्युतियत्वाविस्मयात्रलक्ष्मस
विस्मयेकुस्महृदोस्य यदाविलासाः श्यात्रामश्रुण्णपरिणामवं
शनदानीं शमाकपोलतलकोमलकांतिरिंदुविति प्रश्रेष्ट इंदी
वरलक्ष्मविस्मयस्य हृदि विलासतामपरिणामकोमलादयः श्री

ध्व॰
लो॰
॥५॥
15

त्राङ्गानामभिव्यंजनसहृदयानां योऽनुभवस्तं सोऽर्थमावदंति यद्यप्येवं तद-
भ्युपगंतव्यमित्याह कोन्यथान्वेषणावकवशाह्लानां वाचकत्वविषयो
विशेषः स्यात् सहृदयैकसंवेद्यत्वाद्वेद्यमानत्वकरस्यासाधेनाह ॥
अन्यथा सो सहृदयसंवेद्य इति चेत्किमिदं सहृदयत्वं नाम किं रस
भावानपेक्षकाव्याश्रितसमयविशेषाभिज्ञत्वम् उत रसभावादि
मयकाव्यस्वरूपपरिज्ञाननैपुण्यम् पूर्वस्मिन्पक्षे तथाविधसहृद
यान्प्रतिरसस्यापि नोशब्दविशेषाणां वाचकत्वनियमो न स्यात् उत्तरस्मि
न्पक्षे त्वन्यथापि च व्यंग्यत्वनसंभवात् द्वितीयस्मिन्पक्षे रसत
त्वैव सहृदयत्वमिति तथाविधैः संवेद्यो रसादिसमर्पणसामर्थ्यमे
वनैसर्गिकं शब्दानां विशेष इति व्यंजकत्वमेवैषां मयवाचकत्व
म् ॥ अतएव तत्रितयं वितथं रसविशेषाणामपि समयः कथं नियतः
स्यात् न व्यंग्यवाचकत्वमिति विशेष इति पूर्वेण संबंधः वाचकत्वा
श्रयनत्वरसादिरर्थापेक्षया नैयायिकविशेषः अर्थानपेक्षत्वायात

॥५॥

नुभावादेरेव ग्रथ्योपेतायामिति वाच्योपेतायामित्यर्थः अनुभा-
वादिरेवेति शब्दान्तरेणासहयोगवत्तानदपेक्षो भावविशेष इत्यर्थः
आदिशब्दाद्गुणालङ्काराणां संग्रहः अत एव रचनायाः प्रसा
देन वाकृतेनोपहेहिताणवशब्दाकाव्येयोन्या इति तात्पर्यम् एवं
रसादीनां व्यंजकस्वरूपमभिधाय तेषामेव विरोधिरूपेण लक्षयितुमु
पक्रम्यते प्रबंधे मुक्तकेनापि रसादीन्बंधमिच्छता यत्नः कार्यः
सुमतिना परिहारे विरोधिनाम् प्रबंधे मुक्तकेषु रसभावनिबंध
नम् प्रत्यादृतमनाः कविर्विरोधिपरिहारे यत्नमादधीत अन्य
थाह्यस्य रसमय एकोऽपि श्लोकः सम्यगसंपद्यते रसादीनां यद्व्यंज
कत्वं प्रतिपादितं प्रबंधेनेति तस्य स्वरूपमभिधायेति संबंधः उपक्रम्यते
इति विरोधिनोऽपि लक्षणकारेण प्रयोजनमुच्यते पाकृपहानरे-
नानुनयावकाशे न यावलक्षणेन विरोधसमूहं संबंधोऽन्यादिना भाविक
तीत्यर्थः नहि विभावभावानुभावमेवार्थौचित्यचारु इत्यादि यत्

ध्वं॰ लो॰
५१
151

क्तं तत एव व्यतिरेकमुखेनैतदपि गम्यते नैवम् ॥ व्यतिरेकेण हि तदभा
वमात्रं गम्यते न तु तद्विरुद्धम् तदभावमात्रे तु तथा इयकेयूयानत्त्विरु
द्धम् पथ्यानुपयोगो हि न तथा व्याधिं जनयति यथा तदपथ्योपयोगः
तदाह कान्तिश्रुतस्त्वानि विरोधिनी यानि यत्नतः कवेः परिहर्तव्या
नीत्युच्यते विरोधिसमवायि विभावादि परिग्रहः विस्तरेणान्वितस्या
वस्तुनोन्यस्य वर्णनम् अकाण्ड एव विच्छित्तिरकाण्डे च प्रकाशनम् ॥ परि
पोषं गतस्यापि पौनःपुन्येन दीपनम् रसस्य स्याद्विरोधाय वृत्त्यनौ
चित्यमेव च ॥ विभावेत्यादिना यदुक्तं तद्विरुद्ध विस्तरेणेत्यर्थश्लो
केनाह उद्दीपने रत्यर्थश्लोकस्य विरुद्धसकाण्ड इत्यर्थश्लोकेन प्रक्रान्ती
नामित्यनेन यदुक्तं तद्विरुद्धमन्यदपि च विरुद्धं रसानौचित्यमित्यने
न एतत्क्रमेण व्याचष्टे प्रक्रान्तरसापेक्षया विरोधिनो रसस्य सम्ब
न्धिनो विभावानुभावव्यभिचारिणः परिग्रहो रसविरोधहेतुरेकः सम्भा
वनीयः तत्र विरोधिरसविभावपरिग्रहो यथा प्रशान्तरसविभावेषु

तद्विभावतयैव निरूपितेष्वनंतरमेव शृंगारादिवर्णने विरोधिरसभाव
परिग्रहो यथा प्रियं प्रति प्रणयबद्धलक्ष्यापि तास्मृ कामिनीषु वैराग्यक
थाभिरनुनयने विरोधिरसानुभावपरिग्रहो यथा प्रणयकुपिताया
मप्रसीदंत्यां नायकस्य कोपावेशस्य रौद्रानुभाववर्णने हास्यशृंगार
योः वीराद्भुतयोः रौद्रकरुणयोः भयानकबीभत्सयोः शान्तबीभत्स
योर्नानुभावविरोध इत्यभिप्रायेण शान्तस्य शृंगारानुपपन्नत्वोपशमरागव
योर्विरोधाद्विरोधिनिरसस्यापि भावो व्यभिचारी तस्य परिग्रहः विरोधि
नस्तु यः स्थायी स्थायिनानावनत्य परिग्रहोऽसंभवनीय एव तत्र स्थान
प्रसंगान व्यभिचारिणः परिग्रहो भवत्येव अतस्सामान्येन भावग्रह
णम् वैराग्यकथाभिरिति वैराग्यग्रहणेन निर्वेदः शान्तस्य यः स्थायी
स उक्तः यथा प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषमित्याद्युपक्र
म्यायं तन्व्या सोनमद्य प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिण इति मना
गपि निर्वेदानुप्रवेशमतिवर्तेतेऽविच्छेदः ज्ञानविषयमननेवाहि जी

ध्व. लो. ५२

152

वित्तसर्वस्वाभिमानात्कथं भजते नहि स्वातन्त्र्याभिकारे जननत्त्वे लड्डया
येयाधयमभजते अतेस्नेहतिमायान कथ्याभिरिति निबद्धवचनेश्वाल्भ्स
स्वच्छाभिचारिणी हिमतिश्रमलोन्मत्तरस्यति ग्रंथचान्योरसभंगाद्
नुः यत्तस्त्वनरमापेतया वस्त्वतोन्यस्य कथं विदन्ति नस्यापि विस्त
रकरणकथनम् यथा विप्रलम्भश्रृंगारे नायकस्य कस्यचिद्विरहणायिनक्ष
प्रक्रान्तस्यकृतेर्यमकाद्यलंकारनिबन्धनरसिकतयामहता प्रबन्धेनप
र्वतादिवर्णने नन्वन्यदनुमतम् कथं वर्णयेत्किस्तनविस्तरइत्
याह कथं विदन्तिनस्येति ग्रंथचापयोरसभंगादेनुदवगात्तद्योदको
उपरविविक्तिनीरसस्य प्रकोउपवर्णनम् नद्यानवरसविनाभोरसस्य
यथा नायकस्य कस्यविन्सदृणी पस्समागमयानायिकया कयावि
स्मह पर्वपरिपोषपदवीमामेभ्रुगारे विचितेतुपरस्यगान्नरागेसमा
गमोपायविंतितोचितं व्यवहारस्पृसज्यस्वतेनुतयाव्यापारान्तर
वर्णने व्यापारोन्तरेतियथा वसवराजस्य चन्द्रयैके रत्नावलीना

५२

मध्येयमभ्युगृह्णन्तोविनयवर्म्मेहमांनवर्णने शृन्तवसन्तेवप्रकाशनेम
म्यययथाप्रहूतेविविधवीरसंदर्येकल्पसंदर्यकल्पसंग्रामे देवधायस्मा
पिनावज्ञायकस्यानुपक्रान्तविप्रलंभशृंगारस्यानियमितनमुचितमंतरे
णैवशृंगारकथायाघामवनारवर्णने गुपिनावदिति शाहाभ्याइयोधना
देमलवर्णनेहूरापास्तमितिवर्णीसेद्दारादितीयाकभागमेवोदादूवर्ण
नेधनति धनपववहृति नवेदवेविधयेदेवधामोदितनमेकथाप्रकृ
घस्यपरिहार: यतोरसबंधप्रवृत्तकवे: प्राधान्येनस्वप्रवृत्तिनिबंधने
युक्तमितिहृन्नवर्णनेतदुपायपवेत्युक्तेयाकृ आलोकार्थीयथादीप
शिखायामित्यादिना शर्वेनसंख्यागामिप्रायेलाप्रसुदादूवर्णमु
कम् कथाप्रकृप्रस्येतिप्रतिनायकस्येतियावत् स्वनपववेतिशून्नेमा
चवर्णेनप्राधान्येनांगिभाववादिनरसभावनिबंधनेचक्रवर्तीनामेवं
विधानिसवलेनानिभवतीतिरसादिरूपव्यंग्यतात्पर्यमेवेषांयुक्त
मितियन्नोस्वाभिवारवोअनधनिशतिपादनमात्रामितिवेष्टाने य

ध॰
लो॰
५२
153

तोरसत्वं य एवमुख्यः कविव्यापारविषयः इति सूक्ष्ममात्रवर्णनेनाथाप्ये
क्षुतियुद्धं गाणि भावरहितानामविचारितगुणदोषाणां भावानां रसभावा
नानिबंधनेन त्रिभिन्नानि सकलितानि सर्वे दोषा इत्यर्थः तथानिष्प्रति
पादनमात्रेति अयोग्यार्थभिवत्तमावाप्तन कल्याभिनिवेशः काकदंत
परीक्षाप्रायमेव नत्स्यादिति भावः पुनश्चाप्यमुन्योन्यसम्भगादेन्तु एवं यथा
दृश्येयायनविशेषेन तस्यापि रसस्यौनः पुनस्येन दीपनम् उपभु
क्तो हि रसः स्वसामग्रीलब्धपरिपोषः पुनः पुनः परामृश्यमानः
परिम्लानकुसुमकल्पः कल्पते सहृदयम् तथाहि मेघवर्णादस्य द
नैविद्यैतदपि रसभगादेन्नु एवं यथा नायकं प्रति नायिकायाः कस्याः
चिद्दृत्तिलोभगिस्मृते तेणस्वयं संभोगाभिलाषकथने यदि वाहमी
नामभवतप्रसिद्धानां कोशिकादीनां काव्यालंकारेन रसप्रसिद्धानां वाय
नौचित्यमविषयउपनिबंधनेन तदपि रसभंगादेन्नुः एवमेवाररसविरो
धिनामन्येषामानयादिशास्त्र स्वयं मनोदितानां परिहारे सत्यविभि

५३

रवदित्तेभर्भवितव्यम् परिकरश्लोकस्यायं मुख्यो व्यापारविषयः सु॰
कवीनां रूपादयः तेषां निर्वहणे भाव्यते । सहृदयसमाधिभिः नीर
सम्न्युपबन्धास्ः सोपशाहो महात्मकवेः सनेनाकविरेव स्यादन्येनास्ख
तलक्षणः ॥ इत्यनौचित्यमेव चेति बहुधा भावेषु रसभंगहेतुरेवेत
नैवकाव्यस्य कारिकागानस्याभिव्यक्तमेवमुक्तम् रसस्य विरोधाये
त्यर्थः नायकेयमलीति नायकस्यादिधीरोदात्तादिभेदभिन्नस्य सर्व
थावीररसानुवेधेन भवितव्यमिति कालरघुरूपोचितमर्थैर्योज
नेऽसमेव परिकरश्लोके तेषामितिरसादीनाम् तैरिति सुकविभिः
सोपपाहृइतिर्युर्थेषा उत्यर्थः तत्कालिदासः परिपोषं गतस्यापि क
रुणस्य रतिविलापप्रपोनप्रतन्येनदीपनमकार्षीत तन्कोयं रसवि
रोधिनापरिहारे प्रतिनिबन्धयत्याशंक्याह सर्वेशूरवल्गितैः कव
यः भामकीर्तयः तान्समाश्रित्य नत्याज्यानीति येषां मनीषिणां
वाल्मीकिव्यासमुख्यो पश्रेयपरख्याताः कवीश्वराः तदभिप्रायव्याहे

धं
लो
ं.५५
154

येनास्माभिर्दर्शितो नय इति नहि वासिष्ठादिभिः कथंचिदपि दृष्टमिति मा
गेऽस्य कस्यचित्प्रमाणमित्य ज्ञामः श्रविदित्वैव कवान्श्रुविलानानामितिमा
नः इति धाष्ट्येन पवित्रतरश्लोकसमामिहृचयति एवं विरोधिनां परि
हारे सामान्येनोक्तमस्यैव नियतविषयमाह विवदितेरमेलध्रु
तिश्लैव तु विरोधिनाम् बाध्यानामसंभावं वा धामानामश्रुतिरेव कला ॥
श्रुत्यामस्याल्पस्य परिशेषेण तत्रैव विवदितेन विरोधिनां विरोधि वसाना
नां बाध्यानामसंभावं वा धामानां समताश्रुतिरेव दोषः बाध्यं नहि विरो
धिनां श्रुतवाक्याभिमतत्वे सति नान्यथा तेषां वृत्तिः अस्त्वनरसपरिशे
षायेवमस्यपते श्रुतभावधामानोऽवनेषां विरोधित्वमेव निवर्तते ॥
श्रुतभावधामिर्हि तेषां स्वाभाविकी समता परहता वा नन्वेषां नै
सर्गिकी तेषां तावदुक्ता वविरोध एव यथा विप्रलंभशृंगारे तन्दु
गतानामात्मान्तरीणां तेषां तन्दर्गानामेव तेषां नाना तन्दर्गानाम् त
दर्गानैव संभवत्यपि मरणस्यैव नन्या मोनन्यायत्याः श्राद्धयपि

·५५

देहस्यात्मत्वं न विच्छेदश्चामेः कहलास्यतयाविशेषविषयेपरिपोषाभ
विष्यतीति चेत्र तस्याप्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतस्य च विच्छेदात् यद्वानुक
रूणामेव कार्य्यार्थत्वेन त्वाविशेषः बाध्यानामिति बाध्यत्वाभि
प्रायेणाश्रुतानामभिप्रायेणेति वेत्यर्थः शङ्कुलानि दोषेत्यन्तः बा
ध्यानामभिप्राये व्याचष्टे तत्र प्रथमं स्वाभाविक प्रकारं निरूपयति।
तद्देशानामिति निरुपद्रवभावतया सोपद्रवभावविप्रलम्भङ्गा
द्विरोधित्वमिति कृतार्थव्याख्योदयः सर्वेषां तेन दृष्टानेषा
मिति हि करुणां भव्येव तथ्य वसंभवतीति शृङ्गारे भवत्येव नापि
तथ्यवेति श्रुत देशानामिति यथालक्ष्योत्पन्न गुणानामित्यर्थः
तद्वताश्चेति सर्वे च शृङ्गारे व्यभिचारिणः श्यकेनादिति भा
वः शुश्रूषया सखी पुरुषान्यतरस्याधिष्ठानस्यापायेविनिवि
पते तस्यामीति तत्सर्वस्याभिमानरूपत्वेनोभयाधिष्ठानत्वात् प्र
स्तुतस्येति विप्रलम्भस्येत्यर्थः काव्यार्थत्वमिति प्रस्तुतत्वमित्य

ध्वं
लो
५५
155

र्थः ननैवं सर्वेषु बस्न्वभिचारिणः इति विग्र्याहितमित्याशंक्याह ॥
शृंगारेणामरणस्यादीर्घकालप्रत्यायनेनोनुभ्रस्यानराभवादाह विच्छेदएव
नैवंविधानिहतोपनिबंधनेषु सर्वेषु प्रबंधानेनेकविनाषनिरहितेषु मम
गृहीतेकालेयत्रमरणेनविश्रान्तिर्यदन्वेषणमेनोमयुते तथास्यवाभि
चारित्वम् कदाचित्तिति यहिंतारश्रीभगीनरथेनानुकवेः कौशला
भवति यथा तीर्थिनोयहतिकरुभवेजकृकन्यासमरव्यादेहत्यागादन
रागण्ननालेखमामाप्रमयः प्रवाकाराद्विगतकृवासमानः कोनयासो
लीलागारेष्वरमतप्रुनर्नेदनाभ्यन्तरेषु प्रवस्तरेवरसेनातामरणस्या
तएवसकविनामरणेपदस्वयमात्रेनहनमनुघमानतेनैवोपनिबंध
नान मदवंधनिवेशनसर्वेयाषणेकोदयएववतिपरिमितकालप्र
त्यापत्तिलाभेपि प्रयहूवपतामशोकमहदयमामाजिकाभिप्रायेण
मरणस्यादीर्घकालप्रत्यापत्तेरंगतोव्याने इत्लतापसवन्सराजेपियो
गंधरायणादिनीतिमार्गीकर्णीतमसंस्कृतमतीनांवामवदत्तामरण

५५

दुर्हेवाभावात्करणस्यनाश्यात्तस्मादिमत्वमवांतरेणबहूनांतस्मा
द्दीर्घकालत्वमापद्यवर्णलाभश्चेत्क्रिमनवाम् एवंनैसर्गिकाणामाद्या
त्मासमवायित्वेनविपरीतेनस्थैः तन्मात्रान्तुकेचिद्व्याख्याता
एवंप्रकारवत्तव्याख्यायक्रमेणाहाहरेति नचतन्मप्रतिशृविवादिने
रसैर्विशेषैरसमागतानांबाध्यत्वेनोक्तावदोषोयथा कुकार्यशासित
त्मणः कुवक्रलेप्याधिदधूयनसादोषाणांप्रशमायमेष्ट्र तमो
दकोयपिकालेन्नवम् किवसमपवलषः हतेपियः सवमेपि॰
साहुलेभा वेतः खात्मनपैदिकः त्वलयवायपरोयरेपास्यति ॥
यथावा पुण्डरीकस्यमहाश्वेताप्रति पूर्वजन्मरागानुरागस्यद्वितीय
मनिजन्मतोपदेशावर्णेने काफार्यमितिविनकैश्वन्तकेचनमतः
स्मरन्याश्वांकोल्मकेनश्रुतिश्रेतनैवबाध्यते एतद्वद्वितीयोद्देशतारम
एवमन्मकामस्थाभिः द्वितीयेपिविपत्तश्वतवैवाणविभावाद्यबधा
रणेपिप्रशमाविकेदतेनदार्ढ्यमेवानुगम्यातम् भवतीतिभा

वः स्वाभाविकत्वमंगांगिभावश्चाभावदोषोयथा अभिनवतिमिरत्यादौ।
भवतीतिभावः समारोपितानामपिविरोधोयथा पांडुक्षामंवक्त्रं
हृदयंसरसंतवालसंचवपुः आवेदयतिनितांतंक्षेत्रियरोगंसखिहृद
तरित्यादौ यथावा कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेनेत्या
दौ समारोपितानामित्यंगांगिभावश्चास्मेविशेषः पांडुक्षामेति अत्रक
ष्णाविलेत्यादिः श्लेषगर्भरूपारोपितः कोपादित्येवबद्धेतिरूपतत्वेनेच
योदानुभावानांरूपकबलादारोपितानांनहृनिर्वाहादेवांगांगत्वम् न
त्वश्रवमेवोतेनातिनिर्वेहणेपितेनत्र्यांतरे इयंवांगांगभावश्चामिव
न्यायदूषिकाविनास्वपात्वंकस्मिन्वाक्यार्थेवमर्यादाभावयोपरस्प
रविरोधिनोर्द्वयोरंगांगिभावेनागमनम् तस्यामपिनदोषः यथोत्कम
क्षिप्तोहस्तावलग्नइत्यादौ अन्योन्यतिच तदर्थांयंप्रकारइत्यर्थः शूदै
हिविरोधिनःस्मरत्वरिसीतरेङ्कःलोका अथनान्तरयोर्विरोधिनोर्वे
स्वतरोरंगांगभावइतिविशेषः क्षिप्तइतिव्याख्यातमेतत्पाठेनत्र।

ध॰ लो॰ ५६

156

५६

वाक्यार्थे इत्यत्र कथं वा स्वविरोध इति चेन्न द्वयोरपि नययो रन्यपर
त्वेन व्यवस्थानात् अन्यपरत्वेपि स्वभावेन निवर्तते । स्वभावव्य
तय एव विरोध इत्यभिप्रायेणाह अन्यपरत्वेपीति विरोधिनोरि
ति तत्स्वभावयोरिति इदं तत्राभिप्रायेण विशेषणम् उच्यते वि
रोधि विरुद्धसमावेशस्य दृष्टत्वम् नानुवादयथा एरिणकूपतो
त्रिशवदमौने समावेश एवमात्मागमस्तु यस्मैः कौंडिन्ये पवित्रोष्मि
भिः इत्यादावत्राहितविधिप्रतिषेधयोरन्यथानन्तेन समावेशेन
विरोधः तथैवहापि भवति श्लोके यास्मिन्नौष्ठ्योर्विश्लेषणगारकरु
णवत्सीनेनैव विधाय समावेशम् त्रिशरविशुद्धभावाविविशेषस्थवा ।
क्यार्थत्वात् तदेवावेन वचनयोर्व्यवस्थानात् उच्यत इत्यस्यायमभावः
लामुयीति विशेषयति तदेवेन भावानां विरोधाविरोधौ न स्वभावमात्र
निबन्धनौ अपि तु देशाद्योः श्लोके स्वयोरपि विरोधाभावात् विधावि
ति तदेव तदेवं करममन्यापीति तिययाविधिविशहूना त्रैकेयाथाया

ध.
लो.
.५७
157

त्वमुच्यते शब्दत्वादिति वादिनोक्ते घोऽग्निमानं हेत्वन्तरं नित्यत्वं तदिति विरुद्ध
विधिविकल्पापत्ति परीतिवाक्यविदः शब्दत्वादिति शब्दाभा
वाश्याभिन्त्यर्थैः श्रीशंकावेनन्तरं विरुद्धानां नव्यानामभिधानमि
तिगमनिकल्पस्य विस्थितानन्तरायैर्विरुद्धन्यायेन विरुद्धानामन
पेक्षितापरस्ते नीलहेत्वानो वैशेषिकेण सत्प्रतिपक्ष प्रामाण्यशेषित्वेन वि
प्राप्यते वाक्यार्थाय पत्रस्य रूपविवृतायाम् येन विशेषः स्यात् के
वलेविरुद्धनादरणाधिकरणत्वस्थितायायोगाकोयपक्षांशयाप्त्याम
सत्वेच समाद्यते सविवक्षितताम् नवशब्दानन्तरायात्तदव्याप्ति
पिः शब्दभावेन नत्वगत्वे नवादः नवदंशस्यवाच्यत्वं नयेवस्थी
ष्टमित्याशङ्कमानः परिहरति नवच मेऽप्रविष्टमनयादव्यवह
तेनासीति शक्यं वक्तुं नेषांवाक्यार्थेष्वनभ्युपगमात् वाक्यार्थेस
वेवाच्यस्याविष्टवादेऽन्वेतदाविमानांतरमालोकेन वाक्यैस्ते प्रं
धानाप्रधानवद्भावस्तूतोविपक्षवादेनाव्यंजयतामपिप्रभव

.५७

नएवेतिभावः नन्वस्तु तथा वरसएवकाव्यवाचकानामर्थेश्नुक
म् तेननन्वस्य तयायत्र मोर्थेऽलंकारानुपमानेन वस्तस्यापिप्रकम
पदिवाच्यमानत्वानदाह वाक्यार्थेस्तवेति पदिवामात्रदनुप
मानतयाविरुद्धयोरसयोः समावेशः सहकारितयानुभविष्य
तीति सर्वथाविरुद्धयोर्द्वयोः कियन्तोंगांगिभावेनावस्थास्तः क
श्चित् इतिदर्शयति येषांसात्वादूसादीनांकाव्यार्थेनानाभ्युप
गम्यते तैस्तेषांत्रिभिन्नत्वातावदवश्याभ्युपगमनीयाऽन्याव्य
वस्थाकेनविरोधोयस्मादनुपमानानांचनिभिन्नोभयवसेवस्त
रससहकारिणाविधीयमानोऽशाञ्जवविशेषप्रतीतिकल्पयते
तेनस्थानकम्बनविरोधः हृष्यतेहिविरुद्धोभयसहकारिणः
कारणात्कार्यविशेषोत्पत्तिः नत्रिभिन्नेतिकाव्यार्थविभावा
दिभिन्नेषांरसादीनांतेनयातेषांभावस्तनुपमानायेव
स्तत्त्याद्वयोरसांगानांविभावादयस्तत्रिभिन्नयद्भयकरणा

त्रियलं भात्मकं स्वव्लस्रजातीयं तन्महकार्यविधीयमानं यस्य-
भ्राभुवत्रावृद्धिजनितदृविनदाहलक्षणस्य तस्मात्भावविशेषेषु
योलंकारविशेषभुगवत्स्वभावातिशयलक्षणप्रतीतिरितिसंग
तिः विरुद्धं मद्रुभयं वारितेजोगतं शीतोस्लेउन्माहकार्यस्यतं
दुलादेः कारणं तस्मात्कार्यविशेषस्य कोमलभक्तवणलक्षण
स्योत्पत्तिर्दृश्यते सर्वेषदीयमेवं कार्यकारणभावो बीजांकुरादौ
नान्यथा ननु विरोधस्तर्हि सर्वेषां किं विरुद्धः स्यादित्याशंक्या
ह विरुद्धफलोपादानहेतुत्वं हि युगपत्कस्य कारणस्य विरुद्धत्वं न
तु विरुद्धोभयसद्भावित्वम् यथा वा इन्नौपादाने विरुद्धस्येति
ननु भिन्नेपार्थे काव्ये पदीरसंवादकं स्यात्तदा यदि समस्तानां भिन्न
यः क्रियते तदा विरुद्धार्थविषयः कस्य युगपदभिनयः कर्तुं श
क्य इत्याशयेनाशंकमानमाह एवं विरुद्धपदार्थविषयः कु-
यं न भिनयः प्रयोक्तव्य इति चेत् एतन्न विहरति भ्रन्थमानेन

विषयावत्वविषये यावान्तीमात्रापि भविष्यति अनुयमानमेवं वि
दग्धकादेवाव्यं यत्नात्र सेयो विषयण्ड्डिगक्षयो विशेषाद्दिः
तत्र यावान्तीमात्रापि पतनं भवति स्त्रिमोहत्वावलम्ब इत्या
दौशायान्ते नभीन विलम्बनाद्दिरस्य उपपादनक्रमेण शाकुन्तलि
कत्वादर्थः प्रद्योतितश्च ‥ यत्राप्यत्वकुलुषणोपि पर्वाणामेवत
थापि विप्रलंभः पतन्त्या तस्यत्वावत्रिकरस्य शाकुन्तलिक वेसद्द
प्रवृत्तभवप्रतिक्षेपयोत्ययात् विप्रलंभस्य तत्कामीवेत्युत्स्वेहाय
मात्वलेनायातस्य इत्वात् एवंवसायत्तुनैयोत्पत्ताभिलिषितेन प्रा
यात्वेन करुणो यथाभोगाभिनयक्रमेणालेशास्त्रविप्रलंभस्य क
रुणे नमासमपास्त्रनोवहुत्वात्कामीवृत्तस्य यद्यपि प्रणयकोपा
न्वितोभिनयः कृतः तथापितैः प्रतीयमानोप्यसौ विप्रलंभः
समेन नाभिनीयमाने सदृत्तं दृश्यते नमित्यादौ माहेषाभिनयस
मपितोयाभवात्वत्वभावयात्रागतानां योपर्यवसानीति न करुणोद्दि

ध्व॰ लो॰ ५९

159

रोधः एवंविरोधपरिहारमुपपादयति एवंविधस्य वाच्यत्वेन याश्रये
णाचक्षोकेनावमरिहतोविरोधः ॥ विषयान्तरेणप्रकारान्तरेण
विरोधपरिहारमाह ॥ किंचनायकस्याभिनंदनीयोदयस्य कस्यचि
त्प्रभावातिशयवर्णनेतत्प्रतिपक्षाणां यः करुणोरसः सपरीक्ष
काणांवैक्लव्यंनादधाति प्रत्युतप्रीत्यतिशयनिमित्ततांप्रतिपद्य
तइत्यतस्तस्यकुंठशक्तिकत्वात्तद्विरोधविधायिनोनकश्चिद्दोषः य
त्रतुकाव्यमितिसमाप्तिकानांविवेकशालिनांवाचांवैक्लव्यमि
तितत्रापिविषयेचित्तद्रुतिरस्त्येव करुणस्यादविश्रान्त
भावात् किंतुवीरस्ययोलोकोत्तरोव्याप्तिवाविलासप्रतिपद्यते तत्क
लत्रयोऽसौकरुणारसः स्वकारणाभिव्यंजनद्वारेणवीरस्याद
तिशयपरिपोषकस्यति यथातेषाम् रोदनस्यैववयस्कमसेनेयः
करुणोरसइति नवाह प्रीत्यतिशयोपियथोदाहरणम् उदव
करुणवायातनीशत्वदेवाविधुन्मभूजलाविहरपिन्स्मतस्यतेव

५९

त्वामवलेवनम् । वरमाववनेत्राम्बुन्योयास्यस्य शोकमशोकतामि-
तिनिजश्चवन्यारोपस्य विषाजगद्गुः स्त्रियः ॥ तस्मादनाकृतार्थीभूत
स्य रमस्य भावस्य वायोरसौ विरोधी न त्वसविरोधीति वक्तव्यान्यान
वेनाभूतस्य करुणस्यापि ॥ भावस्य तिनिन्तस्मिन् संस्थायिनः यथा तत्र
तस्य व्यभिचारिणां वा यथा विप्रलम्भशृङ्गारे दैन्यवत्करुणस्य शृङ्गारा
शर्वास्मिंश्चैव श्लोके निमस्यादौ मत्कारोत्तवेणा विशेषप्रविद्भवति ॥
एष वा वाक्यार्थीभूतस्यापि करुणस्य विच्छेदहणविशेषस्य तारुण्ये
न शृङ्गारवल्लनाभंगिविशेषाश्रयेण संयोजने रसपरिपोषाये
व जायते यतः प्रकृतिरमणीयाः पदार्थाः शोचनीयतां प्राप्ताः
प्रागवस्थाभाविभिः संस्मर्यमाणैरधिकतरं शोकावेशमुपजन
यंति यथा वा यथाभावः सर्वो विप्रलम्भकरुणयोरन्यत्राभावनाम
नातिविरोधमलकम शृङ्गारान्तसविप्रलम्भः करुणस्य शृङ्गारेणा
प्रतिपक्षः कथं विरोधीतिव्यवस्थाप्यते यथाहि करुणरसो

धं
लो
160
480

नामेष्टजनविनिपातादेर्विभावेनानुकम्प इष्टनाशनामरमणीय
तानुत्थानन्तप्रकाशीवाद्यपराध इत्यनुमेतव्येदनुकम्पम्। शंभव
शापवह्निदेशितावलोकनेन शोकेन शरण्यकलदूरत्वान्तःस्म
र्यमाणस्तदानीं विप्रलम्भ तया शोकविभावतां च हृदयं सम्प्रति पद्यते।
नदाह भगिविशेषेति अत्राप्यनया विभावानुभावादिरूपेण
शापेनैव साम्यं प्रतिपद्यते तेनायम्:॥ अत्रैव रसान्तमाह यथा॥
अत्र यः स शम्भो न कश्चित्पीनस्तनविमर्दनः नाथसूनुजयनसमश्लीनी
वीतविस्मनःकरः इत्यादौ तदनन्तरविशेषत्वतीनां शंभवःशाप
स्निग्धाद्वेपराधः कामीप्रयाम्यवद्धरेति स्म तयाश्रवद्धनवानिय
नेनापि प्रकारेण स्वेवानिविविशेषत्वम् तत्साधर्म्यपाद्यमपि
वर्णनं। तथा तया दोषाभावः अत्र भविष्यद्वयसमस्वरभावितप्रा
ति नबद्ध दृष्ट्वातत्कलत्रापरणामनन्दनशोचनम्। रागोनासवलाः
सम्भोगरसवर्द्धकं पीनोलिनरागोत्कर्षो अथनायिकाया ऊरुरलप्र

कारेणबहुतरंलक्ष्यमुपपादितंभवतीत्यभिप्रायेणाह ॥ इत्थंच
कामिन्यः स्तनकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः पानिव
यावकैरिवपतद्बाष्पाम्बुधौताननाः भीताभर्तृकरावलम्बितक
रास्त्वद्वैरिनार्योधुनादावाग्निंपरितोभ्रमन्तिपुनरप्युद्यद्विवाहाइ
व ॥ इत्येवमादीनांसर्वेषामेवनविरोधित्वमवगन्तव्यम् ॥ दोषा
ग्निधूमहतेवाध्याद्युपदिवावधुरन्यागोऽयम् भयंकृतावीज
नोचितः साध्वसः ॥ एवमियतांभावप्रमाणानामुक्तिवृक्षलेतिका
लिकाभागोपयोगिनिनिरूपितमित्युपसंहरति एवंतावद्रसा
नामविरोधिभिः समावेशासमावेशयोर्विषयविभागोदर्शितः
॥ तावद्बहुत्वेनवक्तव्यान्तरमप्यस्तीत्युपचयति तदेवावतार
यति ॥ इदानींतेषामेकप्रबन्धविनिवेशनेन्याय्योयः क्रमस्तंप्रति
पादयितुमुच्यते प्रसिद्धेऽपिप्रबन्धानांनानारसनिबन्धने एको
रसोऽङ्गीकर्तव्यस्तेषामुत्कर्षमिच्छता प्रबन्धेषुमहाकाव्यादिष्वना

ध

लो

स्कन्धादिषु वा विप्रकीर्णतया गांगिभावेन वा बद्धो वस्तु उपनिब
ध्यते इति प्रसिद्धो मन्यामपि यः प्रबन्धानां कार्यानिश्चयमिकति
नेनतेषां रसानामन्यतमः कश्चिद्विवक्षितो रसोंगित्वेन विनिवे
शितव्य इत्ययमुक्तनयो मार्गः तेषामिति रसानाम् क्रम इति यो
जनाप्रसिद्धेपीतिभरतन्तुनिप्रभृतिभिर्निरूपितेपीत्यर्थः ते
षामिति प्रबन्धानाम् महाकाव्यादिष्वित्यादि प्राहुः प्रकारेणाभि
नेयान्भेदानाह द्वितीयस्त्वभिनयानविप्रकीर्णतयेति नायक
प्रतिनायकप्रकारादीनायकादिनिष्ठतयेत्यर्थः अंगांगिभावेनेत्ये
कनायकनिष्ठत्वेन युक्तनव इति यद्यपि समयकारादौ पर्यायपादे
वनैकस्यांगित्वेन याप्तिनन युक्ततान यायक्वविरोधः प्रबन्धः ते
यया तारकमहाकाव्यवानं इत्युक्त स्वरंभितिनरशाहस्यायमर्थः
नन्दवमानवेश्ववदुश्रुमपरिणयो वेश्वमनस्कथमवस्यानितानं
विकल्पमनरम्याश्रांवेदम्मपते वेमानरसमावेशः प्रमनतस्यरसा

स्मयः सोपबृंहणमिन्नां मोक्षस्थायित्वेनावभासिनः एवं पेवमय
मलेरवस्थस्ततस्मन्युनरेव तु मध्येयमानत्वेन स्थायायोगेरमलसम्
लमधिष्ठायिनो रसान्तरेवेन तालयन्निभिः समावेशाय सनो
गिनामुपबृंहति स्ववलं बृंहयितृत्वेनैवाकण्ठसर्वमिति रसव
मेतावेवाश्योन्यविरुद्धम नेवावागता प्रांतेक्यमेकस्यांगिकस्
कमितिभावः रसान्तरेति यस्तु तस्य समस्तनिष्ठत्वव्यापित्वेनलतय
वर्वितत्वाभिकत्वेनांगिभावोचित समवसुस्य रसान्तरेतिनिश्चय
श्रुण्यात्मत्वेन परिमितत्वं शाशु कल्याण्यिनिर्थः समावेशस्य
पदृत्वात् मतस्य स्थायित्वेनेति ह्यन व्यापित्वयाभासमानस्यान्
गिनामुपबृंहति शृंगितान्यापयमिन्नवेनायथः एतदुक्तं भवति शृंगि
भूतान्यपि रसान्तराणि स्वभावादि सामग्र्या स्वावस्थायां यद्यपि
लब्धपरिपोषाणि चमत्कारगोचरतां प्रतिपद्यन्ते तथापि स्वच
मत्कारस्वावेश्य वर्णोत्तिर्णोज्वांतिनिश्रामश्यन्ति । किन्तु चमत्कारात

ध॰ लो॰ ८२
162

रमनुभावतिसर्वेश्वरयंगांनिभाव्येयमेवोदंतः यथाहृतश्चभावा
नु गुणः कृतान्मसत्कार्यः प्रधानमनुपपद्यते प्रधानस्योपकारो
हि तथाभूयसि वर्तते इति एतदेवोपपादयितुमनुमते कार्यमेकं
यथाज्ञाविषयेयस्यविधीयते तथा च तस्यापि विशेषो विधीयते वि
घते संख्याहिमयस्य स्वयंपूर्वाभूवि तस्य यथा कार्यमेकमनुपायि
यकतत्सपाते नच कार्यानेवेने सकार्यते नचैतः संकार्यमाणस्या
पितस्यप्राधान्यमपद्यीयते तथैव तस्याप्येकस्य सांश्रवेशाद्धि य
मालेविरोधोनकश्चित् एतेन प्रत्युदितविवेकानामनुसंधानव
तो सचेतनानास्याविधेयविषये यद्वा ह्यतिशयः प्रवर्तते उपपाद
यितुमिति दृष्टान्तमनुमनयति तस्यानिरूपणेनेतिभावः न्यायेन
चैनदेवोपपद्यते कार्यहितावदेकमेवाधिकारिके व्यापकं प्राम
णिकंकार्यानेतरापेक्षि यमाणमव प्रधानीकार्यम् तस्य च विनी
नोवधिविग्रहश्रीनोन द्वला देवाभोगानिभावाः प्रवाहात्पतितइति

८२

सत्ता सर्वे स्मृतिनिहितात्परम तथेति ख्यापितं यावद्दिवाय वकारोमि
ज्ञक्रमः तथैवते नैव मकारेण आकारो योगिभाव रूपेणानुसन्धानम
पिवलादेवाबावायतलीत्यर्थः तथा वक्ष्यामि बक्ष्याति तथैवेति ॥
कार्यमिति स्वरूपमात्रम् सकलस्य बहूधा प्रसर्पतीति निलहेतम
बीजानुभूति प्रयोजनानां विच्छेदे यस्य वच्छेदकारणम् यावत्समा
प्तिः प्रत्येकं पक्षस्य सन्निविष्ट इति ति लिङ्ग रूपतया यथा स्थूल सूक्ष्मानि वेदन यो
नेच्छा सोपि तदाह गृह्णाद्यायीति अनेन बीजाविन्दुक्षोभमित्यर्थः प्र
कृतेसंशङ्की नैकार्येनहैविति ज्ञानगर्भोद्दाविमश्लोका पताका
विलिवीतिव इति प्रासङ्गिके यत्नत्वात् कालतत्वाद्य प्रकृतिनिर्ह
कार्यत्वा निवलनेनाश्रितया प्रकृतीलक्ष्मणानिकार्यो लिलैरि
त्येव पश्वानाम प्रकृती नोवाचो कवाकवलतयानिर्वेशक्ष्युकः ।
तथाविधइति यथा तापसंवत्सराजप्रवमनेन श्लोकेनागी
तिभावस्येति दर्यनिरूपितम् इति ग्रंथाष्ट्र भयानि स्वायम्भुवे

ध०
लो०
८३
163

यः ननु येषां वस्तुतो नोपरस्परविरोधो वीरशृंगारयोः शृंगारहास्य
योः रौद्रशृंगारयोर्वीराद्भुतयोः वीररौद्रयोः शृंगाराद्भुतयोर्वीत
रभगावकेगांगिभावः तेषां तु स कथं भवेत् तेषां परस्परं बाध्यबा
धकभावश्च यथा शृंगारबीभत्सयोः वीरभयानकयोः शान्त
रौद्रयोः शान्तशृंगारयोर्द्वयोराशकेरदनुच्यते अविरोधी विरोधी
वा रसो गिरि रसान्तरे परिपोषवन्नेतव्यस्तथा स्याद्विरोधिता ॥
गिरिसान्तरे शृंगारादौ स्वपर्यन्तमविरोधी विरोधी वा र
सः परिपोषं न नेतव्यः ॥ शृंगारेण वीरस्याविरोधः पृष्टनयपरा
क्रमादिनातकल्यावलाभाद्धास्यस्य तु स्पष्टमेव तदङ्गत्वमु
द्धास्यस्य स्पृष्ट कथाश्चित्तरङ्गत्वे विसमधिकृतेनैतोत्पादनेन शृं
गारेणात्यैव तथा वादित रौद्रस्यापितेन कथं चिदविरोधः ॥ यथा
था ॥ शृंगारस्यानुभावैः शमभेदवत्ते वेविलि रौद्रमम्मति भीरसो
दान बोड्ठन मग्ध्वांगिमर्थः केवलनायिकाविषयमो व्यतनु

८३

परिवर्तव्यम् ॥ एवं भावप्रसिद्धिर्वीरसमर्जनादिजनितविस्मयजनया
तु वीराद्भुतयोः समन्वयः क्रोधोत्साहयोरविरोधात् रौद्रकरुण
योश्च भीतिनैवानकः रौद्रस्यैव चयत्कर्मेत्सते यः करुणो रसः इति
शृंगारहास्ययोरिति यथा वन्दावल्यामैन्द्रजालिकदर्शने शृंगार
बीभत्सयोरिति यथोर्दृ परस्परोन्मूलनात्मकत्वयैवोद्भवलक्ष
कोनाणिभावः शालंबननिमग्नरूपत्यावज्जुगुप्सानुत्साना
शयत्वेनतयोर्द्वंद्वे न समस्तरोन्मूलकत्वम् भयोत्साहरसंवेगप्रय मे
वविकरुद्धेवाद्वो भ्रान्तस्यापि तत्त्वानन्यमितिन्यितसमस्तसंस्ताविवि
षयलिर्वेदप्रमाणवेन सर्वतोनिर्वीरस्वभावस्यविषयासक्तिजीवि
ताभ्यां रतिक्रोधाभ्यां विरोध एव शविरोधीति विरोधीतिवाग्
हणस्यायमभिप्रायः शृंगिरसापेक्षया यया समरसोत्तरस्यान्त्र
वोनिबध्यते तदाविरुद्धोरसोनिवद्धोपापावरः शृयन् पुनो
तिनिवेशनाभावत्वयानोन्नाविरहते नविरुद्धोपिरसोवस्यमा

णेनविषयभेदादिप्रयोजनेनोपनिबध्यमानोनदोषावहइतिबो
ध्यम्।विरोधाभावः किं विकल्पेतिनिवेशनेनप्रकारणवेभ्यवधानत्व
मिति युगिनीतिसमप्यनादरे युगिनेत्यविशेषप्रनाइत्यन्यकृ
तलेशाभूतानन्तोपायितव्यइत्यर्थः अविरोधेनेतिनिर्दोषत्वेनेत्य
र्थः॥ परिभाषापरिहारेणीन्यकारनाह तत्राविरोधिनोवचसो
निरवकाशस्यान्यतमाधिकरणकत्वमित्यर्थः प्रथमः परिभाषाप
विस्तारः उत्कर्षसाम्यविनयोरविरोधसंभवात् यथा एकोत्र
कथइति शास्त्रोणात्रसमयवत् णाणिरबोधेणादृणणरणरसेणभद्र
सदोलाश्यादिप्रश्रम् यथावा केंठाक्षिवालमालावलयमि
त्यादिश्लोके नञ्ञनवेकतैव्यमितिवाक्ये यापिवयस्यकासंभा
वना वैवान्नमापिवचनवर्तव्यमित्याशंक्याह उत्कर्षसाम्य
इति एकत्वरीतिरिति पिपासुरत्र भगवत्येतिदोषः स्वेदेनद
णवसेनवभरसप्तदोलायितेहृदयमिति रीतिरिति प्रियेत्वनावे

ध॰ को॰ ९४

164

९४

त्कर्षः समस्तनृपेति भरसेतिवोन्नारोत्कर्षो लाघिनमिति न
योवन्नायिकतया तास्यमन्तलम् एतच्च मुक्तकविषयमेवभ
वेति न तु प्रबन्धविषयमिति केचिदाहुः तन्नासन प्रापिका
त्रिके प्रीतिहेतुस्त्रिवर्गफले सम प्रधानस्य हेतुभवानन्तः यादिव
त्वावल्लोस विवायन सिद्धनाभिप्रायेण पृथिवीराज्यलाभ प्रापि
कारिकं फलम् कन्यालाभः प्रासंगिकं फलम् नायिकाभिप्रा
येण तु विपर्यय इति स्थिते मैत्रिद्वैनायकत्रतोष स्वाम्यमात्य
राष्ट्र कन्याफलमिति नीतौ कोक्रियमाणायां सम प्रधानत्वमपि
वस्यति यथोक्तम् कवेः प्रयत्नाद्रेतृणां युक्तानामिन्यलम्
धानुवेणबहूनां एवं प्रथमप्रकारं निरूप्य द्वितीयमाह ॥ शृंगि
रसविकत्राणां व्यभिचारिणां प्राचुर्येणाभिवेधानम् द्विव्य
नेवादिप्रमेवोगिगानव्यभिचार्यनुवृत्तिरिति द्वितीयः प्रागभ्ले
नरसवृतिदोषः नन्वेवं नासौ पाविन्नु शोभयेदिमाप्राकवमनोति

ध. लो .१६५
165

रमाह निवेशनेनेति अनपत्रपायद्दृणामन्त्र रसपद्यंदार्थ्ये रसवयति॥
नविकल्पम् नथाच पकपत्रायंप्रकारोनुयथान्तद्रोसालाम ग्रीगि
नोरसस्यायोग्यमिभावोनितस्यातसात्तुन्यमिरनुसंधानम यथाको
पान्कोमललोलेति श्लोकेगिभूतापारभूभावागूढनयः कोपउप
निबद्धः नयवद्धारस्ठमिन्यमर्षस्यनिवेशनस्यादिप्रमेवरूदन्येति
हृमद्रिलिचरन्नचितेष्यान्नकारूषांनुसंधानम् तृतीयप्रकार
माहमाह श्रृंगारेनशनःशनःप्रत्यवेलापरिपोषनीयमानस्या
प्यंगाभूतस्यरसस्योद्दीपनीयः यथावनपतलवन्मराजेवन्मराज
स्यपप्रावनीविश्रयसंभोगश्रृंगारबुद्दद्दरणीकनेच्याः अनुयादिश्ला
केपियप्रकारउन्मूलनीयाः अन्येति विभावानुभावानापारिपक
उत्कर्षोनकर्तव्योगिरसविरोधनात् निसेषणमेववानकार्यम्
कृतमपिवांगिरसविभावानुभावेकपद्धृहणीयम् परिपोषि
नापिवाविरुद्धरसविभावानुभावाश्रृंगारेन भतिजागविन

व्यात्मनाहि स्वयंशकमुपैतितन्न एवं विरोध्यविरोधिसाधारणं
प्रकारमभिधाय विरोधिविषयसाधारणदोषपरिहारप्रकारद्गतेवे
नैव विशेषान्तरमप्याह ॥ विरोधिनस्तु रसस्याङ्गिरसापेक्षया यावद्स
विच्छिन्नतासंपादनीया ॥ यथा ॥ शृंगारेतिनिःशृंगाररसम्शृंगारेजाग्र
नस्य परिपोषपरिहारे तु सूर सस्य कथं रसत्वमिति चेत् उक्तमङ्गाङ्गि
रसापेक्षयेति अंगिनो हि रसस्य यावानपरिपोषः तावांस्तस्य
न कर्तव्यः स्वगतस्तु संभवी परिपोषः केन वार्यते एतच्चापेक्षिकं
प्रकर्षयोगित्वमेव स्वरसस्य बहुरसेषु प्रबन्धेषु रसानामङ्गाङ्गि
भावमनभ्युपगच्छतापि अशक्यप्रतिक्षेपमित्यनेन प्रकारेण अवि
रोधिनां विरोधिनां च रसानामङ्गाङ्गिभावेन समावेशे प्रबन्धेषु
स्यादविरोधिता संभवतीति प्रधानाविरोधित्वेनेति शेषः एत
त्तु नि उपकार्योपकारकभावो रसानां नास्ति स्वचमत्कारवि
श्रांतत्वात्तन्नमथा रसानायोगात्तदभावे च कथमंगांगितेत्यपि

ध०
लो०
९९
160

येषां मतम् तैरपि कस्यचिद्द्रव्यस्य महत्त्वं भूयः सर्वव्यापकत्वम्
न्येषां वाल्पमध्यपरिमाणमिवमभ्युपगंतव्यम् इति द्वयमंतरेणायाप
वान्यथानुपपत्तेः भूयः सर्वव्यापकस्य चरमस्य रूपेण तैर्येदिन
कात्विन्संगतिस्तहिनिरवनस्यापिनस्यान्संगतिश्चोद्देयमेवोपका
र्योपकारकभावेन चचमत्कारविश्वालेविरोधः कश्चिदिति समं
नेन यमेवोक्तम् तदाह अनभ्युपगकनेति शब्दमात्रेण सोना
भ्युपगन्तृति अकामस्वभ्युपगमयितृत्वलक्ष्य इति भावः अन्य
स्तथ्यावध्येह एतञ्चापेक्षिकमित्यादिग्रंथो द्वितीयमतमभिधत्त
यत्र द्वयानाम् एकार्योपकारकतानास्ति तत्रापि द्वयोः शृंगत्व
मेवमेवापिवमिति एतच्चासत् एवं हि एतच्च सर्वमिति सर्वशाके
न यदुपसंहारएकाः एतादृशोऽमतानतरेपीत्यादिनाद्वयोर्वित्रो
यपुत्रोपक्रमः सोनीवदुनस्त्रि हस्त्यलेसर्वांकिनवहूनामेलाप
न उपसंहरति एतच सर्वे पंचार सोरसात लरस्य अभिचारीभव

९९

तीति दर्शनेन तन्मतेनोच्यते येषामिति भावाध्यायस्तमामावलि श्लो
कः बहूनां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु स मन्तव्यो रसः स्थायी शे
षाः संचारिणो मता इति नचोक्तक्रमेणाधिकारिकेतिवृत्तव्याप
कत्विमत्रेतिवृत्तव्यापनेन स्थायित्वेन भाति प्रासंगिकवृत्तान्तगामि
नी तु व्यभिचारितयेति रसपदास्पदतायामपि स्थायिसंचारि
तास्तीत्याहितप्राधान्येनैवोत्तरमवोचत तत्राद्यमस्तीति मुख्ये
न स्थायितया वर्तितस्यापि स्थायित्वमेव रसान्तरे यथा तत्रैव तान
विभावकस्य निर्वेदस्य शान्ते व्यभिचारिणो वा सतो व व्यभिचा
ये तत्रापि रत्या स्थायित्वमेव यथा विप्रक्रमोर्वशीयादेरुन्मादस्य च त
थैके इलोचनमध्यमवरोधयितुमयं श्लोको बहूनां चित्तवृत्तिरू
पाणां भावानां मध्ये यस्य बहुलं रूपं यथोपलभ्यते स स्थायी भा
वः स च रसो रसीकरणयोग्यः शेषास्तु संचारिण इति आवच
ते नन्वरसानां स्थायिसंचारिस्थायेनांगांगिताप्रकेति श्रुत

ध्वं॰ लो॰
९७
167

वान्येरसस्यापीति प्रहाणसमस्याद्वितीयायानाप्तिनातिरिक्तगम्यादी
नामिति समासेप्यर्थति नराह मनांतरेपिस्थायिभावावसानातु
पन्नाराद्रसशाह्वेनोक्ताः तेषामंगत्वेनिर्विरोधित्वमेव रसानवाप्ति
विशेनेत्यर्थः ॥ अथ साधारणं प्रकारमुपसंहरन्नुपमाह एवम
विरोधिनोविरोधिनोभयंयस्यांगिनारसेनसमावेशःसाधारण
मविरोधोपायंप्रतिपादयेदानींविरोधविषयमेवतत्प्रतिपादयितुम
ष्टंते विरुद्धैकाश्रयोयस्तविरोधीस्थायिनाभवेत् सविभिन्नाश्रयः
कार्यस्तस्यपोषेप्यदोषता एकाधिकरण्यविरोधीनैरंतर्यविरोधी
चेतिद्विविधोविरोधी तत्रप्रबंधस्थस्यस्थायिनोंगिनोंगिनारसेनो
विनाप्येकयाविरुद्धैकाश्रयोयोविरोधी यथाभयेनभयानकः सावि
त्राश्रयःकार्यः तत्सवीरस्यपराश्रयः कथानायकः तद्विपदवि
षयेप्रतिबोधयितव्यः तथासतिचतस्यविरोधिनोयः पोषः स
निर्दोषः विपत्तिविषयेभयातिशयवर्णनेनायकस्यनयपराक्रमा

९७

द्विसंपन्नतरामस्थोतिभवति एतच्चमदीयार्जुनचरितेनेन स
पातालवृत्तवर्णप्रसंगेवैष्णवेन प्रदर्शितम् विरुद्धेतिविशेषणं
द्वितीयार्थ यस्तुस्यात्तीसायन्तरेणसंभाव्यमानेकाश्रयताद्विरो
धीभवेद्यथोन्मादेनभयसमभिज्ञाश्रयतेननायकनद्वियदादिनामभि
वेनकार्यस्यस्यति नस्येतितस्यविरोधिनोपितथ्याकृतस्यतथ्यानिव
द्धस्यपरिशुष्कतायांप्रस्तुतनिर्दोषतानायकोत्कर्षराजनान् वर्णनीयो
पर्णालुदो यथवैत्तियावत् शुचिशुभ्राभिरुक्रमः एवमेवहृन्नावपिव्या
ख्यानम् एकाधिकरणमेकाश्रयेणसंबंधमात्रेतेनविरोधीयथाभ
यनोन्मादः एकाश्रयत्वेपिसंभवति कश्चिद्विरंतरत्वेननिर्वायथान
वेनविरोधीयथारत्यादिप्रदर्शितमिति समन्वितेपततुर्याभोभया
वहविरोधिनः महानुपप्लवोभवन्नुरेश्चैदरक्तिपामिन्यादिना।
एवमेकाधिकारणाविरोधिनः प्रबंधेस्थायिनः रसेनांगभाव
गमनेनिर्विरोधित्वंयथाप्रदर्शितम द्वितीयस्यतत्स्थानेपादाथेन

ध॰
लो॰
९८
168

नुच्यते एकाश्रयत्वेन निर्दोषो नैरंतर्ये विरोधवान् । रसांतरव्यवधिना
रसो व्यंग्यः सुमेधसा ॥ यः पुनरेकाधिकरणत्वे निर्विरोधो नैरंतर्ये
तु विरोधी स रसांतरव्यवधानेन प्रबंधे निवेशयितव्यः । यथा शांत-
शृंगारौ नागानंदे निवेशितौ ॥ द्वितीयस्त्विति नैरंतर्ये विरोधिनः
नदीति निर्विरोधिनश्च एकाश्रयत्वेन निमित्तेन यो निर्दोषो न वि-
रोधी किं तु निरंतरत्वेन निमित्तेन विरोधमेति स तथाविरुद्धविरुद्ध-
रसद्वयाविरुद्धेन रसांतरेण मध्ये विनिवेशितेन पृथक्कार्य इति
कारिकार्थः । प्रबंध इति बाहुल्यापेक्षम् मुक्तकेष्वपि कदाचिदेव भवे-
दपि यदस्त्विति एकवाक्यस्य योरपीति । यथोनितत्रग्रहिवागस्त्वास्पदं
भिन्नैर्वा भिन्नद्धिमेधसीतिन भ्रमयपुरुत्पाहितौ पत्नेणानभ्रतिपराथी
भूरीरविनरणात्मकनिर्वादृणपर्यंतः । शांतरसस्य स्वविरुद्धो मल-
यवतीविषयः शृंगारस्तद्भयाविरुद्धमद्भुतमंतरीकृत्य यथा स्मर-
संभावनाभिमानेण यत्क विनानिबद्धः । सुरस्त्रीगीतमहोत्सवादि त्रमि

९८

त्ति एतदर्थमेव व्याकिवं तनथा तन्नेत्युदितीरसप्रायमध्यपतितैव
हुस्तसुतरामद्भुतरसपरिपोषकतयात्मनरससनावदमिति नि·
र्दोषदर्शिनाः कन्यका इति विरुद्धरसस्योनिबन्धः यथाद्भुखिन्नहवि
प्रसरप्रसंख्यानाथाः सात्त्विकाः शरुपार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमि
त्तिकयोः संबन्धेनेति एतेन नैव निमित्तनैमित्तिकभूसंगागतोऽयः शृ
त्वचकहन्तोदितस्तसारसोपहतः शृंगाररसस्य विरुद्धो यो वैराग्य
मुमपोषकोऽनुगीयकलेवरास्थिजालावलोकनादिहमौतः स
मित्रावृक्षोः शविहस्यमलयवतीनिर्गमनकारिणः सेमर्द्धिः
समतीदिन्यादिकाव्यनिबद्धः क्रोधव्यभिचार्युपहृतवीररसा
नविभोनिवेशितः नन्वनात्मप्रपंचतोरससम्सदिस्थायिवनो
पदिशोद्भतिनेत्याशंक्याह प्राव्रश्चतसात्वयमलत्वस्थयः पति
मोषः नहदलोरसः प्रतीयतएव ।। नस्मानो विषयाभिलाषि
णोयः त्वेयः सर्वेनातिहृनिरुपानिरोधलदेवसत्वम् नस्ययः

ध्व.
लो.
९९
169

स्थायीभूतस्य यः परिपोषो रस्यमानताकृतः स्वानुभवेनापि निह्नुत
भोजनाद्यशेषविषयेच्छाप्रसरवकालेऽभाव्यत एव ग्रन्थे तु सर्ववि
त्तवृत्तिप्रशमएवास्य स्थायीति मन्यते नत्वासदभावस्य प्रसज्यप्रति
षेधरूपतेत्येतोऽनुवृद्धिभावेन भावनायोगात् पर्युदासेप्यसन्नात्प
चायमर्थ एवेन तु संस्कारनिमित्तमात्राय यणतान्यप्यलेवसः अर्थनि
मित्तापायेतु शान्तएव प्रतीयत इति भवतता कोऽष्टमः सर्वेरस
सामान्यस्वभावे शान्तमावृत्ताणं ग्रन्थजातविशेषोत्तरं विद्वद्
निरूपणं तत्स्यस्थायिभावमन्यते एतत्तु नातीवास्मन्मताद्भेदभाग
भाव एवं स्थाभावकतन्तविशेषः एतच्च ग्रंथमप्युक्तं लानोयथा
क्षम् वीतरागजन्मादर्शनादिति प्रतीयत एवेति मतिनाप्यमीमांसि
यतेएवबहुविद्धमुहूर्त्तादिवदत्ताननवनदीयायर्थनाचक्षा व्याख्या वर्ण
नीया येन सर्वे वेशेषपरमार्थत्तु भावाभावेनाप्रतीयमानतैता स्थान
भूतादेवापि द्विफलभूमावव्याख्या वर्णनीयतैव सर्वभूमौ तु प्रशां

नवाहिता संस्कारां तद्धि हेतुश्रूयमाणं तथाणि संस्कारेणा इति स्व
हृदयनीत्वाविवकातयमतियमादिवेशावावान्योरुदनादिलक्ष
णावाशांतस्यापि जनकादेर्हेवेनानुभवसञ्चारयमादिमध्य
सञ्चार्यमानभूयो व्यभिचारिसञ्चारावाश्च प्रतीयंते तत एव न नश्वती
यते नास्य विभावाः संतीति चेन्न प्रतीयंत एव तावद्दशो नस्याव
भवितव्यमेव शान्तस्य न तु फलपरिपाकपरमेश्वरानुग्रहरूपाध्यात्म
नस्य शास्त्रवीतरागचरितशीलनादिभिर्विभावैर्वितित्व यतैश्चव्य
भिचारिसञ्चारः स्थायी दर्शितः ननु तत्र हृदयसंवादाभावा
द्दृश्यमानतैव नोपपद्यत एव माह्रस्मनास्तीति यत्नः प्रतीयत एवेत्यु
क्तम् ननु प्रतीयते सर्वस्य न तु श्लाघ्यास्पदं न भवति न हि वीतरा
गाणां शृङ्गारोन श्लाघ्य इति सोपि समानाञ्चवतामिति न द्वाह्र यदि
नाम सर्वानुभवगोचरता तस्य नास्ति नैतावता तावलोकसामा
न्यमहानुभावचित्तवृत्तिविशेषमवन्पतिदुंतनशब्दः ननुयमेश्च

ध.
लो.
८.
120

पान्नोसौ वीर एवेति संभावयमानस्याह वीरे चैतस्यानुभावः कर्तृ
मयुक्तः तस्याभिमानमयत्वेनाख्यातव्याख्यानात् तस्मादुत्साहस्य शमे
कारूपतया स्थितेः तथा चैवं विषयविशेषसमूहावृत्यैकोपनिक
ल्पत्वे तद्वीररौद्रयोरपि तथा प्रसंगः ॥ तस्मादिति वीरस्याभिमा
नमयत्वेनेति उत्साहोऽहमेवं विधः इत्येव प्राणा इत्यर्थः उत्
साहेति विशेषतस्तत्रयोक्तोपि उत्साहमयत्वमिति वीरत्वेनान्यतनविक
ल्पयोरपि तिवक्ताहार्थः वीररौद्रयोः स्वमतेन विरोधो नास्ति समा
नूनपचयमाश्रीयोपयोगित्वम् ॥ ननु दयावीरोऽभिधीयतां धर्म
वीरो दानवीरो वा नाभौ कश्चित् वीर्यतस्य देवानां नरवर्णनम्
नदादृष्टलिः दानवीरं धर्मवीरं युद्धवीरं तथैव च रसवीरमपि प्रा
ह ॥ त्रिविधमित्यागमत्र रसे त्रैविध्यमेवाभ्युपगम्य तदेवाह
दयादानवीरादीनामावित्यह त्रिविशेषाणां सर्वप्रकारमहंकारवदि
तरे श्रान्तरसप्रभेदत्वमिति न कश्चिद्विरोधः तदेवमभिप्रायेणोत्तम

८.

सः तस्य चाविरुद्धत्वमत एव यत्तेन प्रबन्धे विरोधिसमसमावेशोऽस
न्यपि निर्विरोधित्वं यथा प्रदर्शिते विषये ॥ आदित्यदर्शनेन विषय
जुगुप्सानुभावानां बीभत्सेन भावः प्रकटने मात्रस्य व्यभिचारिणी
भवति नतु स्थायितामेति पर्यन्ते तु निर्वेदेन तस्य मूलत एव विच्छे
दात् आधिकारिकत्वेन प्रधानो रसोऽनिबद्ध इति विद्भिकाकारः न
चैतस्याभिनयो लोको विनिष्ठसेवानन्तानोक्तफलत्वेन बाध्येय परत्व
कस्यार्थनिश्चितत्वात्सर्वरसेभ्यः प्रधानतमः सर्वोपमस्तु पाय्या
यमहृतः तेन कार्यकारणमेकस्याभिप्रायादिद्वरोणबहुत्वे हृतनि
लोऽइति सर्वे पदाग्निरङ्गान इत्यलं बहुना ॥ तदेवं स्थिरीकर्त्तेऽमिद
मच्यते ॥ रसान्तरेणान्तरितयोरेकवाक्यस्थयोरपि ॥ निवर्त्तते हि
रसयोः समावेशे विरोधिता रसान्तरव्यवस्थितयोरेकप्रबन्ध
स्थयोर्विरुद्धयोर्विरोधिता निवर्त्तत इत्यत्र न काचिद्भ्रान्तिः यस्मा
देकवाक्यस्थयोरपि रसयोरुक्तया नीत्या विरुद्धता निवर्तते

यथा भूरेणुदिग्धान्नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः ॥
गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान्सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तराला ॥ स
शोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान्सं
वीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः विमान
पर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीं निर्दिश्यमाना
ल्ललनाङ्गुलीभिर्वीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन् इत्यादौ यद्यपि शृ
गारबीभत्सयोरनयोर्वीररसस्य व्यवधानेन समावेशान्न विरोधो
॥ स्थिरीकर्तुमिति शिष्यबुद्धाविति शेषः अपिशब्देन प्रबन्धे यत्न
सिद्ध्यायमर्थ इति दर्शयति भूरेणुविति विशेषणै रतौ वद्दूरापेतत्व
मरणं भावयता निहते रसान्तरे व्यवधानमस्ति अन्यथाविभिन्नविषयत्वान्को
विरोधः ननु वीररसव्यवधानेऽपि शृङ्गारेण बीभत्सः किं तरति उच्य
ते इह वीरं प्रति व्यभिचारीभूते भवतो ये तु तथा प्रकृतौ रसाद्द्वयेनैता
तावद्रूपेण ज्ञातव्याः न तु रसतयेति तयोरेतत्स्थायिभावाविना

भ॰ लो॰ ७१

171

ध्येः वीरो रस इति वीराः स्वदेहाभिमानादिनानदीयोऽस्मादायवगत्याक
नेकुर्मेणाः समस्तवाक्यार्थानुयायितया शर्नीतिरितिनिमध्यपाठाभा
वेपि स्वनवीररसस्य ववायकतयेति भावः विरोधमविरोधं च सर्वे
निरूपयेन विशेषतस्तु शृंगारे स्तज्ज्ञमतस्तरोधमो यत्नोनलक्षण
नुसारेणाविरोधाविरोधौ सर्वेषु रसेषु श्रवं येन सम्यङ्निरूपयेत्सहृदयः
विशेषतस्तु शृंगारे सहि रतिपरिपोषात्मकत्वादेतस्य स्वल्पेनापिनि
मित्तेन भंगसंभवात्सज्जमारतमः सर्वेभ्यो रसेभ्यः मनागपिविरो
धसमावेशं न सहते ग्रवथानातिशयवानुरसेन तेव सन्कविः स
वेनस्मिन्नसमाहितो हि जगितेवापलस्यते न तैव च रसे सर्वेभ्योपि रसे
भ्यः सौकुमार्यातिशययोगिनि कविरवधानवान्यत्नः स्यात्
तत्र हि प्रमादयतस्तस्य सहृदयमध्येऽदिप्रमवत्वाद्विषयता भव
ति शृंगाररसो हि सर्वसंसारिणां नियमेनानुभवविषयत्वा
त्सर्वरसेभ्यः कमनीयतया प्रधानभूतः ॥ स्वरूपम ॥ एवंच स

धं
लो
८२

ति विनीतानुन्मुखीकर्तुं काव्यशोभार्थमेव वा नविरुद्धरसस्पर्शस्त
दंगानां न दुष्यति शृंगारविरुद्धरसस्पर्शः शृंगारांगानां यः स न
केवलमविरुद्धलक्षणयोगे सति न दुष्यति शृंगाररसांगैरुन्मुखी
कृताः सन्तो हि विनेयाः सुखं विनयोपदेशान् गृह्णन्ति ॥ एवं चेति
यत्नो भोसर्वे संवादीत्यर्थः नहीति शृंगाररसस्य विरुद्धाये शान्तादय
स्तेष्वपि तदंगानां शृंगारांगानां संवेशो ऽस्य शृंगाराद् दुष्टः तयाभंग्या
रसान्तरगता अपि विभावानुभावाः प्रयोक्तव्या इत्यर्थः यथा शृंगारो
वभावमनुपातयन् यथा ममैव श्लोके वांवद्धरुंसद्धमास्य शानी
शुत्रेण्मृणाद् वियोगातन्मा साचेद्धकान्ताकृतिशक्तिकेव संविहि
लीयापिविलीयते म इत्यत्र शान्तविभावानुभावानामपि शृंगा
रभंग्या निरूपणम् विनेयानुन्मुखीकर्तुं याकाव्यशोभा तद
र्थं नैव दुष्यतीति संबन्धः बाहुल्येन पर्यालंरमच्यते तदेत
द्यो वहेन केवलमिति वाशद्वैमनाख्यानम् यदिरोयल्ल

८२

त्पणपतिषेधपतिहासादिषु सर्वोत्तमम् तस्यैवमपि गाविरुद्धसमावे
शेन केवलशब्दैर्नैः प्रकारैः ननु काव्यशोभाविनयोन्मुखीक
रणमन्तरेणास्ते अवस्थानामवस्थानेऽपि नरकेविलम्भ्यते यथा
नैव्योस्थानेमह्यमितिरञ्जनापुरः सरमिन्यर्थः ॥ ननु काव्यं श्री
गुरुपदकचवेदादिगोचरा उपदेशकयाइत्याशंक्याह सदाचा
रोपदेशरूपादिनाटकगोष्ठी विनेयजनबरितार्थमेव मुनिभि
रवतारिता श्रुतिमितिलिति भरतादिभिः एतत्त्व श्रमसम्मतेभ्यः
पुराणेतिहासेभ्यः प्रीतिपूर्वकेजायासंमितत्वेनास्य काव्यस्या
नेकमर्तिवृत्तिरिमंशर्वैवतिरूपितमस्माभिरितिनतु नरक
भयादिमूलितिवितम् ननु शृङ्गारादीनामेवरसविभावादिनिरूप
णमेवाचतेषु किं विनेयोन्मुखीकारः नैतत्किंचित्प्रकाशेतद्विमि
लितहृद् किं च शृङ्गारस्य सकलजनमनोभिरामत्वात्तदास
मावेशः काव्यशोभाविषये प्रख्यानीत्यनेनापि प्रकारेणशु

ध.
लो.
७३
173

गारविरोधिनि रसे शृंगारांगस्य समावेशेन विरोधी । सत्यं मनो
रमाः कामाः सत्यं रम्या विभूतयः किंतु मत्तांगनापांगभंगि-
लोलं हि जीवितम् इत्यादिषु नास्ति रसविरोधः ॥ शान्तानि स्था
यमिति स्थूलंकारविशेषमनुपमायभूतिशुष्यति संदर्शकानीन
र्वः यथोक्तम् काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः तदतिशयहे
तवस्त्वलंकारा इति मत्तांगनेति शृंगारविभावस्य सत्ति
त्वेन वक्ष्यमाणेन कस्यापि विभावस्य शृंगारभंग्यानिषेधः स्फुटः
किं तु सत्यमिति परहृदयानुप्रवेशेनोक्तिः न खलु लोकवैरा
ग्यकी रुचीश्वरस्यामः श्रुतिनुयमस्यह तेसर्वेमपर्यन्ते तदेवेद
वैवल्यमिति नित्यमत्तांगनापांगभंगस्य लोलत्वमुपादेयति सेव्यमा
ने विभावानुभावत्वेनांगस्य लोलतायामुपमानतोक्तेति प्रियत-
माकरालो हि सर्वस्याभिलषणीय इति तत्पनीत्या श्रद्धते मानु
ष्ठो जिह्वीकृपयापसकानुप्रेक्षक वक्तनत्र संवेदनेन वैराग्यपर्य

७३

वस्तुनि निवेद्यः नदेवनाट्यपर्सहृदयत्वेनस्यप्रकारवस्तुफलमाह विशे
षेत्यरसादीनामविशेषविशेषयोः विषयत्वकविःकाव्यंकुर्वे
णतिनकश्चित् इत्यमनेनानेनवोक्तेन प्रकारेणरसादीनांरसभा
वनेदभासानांपरस्परविशेषस्याविशेषस्वविषयपविभागल
कविःकाव्यविषयप्रतिभातिषयप्रकः काव्यकुर्वन्त्रकविनश्य
ति॥ स्यहम् एवंरसादिश्वविशेषाविशेषनिरूपणस्योपयोगि
त्वंप्रतिपाद्यव्यंजकवाच्यवाचकानिरूपणस्यापितद्विषयसनत्व:
तिपाद्यते वाच्यानांवाचकानांचयदौचित्येनयोजनमरसादि
विषयेणैतन्कर्मेनमुख्यमहाकवेः वाच्यानामितिवृत्तविशेषा
णांवाचकानांचतद्विषयाणांरसादिविषयेणौचित्येनयथोजना
देतन्महाकवेर्मुख्यंकर्म मुख्यमेवहि कवेर्भलोव्यापारोयद्रसादी
नामेवमुख्यतयाकाव्यार्थीकृतानमव्यक्तानुगुणत्वेशब्दानामर्था
नांचोपनिबंधनम रसादिविषयव्यंजकानिवाच्यानि वि

भावादीनि वाचकानि वस्त्वमिताहीनि येषां यन्निरूपणं तद्विषयस्येति
रसादिविषयस्य तदिति उपयोगि नवम् । मत्त्वमिति श्लोकार्थो ऽत्र
यदुक्तम् । न देवैनद्रु पदक्तम् । महाकवेरिति स्फिडवस्फलतिरूपणम्
एवं महाकविनेत्यन्वयेनार्थः । इति हृद्विशेषणामिति हृद्गभ्य
वाच्यत्वस्य विशेषणः । याजका । विभावानुभावसंचार्यौचित्यचारु
णो विधिः । कथाशरीरस्येत्यादिना काव्यार्थो ऽनन्तेति मुन्यालो
किकप्राणीयवाक्यार्थेभ्यः । कः काव्यविशेषः । एतच्च निर्णीतमा
द्योद्योते काव्यस्यात्मा स एवार्थ इत्यत्रान्तरे । एतच्च रसादितात्पर्ये
ण काव्यनिबंधने भरतादावपि सुप्रसिद्धमेवेति प्रतिपादयितु
माह । रसाद्यनुगुणत्वेन व्यवहारो ऽर्थशब्दयोः । औचित्यवान्यस्ता एता
वृत्तयो द्विविधाः स्थिताः । व्यवहारो वृत्तिरित्युच्यते । तत्र रसा
नुगुण औचित्यवान्वाच्याश्रयो यो व्यवहारस्ताः कैशिक्याद्या वृ
त्तयो वाचकाश्रयाश्चोपनागरिकाद्याः । शब्दार्थो हि रसादितात्पर्येण

त्त्रिवेशिताः कामपि कायां नाट्यस्य काव्यस्य वा वदंति रसादयो
हि द्वयोरपि तयोर्जीवभूता इति तन्नाविन्न शरीरभूतमेव पतञ्चेति
शब्दाभिधेयमित्यर्थः भूतनाद्यविन्यादिग्रहणादलंकारश्या
नेषु गुण्यादिश्च मतपद्मन्युक्तं भवति द्वयोरपि तयोरिति लक्षणयो
र्वेद्यद्वयोरित्यर्थः जीवभूता इति हेतुः काव्यमात्रस्ता इति भुवा
णोनमतिना रसोचितेति इति समाश्रयेणोपदेशेन रसस्यैव जी
वितत्वमुक्तम् भामहादिभिश्च स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं वाक्यार्थ
मुपभुञ्जते प्रथमालीढमधवः पिबंति कटुभेषजमित्यादिना
रसोपयोगिनो वितः साहस्यति लक्षणो व्यवहार उक्तः शरीरभूत
मिति इति हेतौ हि नाट्यस्य शरीरमिति मुनिः नाट्यं च रसएव नु
स्यूक साधनम् ग्रन्थेके चिदाहुः गुणगुणिव्यवहारो रसादीनामिति
रसादिभिः सहृनतज्जीवशरीरव्यवहारो रसादिमयेदिवाक्ये प्रति
भासते नन्नरसादिभिः इयमेतम् ॥ गुणगुणिव्यवहार इति ग्र

न्यंतसंमिश्रतया प्रतिभासनाद् धर्मधर्मिव्यवहारो युक्तः न त्वितिक्र
मस्यासंवेदनादितिभावः प्रथम इति शाब्दार्थग्रहणमनस्कानमात्रेणैव
न वेद्यत इत्यादिना प्रतिपादितमदः ननु यद्यस्य धर्मस्वरूपेण तत्र प्रतिभा
से सर्वस्य नियमेन भातीत्यनैकान्तिकमेतत् माणिक्यरूपमोहि ज्ञात्य
न लक्षणविशेषेण प्रतिभासेपि सर्वस्य नियमेन भातीत्याशंक्य ते
ष्वादिमेन तत्वेदं वर्तितैवमिति एतदुक्तं भवति प्रत्येकं मेयस्वभा
वे सति तद्धर्मत्वादिनिविशेषणमस्माभिः कृतम् उन्मग्नरूपता
वन्न रूपत्वं ज्ञानेन सह अन्यतलीनस्वभावत्वाद्रसादीनां चोन्मग्नतास्य
वेतिकेचिदूचुस्तन्नेत्युः ॥ अस्मद्गुरवस्त्वाहुः ॥ अत्रोच्यते यदि रसा
दिनयमेनैवाग्रं यथा गौरवत्वमस्य शरीरम् एवं सति यथा शरीरे
प्रतिभासमाने नियमेनैव गौरवत्वं प्रतिभासते सर्वस्य तथा वाच्ये
तु सदैव रसादयोपि सहृदयस्यासहृदयस्य च प्रतिभासेरन् न चै
वं तथा चैतत्प्रतिपादितमेव प्रथम उद्योते इत्यनेनेदमुच्यते यदि

द्रुतादयो वाच्यानां धर्माः तथापि तैरेव रूपादिभिः स्वरूपावस्थः मा
लिकाराजाद्यवसरूपा वा न तावदेव प्रथमः पक्षः सर्वोऽपि तत्तथा न
वभासमानः नापि द्वितीयः जात्यन्तरवदनमिति नियमेनाप्रकाश-
नात् एवं चेदन्तरायेऽपि पदे संगच्छत एव तदाह स्यान्मते स्वाना
मिव जात्यन्तरप्रतिपत्तिविशेषसंवाद्यवाच्यानां रसादिरूपमिति तथै
व यतो यथा जात्यत्वे प्रतिभासमाने रत्नस्वरूपानतिरिक्तमेव लक्ष
ल्यते तथा रसादीनामपि विभावानुभावादिरूपवाच्याव्यतिरिक्त
मेव लक्ष्यते न चैवम् नहि विभावानुभावव्यभिचारिण एव रस
इति कस्यचिदवगमः अत एव चाविनाभावादिप्रतीत्यविनाभावि
नी रसादीनां प्रतीतिरिति तत्प्रतीतिः कार्यकारणभावेन च व्यवस्था
नात्क्रमोऽवश्यंभावी स च लाघवान्न प्रकाशित इत्यलक्ष्यक्रमा एव
सन्तो व्यङ्ग्या रसादय इत्युक्तम् अत एवेति यतो नावाच्यधर्मत्वेन र
सादीनां प्रतीतिः यतश्च तत्प्रतीतौ वाच्यप्रतीतिः सर्वथानुपपो

ध्वं
लो
७६
178

त्तिर्नीलतत्पदहेतोः क्रमेणावगुणभावान् सहभूतयोरुपकार्ययोगा
त् सन्तु मह दयभावनाभ्यासात्रलक्षणे श्रुत्यर्थानवलक्षितेपी सुकेषा
कृ यस्यापि प्रतीतिविशेषाणामेव रसइत्युक्तेः शब्दकलस्यापि प्रत्यपदेशी
वेत्राद्रसादीनां प्रतीतिरिमेव नन्वयेन तनुभवेन्न वाच्यादतिरिक्तार्थ
सादृश्यः तथापि क्रमालक्ष्यतइति ताद्वृत्ये वोक्तम् तत्कल्पने वश
मार्णवाक्ति श्रुत्यर्थव्यतिरेकाभ्यामर्थप्रतीतिमन्तरेणास्य प्रती
त्युभयस्यापरत्विपदृष्टत्वाद्याश्शब्दमात्रेणपर्याप्तवस्तुतस्त्वाप्रतीता
त् ततस्तच्छेकपैव सामग्र्याभावे तु वाच्यमैणाभिमतेव रसादिभा
तीतिवचनमञ्जनव्यापारवर्यनन्निकिंचिदिति तदाह तत्रश
हयवृत्तवर्णाघवत्कैराग्राध्ययया: समभेयप्रतीतिनुपज
नयतीति किन्तु क्रमकल्पनयाहि शब्दस्य वाच्यप्रतीतिपरामर्शाप
वन्नजनकत्वेनिवन्धनम् तथाहि गीतादिशब्देभ्यो रसाभ्यामिव्यक्ति
र्त्ति नवनेपामन्तरा वाच्यप्रतीतिपरामर्शः यत्रापिगीतशब्दा

७६

नामर्थोऽस्तितथापितस्मिन्नीतिस्तदनुपयोगिनीयामरागानुसारेण
पदस्तितवाच्यानुसारतयारसोदयदर्शनात् नचापिसामर्थ्यस्यभङ्गे
नीसमृपयते नदेतत्साद् नचैतयामितिगीतादिशाट्यानाम् शब्दियाव
नवास्यशब्दविलसितजन्माह्लादयोनिर्दिष्टा: ॥ नचापिच्छमः शब्दरणा
यवन्नेदेनअजनकत्वेपाठ्यानामित्यनुमतमेवैतदस्माकम् किन्तुतस्य
जनकत्वेनेषांकदाचित्स्वरूपविशेषसंबन्धनिबन्धनम् कदाचिद्वाचक
शक्तिनिबन्धनम् नचयेषांवाचकशक्तिनिबन्धनेनेषांयदिवाच्य
पुनीतिमन्तरेणैवस्वरूपप्रतीत्यनुनिष्पन्नेतस्थेयन् ननुहिवाचक
शक्तिनिबन्धनम् अथनन्निबन्धननन्त्रियमेनैववाच्यवाचकभावप्र
तीत्युत्तरकालत्वंरसप्रतीतेः शब्दमेवप्रसन्नक्रमोयद्दिलाघवात्र
लक्ष्यतेतत्किंक्रियते श्रनमतमिति यथार्थः शब्दोवेतियद्वाचमि
तिभावः ननुहीतितस्तद्गीतवदेवाथावगमंविनैवरसाभासः
स्यात्तत्काव्यशब्देभ्यः नचैवमिति वाचकशक्तिर्व्यपितस्यापेन

णीघटत्वावच्छिन्ने चैवेति शब्दवाच्यप्रतिपत्तिविषयपर्यन्तत्वम् तदा
ह्रश्रयेति सैवद्विवाचकशक्तिरित्युच्यते एतदुक्तंभवति माभूदा-
च्चारसादिकुंजकमलशशादेवतत्प्रतीतिः तथापि तेन स्ववाचक
शक्तिः तस्याकृतेर्वायां सहकारित्वयावाव्यापकलक्षणीयत्वायतेवा
च्यप्रतीतेः प्रत्वेभावितमिति ननु गीतशब्दवदेव वाचकशक्तिरि-
त्यत्राप्यनुपयोगिनी यत्नकृद्विकृतेरपि काचेत्स प्रतीतिर्नभवति
तत्रोचितः प्रकरणादिवशमादिः सहकारीणांलोकन्यायप्रसवाद यदि
वाच्यप्रतीतिमेतरेणैव प्रकरणाद्यवच्छिन्नशब्दमात्रसाध्यारसादिप्र
तीतिः स्यात् तदनवधारितप्रकरणानां वाच्यवाचकभावेदव्यस
यमसूनज्ञानां प्रतिपत्याणां काव्यमात्रश्रवणादेवास्तो भवेत् प्र
करणावगमोदिक उच्यते किंवा कान्तरसहाययम् गृथवा कां
तरालमवेपि वाच्यम् उभयपरिज्ञानेपि नभवति प्रकृतिवाका
र्थभेदेन रसोदयः स्वयमिति प्रकरणमात्रमेव परेणकेनचिद्

ध. लो. ७८

177

७८

योव्याप्यत्वमितिभावः नचान्वयव्यतिरेकवतीवाच्यप्रतीतिमप
हृत्याहस्वसज्ञावाभावेशारणेनाश्रितोमान्त्यस्योदयिकं किंचित्प्रती
तेरभिप्रायः ननुस्त्ववाच्यप्रतीतेरुपयोगः क्रमाश्रयेण किंप्रयोज
नम् सहभावमात्रमेवह्युपयोगायकस्मान्नाधीनतालक्षणः इत्याशं
क्याह ।। सहभावेवाच्यप्रतीतेरनुपयोगः उपयोगवानसहभावः
एवेत्युपयोगाइत्यनुपकारकेसेत्वाकवर्णनाद्वेवलक्ष्यन्नस्यादितिभा
वः उपकारिणोहि सर्वभाविलेनितयापंगीकृतमित्याह ।। येषा
मपिस्वरूपविशेषप्रतीतिनिमित्तंव्यंजकत्वंयथागीतशब्दानांतेषा
मपिस्वरूपप्रतीतेर्व्यंग्यप्रतीतेश्चनियमभावीक्रमः ननुशब्दस्यक्रि
यापौर्वापर्यमनन्यसाध्यतत्फलघटनास्वाशुभाविनीषुवाच्यावि
रोधिन्याभिधेयान्तरविलक्षणेरसादौनप्रतीयतेइत्यतेनैववयं
वाच्यप्रतीतेरपिरश्वभाविनोसमर्थयिष्यामहइतिभावः ननुसं
वेद्यक्रमःकिंनलक्ष्यतइत्याशंकाह तत्रेति क्रियापौर्वापर्यमि

ध्वं: लो: ७८
178

न्यनेनक्रमस्यस्वरूपमाह क्रियतइतिक्रियेवाप्यर्थस्यप्रतीतीयद्वि
शुभियाव्यापारोत्पादनपर्यायोध्यननव्यापारश्चेतिक्रियते तयोर्गु
णोपर्यनप्रतीयते छन्याहरत्यादौविषयेकोरणिशुभियेयालरोहमि
येयविशेषादिलक्षणेसर्वेयेवानुभियेयनेनभावितुमेनावन्कमे
णेप्रत्ययः यथावाक्येनुविरोधिनित्तलक्ष्यतवेम्यर्थः उक्तोनल
क्ष्यतेइतिनिमित्तसप्तमीनिर्दिष्टेनन्तरंगाभेदमाह शाब्दभा
विनीश्चनस्यसाध्यतत्फलचर्वणाश्चर्वणाः पूर्वसाध्यादिलक्ष
णाः प्रतिपादितागुणानिरूपणावसरेनाश्चतत्फलारसादिप्रती
तिः फलेयासाम् तथातत्यन्तदेवसाध्यधामास्म तेषांचोचर्वणा
णाः करुणादिप्रतीतिःसाध्याः एतदुक्तंभवति यतोगुणवृत्तिका
व्येस्तेकोणेविषयेनयासंचरणायपृक्ता ततःक्रमोनलक्ष्यतेआह
शाब्दभाविनीश्चवाच्यप्रतीतिकालप्रतीलक्षणेनविवेचकत्वेिसुव
रसादीन्भावयति नदास्वादविदयतोन्यथः एतदुक्तंभवति सं

७८

वदनांशंश्यत्वाद्रसादीनामनुपश्यकेष्वर्थेविज्ञानेशर्वमेवोविनासं
वदनाश्रवणसमयएवयतश्राद्यत्रिनोरसास्वादस्लेनुवाच्यप्रतीत्यु
तरकालभावेनुपविस्फुरत्वादयुक्तोपिपश्चाद्रुतस्रवेनभवति ॥
श्रव्यत्वादिविषयविनाभावप्रतीतिक्रमइत्यमेवनलक्षणे श्रव्या
सोद्यमेवयत्प्रणिधानादिनापिसंस्कारवलवत्तास्तदैवप्रश्रप्रश्नु
भत्प्रतयावस्थापनमितिचेवयत्रश्रमस्तशास्त्रिविनिद्धदयस्थितत्वा
द्यामेः एतत्ययमेतानमात्रमेवोपयोगिभवतीतिपरामर्शस्थान
माक्रमति कुतिति उत्तरेपिभ्रमत्ताननेतस्याप्तिः स्वरूपपहतेः
विजातीयप्रणिधानानुसरणादिप्रतीत्यनंतरानुप्रवेशाविरहात्
श्रुभाविन्याभप्रिप्रतीतौतोकुमानलक्षणे नवाहिद्धापिपूर्यदिनवा
व्याविरोधीरसोनस्याद्रुविनावचरसनानभवेत्तुलक्षणेवक्रमइति
वद्धिकाकारत्वपठितमनुपठितीतिन्यायेनुगोलनिमीलिकया
व्यावदेनस्पशाहूस्यफलत्वाय्यव्ययप्रतीत्यात्मकं नस्पष्टनाति

ध्व॰ लो॰ ७८

179

ष्याहृतार्थेनोनन्यसाध्याशाब्दव्याप्तिरैकजन्येति नवाशार्थसमन्तं व्या
ख्यानेन किंचिद्दूषणम् यस्य मन्तव्यं सर्वं वैरूप्यं महाविवादेन बहुना ॥
यत्तु संकेतरूपनाम्नार्थवत्तादिनामुक्तितः त्वरूपव्यंग्यप्रतीतिस्तत्रापि
कथमिति चेदुच्यते शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपलक्षणव्यङ्ग्याद्
अविविक्षितवाच्यलक्षणतया ध्वन्यनुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनौ नावसरोऽभिधेयस्य
तन्मात्रसम्बन्धोऽपि समस्ताभिधेयानन्तरविलक्षणव्यङ्ग्यप्रतीत
रभावान्निरूढो निमित्तनिमित्तिभाव इति स्फुटमेव तत्रैवोपयो
ग यथा प्रथमतः संकेतप्रतीत्यनन्तरमर्थप्रतीत्यर्थं मन्दादयस्तु गाथा
स्तत्रापि प्रत्ययविशेषे वाच्यव्यंग्ययोरत्यन्तविलक्षणतायामेव कस्य
प्रतीतिः सैव तस्येति नु प्राक् प्रतीतेवचकम् शब्दशक्तिमूलानुरण
नरूपव्यङ्ग्यध्वनौ भावो न: पावनानापरमपारिमिता प्रीतिमुला
दयन्तिस्यादावर्थद्वयप्रतीतौ शब्दमर्थद्वयस्योपमानोपमेय
भावप्रतीतिरुपमावाचकपदविरहे अर्थसामर्थ्याक्षिप्तेति।

७८

ग्रापि स्खलद्गमभिधेयं पूर्वं गत्यालंकारप्रतीत्योः पौर्वापर्यम् स्फुर
मवेति विवक्षितान्यपरवाच्यस्य पदवाक्यप्रकाशकता तदन्यस्यानुर
णनरूपव्यंग्यस्य च ध्वनेरिति पूर्वेणान्वयः रसादिकं वास्य व्यञ
कत्वेनोक्तमिति भावः गाथास्विति उभयसम्मिश्रत्यादिका
स्वनाक्षरतत्वेव व्याख्याताः शब्दप्रसिति शब्दावपीत्यर्थः उ
पमावाचकोपस्येव वादिः श्वर्णसमत्याखिति वाक्याक्षेपसामर्थ्या
दित्यावत् एव वाक्यप्रकाशमर्थशक्तिमूलत्वावव्याय पदप्रका
शं विवृणोति पदप्रकाशशब्दशक्तिमूलानुरणनरूप एव व्यंग्य
पितिनीति विशेषणपदस्याभयार्थसंबन्धयोग्यस्य योजकपदम
न्तरेण योजनं न शब्दसमर्थ्यो दावास्थितमित्यत्रापि भवेदभिधेय
तत्सामर्थ्याक्षिप्तालंकारमात्रप्रतीत्योः स्थितमेव पौर्वा
पर्यम् विशेषणपदस्येति न तूभयस्य योजकमिति यथावक्ता
दितम् योजनमिति रूपस्तनिगूढमिति चोभयसमानाधिकर

ध्व.
लो.
८.
148

एतया संबंधनम् अभिधेयं वचनसामर्थ्यादिति संबन्धयोरलंकारवमा
त्रयोः प्रतीतयोः पौर्वापर्यक्रमः स्थितेस्तल्लक्ष्यमित्यर्थः मात्र
ग्रहणेन च सप्रतीति लक्षणलक्ष्यमेव दर्शयति नन्वेवमार्थ
त्वेपाहृशक्तिमलवर्यानिविरुद्धमित्याशंक्याह अर्थेपि च प्रतीति
लक्षणाविधेयविषये उभयार्थसंबंधयोरयशाब्दसामर्थ्यसंबन्धेनेति
शब्दमलाभत्वाने अविवक्षितवाच्यस्यानुध्वनेः अलिङ्गस्वविषयत्वे
मुख्यप्रतीतिश्चैवंसमवायानित्यप्रकाशनमिति नियमभावी क्रमः
तथा विवक्षितवाच्यवादेव वाच्येन सहत्वं रूपस्यक्रमप्रतीतिविचा
रोनकृतः नात्रविरोधः कश्चिदितिभावः एतच्चविततस्यपूर्वमेव
निर्णीतमितिनपुनरुच्यते स्वविषयेति ग्रंथशब्दादेरुपदृत्तवल
क्षणादिः स्वोविषयः तत्रयत्नमुख्यमर्थादरइत्यर्थः विचारोनकृ
नइतिनामधेयनिरूपणद्वारेणेति शेषः सद्भावस्यशक्तिनम
पवाद्यकत्वादितिभावः पवनमादयः कौशिक्यादीनामिति ह

८

त्रिभागरूपाणां हमीनां जीवितमुपनागविकारानां व सर्वस्यास्योभ
यूहत्रिधावह्यारस्यरसादिनियंत्रितविषयवादिनि यन्मुक्तं तेनेत्य
संवेनरसादीनां वाच्यातिरिक्तं वेसमर्थयित्वं क्रमविचारितइत्ये
तदुपसंहरति ॥ तस्मादभिधानाभिधेयप्रतीत्योरिवगाम्यगम
प्रतीत्योर्निमित्तनिमित्तिभावाद्वियमभावी क्रमः सलक्षुके:
कुविलस्यते क्वचिच्चलक्ष्यते ॥ अभिधानस्याभावरूपस्य ध्वनिप्रतीतिः
ततोभिधेयस्य यदा रसतत्त्व भवान्विषयवमनाप वें: प्राहुर्नोध्यं: प्र
काशयते इत्यादि अनोनिर्णीतरूपवान्विकमादन्यभिधीयते प्रया
पितवाविनाभाववत्त्व मयस्याभ्यलबान्कमोनलक्ष्यतापि उधो
तारंभेयदुक्तेश्मजनकमर्यवनधने: स्वरूपप्रतिपाद्यते ॥ इदानी
मुपसंहरन्नुत्रजनकभावप्रथमोद्योतसमर्थितमपिशिष्याला
मेकप्रबंधेहृकेनहृदि निवेश्यापितं प्रवेयतमाह ॥ तदेवंव्यन
कमतिनधतिप्रकारेणनिरूपितेषुकाश्चिद्रूपाते किमिदं व्यज

ध्व॰ लो॰ ८१

181

कत्वेनाभव्यंग्यार्थप्रकाशनेहि व्यंजकत्वम् व्यंग्यत्वेनार्थस्य व्यंजक
सिद्ध्यधीनम् व्यंग्यत्वेनुणवव्यंजकसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात्स्या
व्यानम् ननु वाच्यव्यतिरिक्तसाम्यस्यसिद्धिः प्रागेवप्रतिपा
दितातत्सिद्ध्यधीनाव्यंजनसिद्धिरिति चे न : पर्यनुयोगावसरः स
समेतत् प्रागुक्तप्रक्रियाभिर्वाच्यव्यतिरिक्तस्यवस्तुनः सिद्धिः कृ
ता सत्यर्थो व्यंग्यत्वेनैव कस्मात्प्रतिपद्यते यच्च प्राधान्येनाव
स्थानं तत्र वाच्यतयैवासौ व्यपदेष्टुम् : नन्वप्रमाणावकत्वस्य
प्रतिष्ठतत्त्वकाभिनो वाच्यस्य वाचकत्वमेव व्यापारः किं तस्य व्या
पारान्तरपरिकल्पनया न लक्ष्यमाणार्थविषयो व्यापार्थः एतावन्मात्र
त्वधर्माच्च : यावत्तदेनश्चाविषयो विषये वाच्यान्तरप्रतीतिः सा तत्र
लोपेक्षणायामात्रम् पदार्थप्रतीतिरिव वाक्यार्थप्रतीतेः कश्चिद्व
तिमीमांसकादिः किंचिद्द्वितिबद्धप्रमाणाभ्युदकस्याभिप्रायः ॥
प्रयोगेति प्रथमोद्योतेभावविवादनिराकरणोपन्तस्त्र व्यंजकसिद्धा

८१

तत्सिद्धिः येनान्योन्याश्रयं शंकेतापि न देवं तदेतस्य साधितत्वादि
तिभावः तदाह तत्सिद्धेरिति सामिति श्रुत्सर्वोक्तिनोर्थस्यस्य
द्विरेफइतिनाम्रूढत्वेवाच्य इत्यपि कस्माद्भ्रक्रियते रेफइतिवा
वाच्याभिमतस्यापि कस्माद्भ्रक्रियते श्रूयमाणमानवनादिशाह्वार्थ
वम् तदेवत्वावकत्वमभिधायियत्रार्थतात्तदेवाभिधायकत्वमुचित
त्वात्पर्यतामभिधानश्रुतेतास्मिन्नर्थे इति सर्वोभिषितं धनेर्यद्विरूपि
तेरूपेतद्वाभिधाप्रापारेणाभविन्नुश्रुकेतदाह यद्वेति तत्स्वका
शानइतितद्वर्ण्याभिमतश्रुकाशयस्थवर्णा श्रुत्सावंतस्येति उ
पायमात्रमपि श्रुतेनथाणोतव्यभादुःप्रकारे वैयाकरणवपतेत
वपति भट्टमतेद्विवाकरार्थमतयेतेषांपैशाचीनोतवीयकत्वम् ॥ शाके
न्वालत्वका श्रीत्वापदार्थश्रुतिपादत्वमिति पश्चाद्वाते: पदार्थैः
तान्वयेवमायोग्युन्याप्यते सप्तबाध इति श्रभाकरदर्शनोपदी
वेदीवीतिमिश्रितिवाकार्थे पदार्थानान्ते निमित्तभावः परमार्थि

ध्व·
लो·
·८२
182

कण्ठत एव वैयाकरणानां तत्पारमार्थिक इति विशेषः एतद्व्याख्या-
भिः शब्दमोहान्नैनिर्णीतमेवेति न शङ्कनीयास्मते ग्रंथयोजनैव न क्रिय
ते तन्न येषु वेपदे योज्यम शब्दोच्यते एव शाहुः स्वार्थमभिद्धा-
नेर्थान्तरमवगमयति तस्य यत्वाच्याभिधायित्वं यत्तु तदर्थान्तरा
वगमहेतुत्वं तयोरविशेषो विशेषोवा ननादविशेषायस्मान्मी-
मांस्याप्यतो भिन्नविषयो भिन्नरूपो व्यवस्थीयते एव तथाहि वाचक
त्वलक्षणो व्यापारः शब्दस्य स्वार्थविषयो गमकत्व लक्षणस्त्वर्थो
न्तरविषयः तत्र स्वपरव्यवहारो वाच्यव्यंग्ययोरपह्नोतुं शक्यः
एकस्य संबंधित्वेन प्रतीतेरपरस्य संबंधित्वेन वाच्योऽर्थः साक्षाच्छ
ब्दस्य संबंधी तदितरस्त्वभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तः संबंधिसंबंधी यदि च
संबंधित्वं साक्षादस्य स्यात्तदर्थान्तरव्यवहार एव न स्यात् तस्मा
द्विषयभेदस्तावत्तयोर्व्यापारयोः सुप्रसिद्धः रूपभेदेप्यवहारोपि
प्रसिद्ध एव ॥ अत्रैतिरर्थपदेऽउच्यते इति सिद्धान्तः वाचकत्वं स्वरा

·८२

मर्थं चेति स्वरूपतो भेदः स्वार्थे चेत्क्रमेणेति विवृद्धितोः ननु तस्मा
दस्मो कथं चेति एवकारो भिन्नक्रमः नैवस्मादित्यर्थः तावता
नस्मालानमेवापि नैवकार्थस्मेकएवाभिधालक्षणो व्यापारइ
त्याशोकत्वरूपभेदउक्तः ॥ नच भिन्नविषयत्वे शब्दादेर्बहुत्वयोपीति
प्रसिद्धमेवदर्शयति नहि येनाभिधानशक्तिः सैवावगमनश
क्तिः शब्दवाचकस्यापि गीतशब्दादेरसादिलक्षणार्थावगमनदर्श
नात् शब्दस्यापि विशेषदर्शयति शेषप्रकाशनप्रसिद्धेः तथाप्री
रयोगाद्भवत्वदत्येवमादि शब्दोकेवलाविशेषः स्वकविनार्थविशेष
णप्रकाशनेदत्तः प्रदर्शितएव विप्रतिषिद्धमनुप्रतिहत्वमाह
शब्दवाचकस्यापीति यदेव वाचकत्वे नदेवगमकत्वंयदि स्यात् शब्दवा
चकस्यागमकत्वमपि न स्यात् गमकत्वेनैववाचकत्वमपि न स्यात्
नचतद्भयमपि गीतशब्दे व्याप्तिरिति नावाभावत्वं तत्र वचनवाच्या
दीतस्यावाचकस्याप्यवगमकत्वाविवदर्शनादवगमकारिणोपि

वाच्यवाचकत्वेनप्रसिद्धत्वादितितात्पर्यम् एतदुपसंहरति तस्माद्विव
क्षितत्वाद्विवक्षितत्वात्स्वार्थाभिधायित्वमर्थान्तरानुगमेऽन्त्येवश
ब्दस्यतयोः स्वरूपभेदः विशेषश्चेत्तनोहि इदानीमवगमनीय
स्याभिधेयस्यामर्थ्यादिमस्वार्थान्तरस्यवाच्यत्वव्यपदेशयत्नाशद्व्या
पारविषयत्वेऽन्यतस्यास्याभिरिच्छतएव तन्नुंयमयत्वैनैवनवाच्य
त्वेन नतद्धीनिवाच्यत्वेऽस्यभिधाव्यापारविषयता तथात्वन्नुसिद्धस्व
भावमित्यततआह शब्दव्यापारेति नतुगौतत्वौमाथूसवाचकत्वेशंका
व्यतइत्याशंक्याह प्रसिद्धाभिधानेनतत्समवधयोग्यत्वेनचतस्या
र्थान्तरस्यप्रतीतेश्शब्दान्तरेणस्वाभिधायिना यद्विषयीकरणेनत
त्प्रकाशनोक्तिरेवयुक्ता शब्दान्तरेणतस्यार्थान्तरस्यपद्विषयीक
रणेनचप्रकाशनोक्तिरेवयुक्तानवाचकोक्तिः शब्दस्यनापिवाच्य
तोक्तिरर्थस्यतत्रयुक्ता वाचकत्वेदिसमर्थएव शब्दस्त्वेवयावेननशक्तिप
दकत्वेनयावत्स्वैवशब्दस्यस्वार्थेना तदाह स्वार्थाभिधायित्वेनेतिवा

च्यते समयबलेन तिर्यग्वचानं प्रतिपादयन्तं यथा तस्यैवार्थस्य शक्तोंत
ं प्रति तदाह प्रसिद्धेरिति प्रसिद्धेरवाचकतयाभिधानात्तेन रूप
यः संबन्धो वाच्यत्वेन देवदत्तशब्दयोगाद्यनेनेको पलक्षितस्य नवैवैवि
षवाचकत्वमर्थे प्रतिशाद्दस्येदाक्लिनापितेशब्दप्रतीतस्यार्थस्य
केवलं वाच्यत्वम् यदि तर्हि नास्ति कथमस्याविषयीकरणमस्मि
न्यायशंकयाह प्रतीतेरिति यथा च प्रतीयते सोऽर्थो न वाच्यवाच
कयोरपारमार्थिकत्वात् लक्षणयासौ व्यापार इति यावत् नन्वे
वमापन्नं वाचकशक्तिस्वरूपविनाशार्थं शक्तिर्भविष्यतीत्या
शंक्याह नच पदार्थवाक्यार्थन्यायो वाच्यव्यंग्ययोः यतः
पदार्थप्रतीतिरसत्यैवेति कैश्चिदिदं विद्वद्भिरास्थितम् कैश्चि
दिति वैयाकरणैः यैरसत्यान्यप्यसत्यतासाधनान्यभ्युपेयन्ते
नेवाकृतार्थपदार्थयोविवेकस्तदुपादानकारणान्यायाभ्युपगमो
बः यैरसत्यादि भद्रपुत्रप्रभृतिभिः तेषाम् न्यायव्याख्येयः यथा

द्विरुक्तनिष्पत्तेन्तदुपादानकारणानां नस्यरूपलम्भः तथैव
गवेदनस्थैवाप्रतीतेप्येतद्योनां नेषां द्वित्वादविभक्तयोपल
म्भावरवाक्यार्थेबुद्धिर्वैतद्रे भवेत् न त्वेषु वृत्तवाच्ययोर्भे-
दः नहि स्वैन्येप्रतीयमानेवाच्यबुद्धिर्द्वैरीभवति वाच्याभा
सावि नाभावेन तस्य प्रकाशनात् तदुपादानकारणानामि
ति समवायिकारणानि कथितानि शनयोस्तानिरूपितानि
निसौगतनकापिलमते तदुपादानस्य चूरकालेउपादानानो
नसमवायकारणत्वाभिनेनपरत्वतिद्धभूतत्वेन तथापि स्य
गुणादानात् स्य पलम्भ इत्याय त्याशोर इति नः द्वैरीभवेदिति ॥
सर्थैकतस्याभावादविभावः परोपदार्थेवौवैशास्वाधेयत्वात्
प्रशान्तिसाधकप्रवृत्ते विषये निवारकत्वाभिमतावश्यकाशशा-
न्ति साधयितृतद्रूपापितं प्रतीपत्वं तन्याय प्रवृत्तेश्रीजयन्नाद्
तेस्मात् द्वन्द्वप्रस्त्ये उपन्यायत्वयोर्ये वरद्विप्रतीपं तदा रणाद्रुप्रती

नोऽस्तु गजश्चायं न न प्रदीपप्रदीपप्रकाशयोरिव तत्र तद्वयंगप्रतीतौ॥
वाच्यावभासः यतो यो पदार्थवाक्यार्थयोर्न्यायेनैतद्रूपं तत्समान्यकृते
न्यायम् व्याकरणसर्वकेदार्शनिकैर्योग्यत इत्याद्याहुरिति नन्वेव
मेकं यथा पदार्थद्वारेणवाक्यार्थः संप्रतीयते वाक्यार्थस्य विज्ञातत्व
स्यानिपत्तिर्हि वस्तुनः इति तत्क्व स्मृत एव न्यायरूपं यत्तेनेन निराकृत
इत्याशङ्काह यत्र प्रथम उद्योते यथा पदार्थद्वारेणेत्यादिना कृत
हुपायत्वमात्रसाम्यविवक्षया तदिति न तु सर्वथा साम्येनेत्यर्थः
ननु एवं घटादर्थद्वययोगितैव वाक्यस्य प्राप्तम् तत्रावत्तस्य वाक्य
स्यैव घटनेन तस्यैव कार्यलक्षणत्वात् एवमिति प्रदीपघटवद्गुण
पदुभयावभासप्रकारेणेत्यर्थः तस्मादिति वाक्यार्थतत्प्रकाश्य
लक्षणम् ग्रहणादिग्रावकामेकमुक्तम् सर्वत्र तेहि शाब्दाय॥
वैवसमयस्मृतिं करोतीति संवेदनेनैवावगमितत्वादित्यर्थः स्या॥
पावाभावात्समयस्मरणानां च वस्तुनो गुणपदयोगात्कार्यभेद

स्यात्स्वरः पुनः स्वतन्त्रस्य तेनास्याविर्भावः क्रोधदोषः गुणस्तथा
नभावेन तयोर्व्यवस्थानात् व्यंग्यस्यापि हि क्वचित्प्राधान्यं वाच्यस्य चोपसर्जनी
भावः क्वचिद्वाच्यस्य प्राधान्यमितरस्य गुणीभावः तत्र व्यंग्यप्राधा
न्ये ध्वनिरित्युक्तमेव वाच्यप्राधान्ये तु प्रकारान्तरं निर्दिश्यते तस्मान्नि
र्मितेन व्यंग्यपरत्वेपि काव्यस्याभिधेयत्वमपि तु व्यंग्यत्वमेव तयो
रिति वाच्यव्यंग्ययोः द्वयोरिति उभयोः प्रकारयोर्मध्ये यद्वा प्रथमः प्र
कार इत्यर्थः प्रकारान्तरमिति गुणीभूतव्यंग्यसंज्ञितम् व्यंग्यत्वमेवे
ति प्रकारान्तरमेवेत्यर्थः ॥ ननु यत्र कः शब्दप्रमाणोपन्यासाद् इति व्यंग्य-
स्याप्राधान्ये वाच्यत्वमेव न्याय्यम् तर्हि किं गुणे व्यंग्यत्वमिति चे-
त्सिद्धान्तः प्रत्युत्तरदातृ किं व्यंग्यस्य प्राधान्येनाविवक्षायां वा
च्यत्वं तावद्भवद्भिरभ्युपगन्तव्यं मतमतत्परत्वाच्छब्दस्य तदस्तितावत्
द्वीपयः शब्दानां कश्चिद्विषय इति तत्प्राधान्याभावेपि व्यंग्यत्वं
किन्त्वाशङ्क्याह यत्रापि तस्य प्राधान्येनावगतिः किमिति तस्य स्वरू

पमपद्धूयते सर्वांतरवंसंबंधिसंबंधिनमनुपयुक्तंसमयतनुमितिवं
मयत्नार्थानिबंधनम् तन्नुशाखान्येपिविषयतइतिस्वनुरूपमंहूपमेवेति
भाव: तद्रूपमेदइति एवंनावचनावेकनादन्नदेवव्यंजकत्वम् विषयभे
देनतद्रूपभेदेनचेत्यर्थः नावादिनिवकव्यानेतरेसवयति तदेवाह
इतस्वावाचकत्वाद्यंजकत्वस्मान्यवेयवावदेशाहेकास्त्रयम इतरत्वेषामू
स्त्रयमर्थोस्त्र्यंवद्वपोरपिव्यंजकत्वस्य प्रतिपादितत्वान् अनेनसामग्री
भेदात्कारणभेदोपपत्तीतिदर्शयति एतच्चवितन्यध्वनितत्वलोचना
र्थः स्वाहावेतिवाग्यदणव्यतदनिवदिवचनेन्याचुनालोरेस्माभि
प्रथमोद्योतएवदर्शितमितिग्रनविनायते एवंविषयभेदात्स्वरू
पभेदात्कारणभेदानुवावाचकत्वाद्व्यात्यकार्यस्यभेदंप्रतिपा
द्योभयानुयनाविशेषात्नहिव्यंजकत्वंगुणव्या: शोभेदइत्याशंक्या
म्रव्यादिपुप्रतिपादयितुमाह गुणशत्रुपचारेणलक्षणायावा
भयाप्यवापिभवति किंतुतनोपिव्यंजकत्वरूपतोविषयस्त्रापि

ध
लो
८६
186

यतेऽत्र प्रभेदमन्नावदयं यदभ्युपगतेनयत्र व्यापारः गुणवृत्तिर्व्यंजकत्वेनाभ्युप
गतैव शब्दस्य व्यापारः॥ व्यंजकत्वं च मुख्यवृत्तेरिव शब्दस्य व्यापारः। नय
थेमया व्यंग्यत्रयप्रतीतिर्यतस्या गुणवृत्तेर्मनागपि लक्ष्यते अथ यदास्य
स्वरूपभेदो यद्गुणवृत्तिर्मुख्यत्वेन व्यवस्थितेवाचकत्वमेवोच्यते व्यंज-
कत्वं तु वाचकत्वादत्यन्तं विभिन्नम् एतच्च प्रतिपादितम् अयं चापरोऽत्र
स्वरूपभेदो यद्गुणवृत्तौ यदार्थोऽर्थान्तरे लक्षयति तदोपलक्षणीयार्थान्तरप
रिणतवत्त्वौ संपद्यते यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ यदा व्यंजकत्वमार्गे तु
यदार्थोऽर्थान्तरं द्योतयति तदा स्वरूपं प्रकाशयन्नेवासावन्यस्य प्रकाशकः
प्रतीयते प्रदीपवत् यथा लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती
त्यादौ यदि च यत्रातिरस्कृतस्वरूपप्रतीतिरर्थोऽन्तरं लक्षयति तत्र
लक्षणाव्यवहारः क्रियते तदेवं सति लक्षणैव मुख्यः शब्दव्यापा
र इति प्राप्तम् यस्मात्प्रायेण वाक्यानां वाच्यव्यतिरिक्ततात्पर्यविष
यार्थावभासित्वम् ननु त्वत्पक्षेऽपि यदार्थो व्यंग्यत्रयं प्रकाशयति त

८६

दाशब्दस्य कोऽन्यो व्यापारः उच्यते यत्र लक्षणया वक्तिर्न शब्दस्य शक्त्येनैव
वाच्यस्य तथाविधे व्यंजकत्वमिति शब्दस्य तत्रापि व्यापारः कथमपह्नूयते ॥
विषयभेदोऽपि गुणवृत्तिव्यंजकत्वयोः स्फुट एव यतो व्यंजकत्वस्य रसा
दयो लंकारविशेषा व्यंग्यरूपावच्छिन्नं वस्तु चेति त्रयं विषयः तत्र रसा
दिप्रतीतिर्गुणवृत्तिरिति न केनचिदुच्यते न च शक्यते वक्तुं व्यंग्यालं
कारप्रतीतिरपि तथैव वस्तुचारुत्वप्रतीतये स्वशब्दानभिधेयत्वेन
यत्प्रतिपादयितुमिष्यते तद्व्यंग्यम् तच्च न सर्वं गुणवृत्तेर्विषयः प्र
सिद्ध्यनुरोधाभ्यामपि गौणानां शब्दानां प्रयोगदर्शनात् यथोक्तं
प्राक् यदि च विषये गुणवृत्तिरपि व्यंजकत्वानुप्रवेशेन तस्माद्गुणवृ
त्तेरपि व्यंजकत्वस्यात्यन्तविलक्षणत्वम् वाचकत्वगुणवृत्तिविल
क्षणस्यापि च तस्य तदुभयाश्रयत्वेन व्यवस्थानम् व्यंजकत्वं हि क्वचि
द्वाचकताश्रयेण व्यवतिष्ठते यथा विवक्षितान्यपरवाच्ये
ध्वनौ क्वचित्तु गुणवृत्त्याश्रयेण यथाऽविवक्षितवाच्ये ध्वनौ ॥

ध्वं॰ लो॰
८७
187

तदुभयाश्रयत्वप्रतिपादनायैव द्वयमते: प्रथममुत्तरं सौप्रभेदाद्युपन्यस्तौ
तदुभयाश्रयत्वमात्रेण तदेकैकरूपत्वेन स्वनशक्यावसे यस्मात्स्माद्वाचक
त्वेनरूपमेव वक्तुं विलक्षणाश्रयेण शक्यते: न च लक्षणैकरूपमुवाच्यत्व
वाचकत्वाश्रयेणाव्यवस्थापनात् न चोभयरूपमेवैनेव तदेकैकरूपं
न भवति यावद्वाच्यवाचकलक्षणादिरूपरहितं शब्दरूपमवेनापि तथा
हि गीतध्वनीनामपि व्यंजकत्वमस्ति रसादिविषयम् न च तेषां वाच
कत्वं लक्षणा वा कथंचिल्लक्ष्यते शब्दादन्यत्रापि च गीतादिशब्दानां
विषये व्यंजकत्वस्य दर्शनाद्वाचकतादियमेव प्रकारमयुक्तं वक्तुं ॥
यदि वा वाचकत्वलक्षणादीनां शब्दप्रकाराणां प्रसिद्धप्रकार
विलक्षणत्वेपि व्यंजकत्वं प्रकारमेनं परिकल्प्यते तः शब्दस्यैव प्रकार
त्वेन कस्मान्न परिकल्प्यते तदेवं शाब्दे व्यवहारे त्रयः प्रकाराः वाच
कत्वं गुणवृत्तिर्व्यंजकत्वं च तत्र व्यंजकत्वे यदा व्यंग्यप्राधान्यं तदा ध्व
निः तस्य चाविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति द्वौ प्रभे

.८७

दावनुक्तौ तौ पृथङ्मनसि विस्तरं निर्णीतो ग्रन्थो न्यूयात् नन्वविवक्ति
तान्यपरवाच्ये ध्वनौ गुणवृत्तिर्नानुभातीति यदुच्यते तद्युक्तं यस्मा
द्वाचकप्रतीतिरविकार्यताथान्तरप्रतिपत्तिस्तत्र कथं गुणवृ
त्तिव्यवहारः न हि गुणवृत्तौ यदा निमित्तेन केनचिद्विषयान्त
रे शब्द आरोप्यते अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य यथाग्निर्माणव
क इत्यादौ यदि वा स्वार्थमंशेनापरित्यजंस्तत्सम्बन्धद्वारेण विष
यान्तरमाक्रामति यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ तदा विवक्षितवाच्य
त्वमुपपद्यते अत एव च विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ वाच्यवाचक
योर्द्वयोरपि स्वरूपप्रतीतिरर्थावगमनं च दृश्यत इति व्यञ्जकत्व
व्यवहारो युक्तः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव परावभासको व्यञ्ज
क इत्युच्यते तथाविधे विषये वाचकस्यैव व्यञ्जकत्वमिति
गुणवृत्तिव्यवहारो नियमेनैव न शक्यते कर्तुम् अविवक्षित
वाच्यस्तु ध्वनिर्गुणवृत्तेः कथं भिद्यते तस्य प्रभेदद्वये गुणवृत्ति

ध्वं
लो
९९
188

भेदरूपत्वरूपतालक्षणत्वस्यतोयमपिचनदोषोयस्माद्दृविवक्षि
तवाच्योयंनिर्गुणहृतिमागोप्रयोभवति ननुगुणहृत्तिरूपप्र
उभयोप्रयापीतिशाह्नाप्रयोउपचारलक्षणया : प्रथमोद्योते
एवविभज्यनिर्णीतंस्वरूपमिति पुनर्लिख्यतेसत्येतयेवस्त्रु
मत्वलक्षतिवेनेत्यर्थः वाच्यत्रयवस्थलेकावरसात्मकवाचकस्य
मेवेति नत्वपिद्वितीयेवसमयोपयोगोस्त्यवधानियादितामिति
इदानीमेवपरिणतइतिमुख्येनवाभकावेनराभावान्मुख्येनेन
वाचकत्वमन्यथागुणहृति गुणोनिमित्तंसारश्यादितत्त्वारि
काहृति: श्वइसच्यापारोगुणहृत्तिरितिभाव: मुख्येएवोसा
व्यापार: सामग्रीभेदाच्चवाचकत्वाद्युतिरित्यतइत्यभिप्रायणा
ह उच्यतेइति एवमस्वलक्षतिवाल्कर्थविस्तमयानपयोगा
त्स्थगाभासमानत्वाच्चेतितिभि: प्रकारै: प्रकाशकत्वसेतत्वि
पतीतरूपत्वयोस्त्वगुणहृत्तै: स्वरूपभेदव्याख्यायविषयभेद

९९

माह विषयभेदेऽपीति वस्तुमात्रे गुणत्वेनेऽपि विषय इत्यभिप्रायेणाह विशे
षयति व्यंग्यरूपा वाक्यार्थमिति व्यञ्जकानस्यैव विषयः अन्यस्त्वेतस्यावि
षयभेदो योज्यः तत्र प्रथमप्रकारमाह नचेति नच शक्यत इति लक्ष
णामात्रमूलत्वाविद्यमानत्वादिति नहि सर्वमेवोक्तम् नचैवेति ननु
गुणवृत्तिविविक्तेनार्थः वस्तुनोऽयमस्य विशेषणत्वेन यत्वावेष्टं वाच्यप्र
तीतयो इति यदुक्तं कस्यचित्कविभेदस्य लातस्मादुपलक्षणमिति ग्र
थितो लावण्यादयः शाहाः वृत्तिगतधर्मा वदारानुरोधैः वदा
तिरिक्तिनी पद्मपुरायनमित्येवमादयः प्राप्नितिप्रथमोद्योते वृ
ये विषयेऽन्यत्रेन्यायान्तरेण सर्वमिति यथा स्वाभिप्रायात्तथैवा
स्फुरयति यद्यपि चेति गुणवृत्तेरपि पंचमीग्रन्थेन तदरूपा नोऽवकाशेन
चेतदिति तस्मादित्यनेन पर्यायेण वाचकतानुगुणवृत्तेर्विलीयातदपि
भिन्नव्यञ्जकत्वमित्युपपादयति वाचकत्वेनेति वाचकत्वगुणवृत्तिभ्यां भिन्नक्रमः
प्रपिपाद्यो भिन्नक्रमः न केवलं प्रवीणैकेषु नवकालापोयावत्तत्क्रियाप्र

ध्वं.
लो.
८९
189

तेन मुख्योपचाराभ्युपगमे तत्पदार्थस्यानंतरदपि वाचकत्वगुणहानिविलक्ष
णैवैर्यामित्वस्तनम् तेनायमनाकूतशब्दः यद्भयाभ्युपगमेन च स्याना
नद्भयवैलक्षण्यमिति एतदेव विभजते व्यंजकत्वस्यैति प्रथमत
मिति प्रथमोद्योते सर्वेषामादिना ग्रंथेन इदं तेन रूपमपि सूचयति शब्द
स्य चेति वाचकत्वगौणत्वाभ्याम् अनयोर्व्यंजकत्वं शब्दादन्यत्रापि वृत्ते
मानत्वात् स्वरूपमेव यत्नाद् द्विविधमिति हेतुः सूचितः ननु न्यायावाचकत्व
व्यंजकत्वद्वैलक्षण्यमेवास्त्विति आशंक्याह यदीति आदिपदेन
गौणं गृह्यते शब्दस्येवेति व्यंजकत्वं वाचकत्वमिति द्वयं यदि पर्यायौ क
ल्प्येते अङ्गीकार्या स्यात् इति तदा व्यंजकस्यान्यविविक्तं स्वरूपं दर्शितं न
हि स्यात् तत्केन कथं विपर्ययः स्यात् एवं हि पर्यवसितो भ्रमो नभिज्ञोपि
स्यादिति भावः गुणनोपपादितं विभागमुपसंहरति तदेवमिति
व्यवहारग्रहणेन समस्तयोगादीन्व्युदस्यति ननु वाचकत्वे पुंजीव
कत्वादिति वहेनतद्वयं यदुक्तम् तदा विवदितत्वात्यभागयोः स्थितत्वम्

वति तस्य लक्षणैकशरीरत्वादित्यभिप्रायेणोपक्रमते ग्रन्थोक्तु
यादिति निरीनवच्छिन्नैवतन्त्रयापि गुणहेत्रेव विवक्षितनवाच्य
स्यादित्यिवृषवैलक्षण्यंपद्य: दर्शयति तेषु स्वाशंकानिवारणार्थोयमुप
क्रम: गुणवाच्यभेदस्यांगीकारणपूर्वकमयंल्लितीयभेदालेप: विव
दिताननुपदवाच्य इत्यादिना पराघ्रपरागमस्य स्वाभीकारोदर्शयते
गुणहृत्तिव्यवहाराभावेहेतुदर्शयितुंतस्यापदगुणहत्तेस्याव्वहेतो
त्वदर्शयति तद्धीति गुणनयाह्निर्व्यापारोगुणहत्तिः गुणेनानु
मितेनतस्यादश्यादिनावृहत्तिरर्थान्तरविषयेपि शब्दस्य सामानाधि
करण्यमितित्रिणीणादर्शयति यदाशुक्ष्मार्थमितिलक्षणांदर्शयति
शुक्लेनभेदस्यगनवस्तीकृत्वमविवक्षितवाच्यभेदस्य यान्सकमित
स्य दर्शयति गुणवाक्येनतिरस्कृतस्वार्थशब्देनतदेवभेदद्वयस्य
दर्शयति गुणवृत्तेतियतोनतयोकृहेतुस्वलाक्षणहत्तिव्यवा
हारोन्याय्यस्तत्रहेत्वर्थ: युक्तिलोकप्रसिद्धिरूपामवधायितामि

धं लो॰

॰१६॰

151 190

त्रिदर्शयति स्वरूपमिति उच्यते इति शेषः इंद्रियादेः कारण
त्वेन व्यंजकत्वे प्रतीत्यन्तरोपगममभ्युपगमेऽपि दर्पणादेः प्रदर्शयति न
स्यति श्रविवक्षितवाच्यस्य यत्प्रभेदद्वयं तत्र गौणलाक्षणिकनाम्न
केऽप्रकारद्वये लक्ष्यते निर्भासनमित्यर्थः एतन्मात्रिहृदयति प्रथममुद्री
तिप्रोमार्गः प्रभेदद्वयेऽसंग्राह्ययोर्निमित्तनया शाकृत्कल्पानिवे
शीयमेत्यर्थः एतच्च सर्वमेव निर्णीतम् तदभावे हेतुमाह
गुणवृत्तिर्हि व्यंजकत्वशून्यापि दृश्यते गुणवृत्तिर्हि व्यंजकत्व
शून्यापि दृश्यते गौणलाक्षणिकरूपोभयव्याप्तीत्यर्थः ननु व्यंज
कत्वेन कथं शून्या गुणवृत्तिर्भवति यतः प्रवीतेर्यद्धि प्रयुक्ते
गुणवृत्त्यर्थदर्शनेन तत्र न शब्दः स्खलद्गतिरिति नहि प्रयोजन
शून्या उपचारः प्रयोजनांशेन तु वैशीर्ष्यं व्यंजकव्यापार इति भव
द्विवक्षितयाभिप्रायोपन्यासनाकयाद् व्यंजकत्वं यथा केवलत्वती
तिहेतुकं व्यंग्यं विना नहि भवतीह तु गुणवृत्तिस्तु वाच्यधर्मा॰

॰१६॰

श्रयेणसंबन्धमात्राश्रयेणचाभेदोपचारद्वयंसंभवति वाच्यधर्मेति
व्याप्यविषयोधर्मोऽभिधाव्यापारस्यस्याश्रयेणतद्रूपग्रहणाये
त्यर्थः श्रुतार्थापत्तिविधयार्थान्तरस्याभिधेयार्थोपदानएवपर्य
वसानादितिभावः तत्रगौणस्योदाहरणमाह यथानीलत्वाव
च्छिन्नमालवकस्याह्लादकत्वनाद्वयरूपोवास्यानन्दत्वमित्यादौ यथावधि
येनवेनासिध्नेत्वमित्यादौ द्वितीयमपिप्रकारं चोजकत्व
ल्पसंविदःशोधिनद्धपक्षमते यापिलवणाद्रूपागलाइतिस्वा
प्युप तत्तृणीयार्थसंबन्धमात्राश्रयेणचाकरूपेण्यय प्रतीतिविं
नासंभवत्येव यथायेत्राःकोऽपिनीत्यादौविषये वाकरूपावि
श्रान्तिस्थानम् तदभावसल्पेनैकतन्त्यापारोऽनेवोन्मीलति
शन्यान्हसवाद्यरूपेणैवविश्रान्तेः तत्रत्यशतरूदिप्यावभवमा
हुतत्वरूपत्वात् नन्वयदचोऽयस्पर्शेविश्रान्तिस्तकिंकर्तव्यमित्या
शङ्क्याह यत्रतुसावाकरूपेणांयप्रतीतिहेतुस्तत्रत्वयजक

ध्व॰
लो॰
६२

191

नानुपपत्त्यैव वाचकत्ववत् मुख्यार्थबाधे व्यंजनव्यापारः परिस्फु
हृद्यवेद्यः इत्यतः परोऽपि लक्षणमेवाह वाचकत्ववदिति वाचक
त्वविषये वाच्याभिहितो व्यंजनव्यापारः प्रथमप्रतीतिभेदमन्याह
णेनेति भावः किंच वस्तुनैवालंकारो संभवति संभवदेव वस्तुत
मुख्यमेवारोप्यते विचारसमये वर्णेष्वाणां न मुलतया सं
भवः तदुक्तनयनस्य कथारोपव्यवहारः सर्वलिङ्गव्यापारप्रवी
मिति हि स्यादारोपलक्ष्यादत्र व्यंजनव्यापारस्यैव प्रधानत्वमतो
नारोपव्यवहारः सपरव्यंजनव्यापारानुरोधिनो विमृशति त
लाह मुख्यभक्तिनावाद्येन यत्र व्यवहारो यथा यथा संवर्णितव्या
पृथिवीमित्यादौ तत्र वाक्यरूपव्यंग्यप्रतीतिरेव प्रयोजिकेति त
याविषये विषये गुणवृत्तौ सत्यामपि ध्वनिव्यवहारप्रवृत्तेरनु
रोधी प्रयोजिकेति व्यंग्यमेवाह प्रयोजनरूपप्रतीतिविश्रा
मस्थानमारोपितेन संभवति प्रतीतिविश्रान्तिरारोपकनीया

६२

पितं भवति ॥ सत्यामपीति व्यंजनव्यंजनव्यापारसंपत्तये त
णमात्रमवलंबितायामिति भावः ॥ तस्मादविवक्षितवाच्ये
नैतयोरपि प्रभेदयोर्व्यंजकत्वविशेषणाविष्टा गुणवृत्तिरिति ने
तदेकरूपत्वं सहृदयैर्हृदयाह्लादि प्रतीयमानप्रतीतिहेतुत्वा
त् व्यंजकत्वलक्षणो यो विशेषः तेनाविशिष्टः ॥ अविद्यमाने विशि
ष्टविशेषभेदेनैतयोर्व्याप्तमनुव्यंजकत्वलक्षणस्य भेदस्यास्ये ॥ यदि वा व्यंजे
कत्वलक्षणेन व्यापारविशेषणाविष्टान्य एकान्ततस्वभावा गम्यमा
नाख्यामात्रदर्शितेन व्यंजकत्वलक्षणेनेह एकं लक्षणं यस्मा
त्तान्यथाविधानुभवति ॥ अविवक्षितवाच्यव्यंजकत्वे गुणवृत्तेः
रुपचारकप्रतीतिहेतुत्वात् । विवक्षितवाच्यव्यंजकत्ववत् ॥
नहि गुणवृत्तेश्चारुप्रतीतिहेतुत्वमस्तीति दर्शयति ॥ विष
यान्तरेतरूपप्रत्यायनाच्च दर्शनात् । एतच्च समग्रमावेतयितम
पि स्फुरत्वेन प्रतीतेर्यत्नेन कम ॥ अविवक्षितवाच्यादीन्यागीति

प्रमेययोरिति नियतस्वभाववाच्यवाचकतादौपाधिकत्वेननिय
तव्यंजकत्वंकथंनभिन्नमिति दर्शयति अपिव्यंजकत्वलक्षणो
योयंशब्दार्थयोर्धर्मःसप्रसिद्धसंबंधानुरोधीनकस्यचिद्विम
तिविषयतामर्हतिशब्दार्थयोर्हिप्रसिद्धोयःसंबंधोवाच्यवाचक
भावाख्यस्तमनुरुंधानएवव्यंजकत्वलक्षणोव्यापारःसाम
ग्र्यंतरसंबंधादौपाधिकःप्रवर्तते अतएववाचकत्वात्तस्यवि
शेषः वाचकत्वंहिशब्दविशेषस्यनियतआत्मात्मसंबंधस्यव्यु
त्पत्तिकालादारभ्यतदविनाभावेनतस्यप्रसिद्धत्वात्सत्वनियतःप्रकरणाद्य
वच्छेदेनतस्यप्रतीतेरितरथात्वप्रतीतेः औपाधिकइतिव्यंजक
त्वेतिचित्वयत्नस्येनकृतकत्वमित्यर्थः अतएवसमयनियमिता
दभिधाव्यापाराद्विलक्षणइतियावत् एतदेवस्फुटयति अ
तएवेति औपाधिकत्वंदर्शयति करणादीति ननुयद्यनिय
तस्तत्किंतस्यस्वरूपपरीक्षया नैषदोषः यतःशब्दात्मनिय

तस्यानियतत्वं न तत्स्वविषये व्यंजकत्वलक्षणे लिंगत्वस्यायुक्तास्पष्टं व्यंजक-
भावस्य लक्ष्यते तथा हि लिंगत्वमात्रस्य येत्तु यत्र भासमिच्छाधीनत्वा
त्स्वविषयव्यभिचारित्वं न चैवं दण्यादर्शितं व्यंजकत्वं शब्दात्मनि
नियतत्वादेव वक्तस्वावचकत्वं प्रकारत्वान्न शब्दत्वाकल्पयितुम् । यदि ह
वाचकत्वप्रकारत्वान्न संभवन्ति च शब्दानि नियतानि स्युः वाच्यं वक्तृवचनं ॥
किं तस्येति प्रतिनियतत्वाद्यथार्थविकल्पनेषापरमार्थिकं रूपं नाभि-
न्नावच्छेदः परीक्षोपपद्यत इति भावः । शब्दात्मनीति संकेतात्म-
देवतत्वरूपमात्र इत्यर्थः । शब्दयोजितेति न हि धर्मे बुद्धिगमकत्वमस्य
ज्ञातत्वे शब्दगमकत्वं स्ववदर्शनात् इच्छाधीनत्वादिति इच्छामा-
त्रपरतन्त्रमेव विज्ञासायमानेः स्वसंवेद्यप्रवृत्तिः । स्वविषय इति
स्वस्मिन्विषये वर्त्तमानेषु प्रवृत्तेन व्यभिचारिति तत्काचित्कं
निमित्तनियतं तदेव समुपयाति सर्वतथाविधशब्दानामपि कोपधर्मः
शब्दानामौपाधिकशब्दार्थसंकेतवशात्कानन्तविदानुरूपार्थापेक्ष

भ· लो· १९३

193

षेययोर्वा वाच्ययोर्विशेषमभिदधता नियमेनाभ्युपगन्तव्यः तदनभ्युप
गमे हि न समानाधिकरण्ये संबंधनिरूपणे सत्यपौरुषेयपौरुषेयवाक्य
योरर्थप्रतिपादने निर्विशेषत्वं स्यात् तदभ्युपगमे च पौरुषेयाणा
म्वाक्यानां पुरुषवाक्यानुविधानसमारोपितोपाधिकृतव्यापारेण लक्षण
पि स्वाभिधेयसंबंधापादितबाधगे मिथ्यात्वेनापि भवेत् स चैतिव्य
जकत्वलक्षण इत्यर्थः गैण्यानिकेति जन्मनाशादिलौकिकभावविका
रैः सन्नाश्रयः सामीप्याल्लक्ष्यते विपरीतलक्षणेनानाशानन्त्यादिः
इत्याशाद्गुणानिकशब्दो नित्यपर्यायः तेन नित्ययुक्तार्थयोः सालि
लक्षणसंबंधमिच्छति जैमिनेयमतेनेत्यर्थः निर्विशेषत्वमिति ननु
पौरुषदोषाद्यश्च वेष्टा स्वात् किंचिन्न वक्ता त्रिबंधनपौरुषेयवा
क्यस्य यदप्रामाण्यं तन्न सिध्येत् प्रतिपन्ने बाधे हि यदि तथा प्रतिपत्ति
र्हि वाक्यस्य न कश्चिदपराध इति कथमप्रामाण्यं अपौरुषेयवि
वाक्ये प्रतिपत्तिर्दोषान्यथा स्यात् ननु धर्मातत्राभ्युपगमेऽपि क

३

यं मिथ्यार्थं तावन्न हि प्रकाशकत्वलक्षणं स्वधर्मं जहातीति ग्राहकस्या
ध्यक्षाद् । दृश्यते हि भावानामपरित्यक्तस्वस्वभावानामपि
सामग्र्यन्तरसंपातसमुपादितो पाधिकव्यापारान्तराणां विकृत
क्रियत्वम् । तथा हि हिमनद्यशकलभग्नतोनां निर्वापितसकलजी
वलोकशीतलत्वस्य दहनतामेव प्रियतमाविरहदहनदह्यमानमा
नसैर्जनैरालोक्यमानानां सतीनामपकारित्वं प्रसिद्धमेव तस्मा
त्पौरुषेयाणां वाक्यानां सत्यार्थत्वे नैसर्गिके सत्यपि मिथ्यार्थ
त्वे समर्थोपाधिसन्निधिकृतो वा वक्तृव्यतिरेकि किंचिद्रूपमौपाधिकं
वक्तव्यमेवाभिधानीयम् । तच्च जनकमाहतेनान्यतः स्वयं प्रका
शने हि व्यञ्जकत्वे पौरुषेयाणि वाक्यानि प्राधान्येन पुरुषा
भिप्रायमेव प्रकाशयन्तीति सर्वव्यञ्जकवचनन्त्वभिधेयः तेन स
त्याभिधानस्य वाक्यस्य वाचकलक्षणस्येवाभावात् । प्राधान्येन यदा
दृ परमयं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययो न त्वेवमर्थ इति तया

प्रामाण्यं न तु दर्शनमात्रबाध्यते ननु शाब्दे नयस्य नैतेन पुरुषा
भिप्रायानुमेयत्वादेवाङ्गुल्यर्थवाक्यादौ मिथ्यात्वमुक्तं तेन स
हेतु निश्चनियततया तैर्मार्गिकाभावादिति भावः ननु तेन न्या
येनु मत्वैषामेव लौकिकानां वाक्यानां बोधनियतव्यवहारः प्रकृतः
मत्वैषामेवानेन न्यायेन व्यञ्जकत्वात् सत्यमेतत् किं त्वर्थ
भिप्रायविशिष्टार्थप्रतिपादनेन यदिदं व्यञ्जकत्वं तत्स्वैषामे
व लौकिकानां वाक्यानामविशिष्टम् ननु वाचकत्वाद्भिद्य
ते व्यञ्जकत्वमिदं न त्वनारीयकतया यावदवसितं तन्न विवदितव्ये
न यस्मान्न विवदितं तेन व्यङ्ग्यस्याश्रितिलक्षणं व्यञ्जकत्वं ध्वनिव्य
वहारस्य प्रयोजकं न त्वभिप्रायविशेषरूपं व्यङ्ग्यं शब्दार्था
भ्यामेव प्रकाश्यते तदुक्तं विविदितं तेन नयेन प्रकाशमाने
सत्त्व किं न्वेतदेव केवलमपरिमितविषयस्य ध्वनिव्यवहा
रस्य न प्रयोजकमव्यापकत्वात् तन्न यथादर्शितभेदत्रयरू

पंतान्यैर्णयोतमानमभिप्रायद्वयमनभिप्रायद्वयंच सर्वमेवप
निद्यवहारस्यप्रयोजकमितियथोक्तव्यंजकत्वविशेषेणनिल
त्वेनातिव्याप्तिर्नेत्याख्याभिः तस्माद्व्यंजकत्वविशेषमेवेनेनल
वत्प्रयोजकत्वलक्षणः प्राद्युव्यापारेणविरोधीप्रसूनानुरूपवल
त्वे नातरीयकत्वेयनिगमानयेतिष्ठ.तेष्वभिप्रायश्चेकेनर
भिप्रायविशिष्टोर्थश्चयवाभिश्वनश्चानयनादिर्वि.यायोगोनव
भिप्रायमात्रेणविविवक्तमिमितिभावः विवक्षितत्वेनेति
प्रायान्वेनेत्यर्थः यस्मानितिधन्यसादृश्येणोषितिभावः का
सवाकेभ्योहिननयनाय.पयोगिनीप्रतीतिरभ्यध्येते सु
प्तिमित्रीतिविषांतिकात्रिणीसाचाभिप्रायविशिष्टैवनाभि
श्वतवत्त्वपर्यवसाना नन्वेवमभिप्रायस्येवव्यंग्यत्वात्रिविधं
व्यंग्यमितियदुक्तंतन्नत्वयुक्तमित्याशंक्याह यद्यपीति एवंमीमां
सकानांनाग्रविमतिरुक्तेतिप्रदर्श्य वैयाकरणानां नैवसा।

स्तीति दर्शयति परिनिष्ठितनिरपभ्रंशशब्दब्रह्मलक्षणं तु विपश्चितां
मतमाश्रित्यैव शब्दब्रह्मणो यैर्ध्वनिरूपवदाचरन्ति तैः सह किं विरोधाविरो
धौ चिन्त्येते ॥ परिनिष्ठितेन प्रमाणेन स्थापितेन निरपभ्रंशगलित
भेदप्रपञ्चतया निरूपणं यच्छब्दविद्यार्थसंस्कारवद्भिरिति शब्दब्रह्मरूपप्रका
शपरामर्शस्वभावं ब्रह्म व्यापकत्वेन सह विश्वनिर्भरतया बृंहितं
विश्वनिर्माणप्राकाम्यवत्तात् बृहत्त्वाच्च यैरिति एतत्तु न भवति
वैयाकरणानां शब्दरूपं हि नान्यत्किंचिदिष्टमिति न च तत्कारकयोगाव
कल्पनेन कल्पयोः शब्दविद्यापदेन तैरपि व्यापारान्तरमभ्युपगतमेव
एतच्च प्रत्यभिज्ञाने वितत्य निरूपितम् एवं वाचाविदां पदविदा
वा विमतिविषयत्वं प्रदर्श्य प्रमाणान्तरविदां तार्किकाणामपि न
युक्ता विमतिरिति दर्शयितुमाह ॥ इत्थं शब्दार्थसंबन्ध
वादिनो न्यायतो विदमननभवसिद्धप्रवाचयोजनभावः प्रा
ह्णानामर्थान्तराणामिव निर्विरोधप्रतिपत्तिलक्षणपदवी

धं. नौ. ७१५

१४६

७१५

प्रवर्त्तत इति वाचकत्वे हि तार्किकाणां विप्रतिपत्तयः प्रवर्त्तन्तां किमि-
दं स्वाभाविकं शब्दानामाहोस्वित्सामयिकमित्याद्याः व्यंजकत्वे तु
तत्पृष्ठभाविभावान्तरसाधारणे लोकप्रसिद्ध एवानुगम्यमाने को विम-
तीनामवसरः अलौकिके ह्यर्थे तार्किकाणामभिनिवेशाः प्रवर्त्तन्ते
न तु लौकिके न हि नीलमधुरादिष्वशेषलोकेन्द्रियगोचरे बाधार-
हिते तत्त्वे परस्परं विप्रतिपन्ना दृश्यन्ते न हि बाधारहितं नीलं नीलमिति
ब्रुवन्नपरेण प्रतिषिध्यते नैतन्नीलं पीतमेतदिति तथैव व्यंजकत्वं
वाचकानामवाचकानां च गीतध्वनीनामशब्दरूपाणां च चेष्टादी-
नां यत्सर्वेषामनुभवसिद्धमेव तत्केनापह्नूयते अशब्दमर्थं रमणीयं
हि सूचयन्तो व्यवहारास्तथा व्यवहारा निबद्धाश्चानिबद्धाश्च विद-
ग्धपरिषत्सु विविधा विभाव्यन्ते तानुपहास्यतामात्मनः परिह-
रन्कथमभिसंदधीत सचेताः ब्रूयात् अस्त्यभिसंधानावसरो व्यंज-
कत्वे शब्दानां गमकत्वं तच्च लिंगत्वमतश्च व्यंग्यप्रतीतिर्लिंगिप्रती-

निवेवेतिलिंगलिंगिभावव्यवहारेषां व्यंग्यव्यंजकत्वं शब्दानां गमकत्वं
तत्वलिंगत्वमनाश्रयं व्यपदेशनोनिलिंगिभवोतिवेवेतिलिंगलिंगिभा
वव्यवहारेषां व्यंग्यव्यंजकभाविनः परः कश्चित् शब्दस्तद्व्यपमेव
बोद्धव्यं यस्मादभिप्रायापेक्षया व्यंजकत्वमिदानीमेव त्वया प्रति
पादितं वक्त्रभिप्रायस्यानुमेयत्वं कृत्रिमेति कृत्रिमः संस्कारमात्र
स्वभावः परिकल्पितः शब्दार्थयोः संबंध इत्येव वदंति नैयायि
कसौगतादयो यथोक्तं न सामयिकत्वाच्छब्दार्थप्रत्ययस्येति त
थाप्याहुः संकेतितानामाहुरिति शब्दानां रत्नाणामिति दीपादीनां न
त्वनुभावेन विवेकाद्यपि सिद्धे नत्वविमत्याद इनभिन्नापभ्रंशकादि निवि
शेषश्चेति शब्दविषमानो विशेषो यस्य विरोधे बाधात्मको वितीये
नत्वानेन यस्य तेनानुभवसिद्धश्चबाधितश्च तथ्यः शब्दनुभवसिद्धं न
प्रदेशस्य यथावाचकत्वं न कृतकाले [illegible] वाविमतिः नैतत् नहि
वाचकत्वे सा विमतिरपि तु वाचकत्वस्य नैसर्गिककृत्रिमत्वादौ तद्

196

द्र वाचकत्वेनेति नन्वेवं व्यंजकत्वस्य धर्मान्तरत्वेन विप्रतिपत्तिविषयता
पि स्यादित्याशंकाह व्यंजकत्वेविति भावांतरेति शब्दनित्यकोवादे : सर्वे
तिकत्वेवक्तव्यराहित्यस्यानादियोग्यत्वेति इह्यकामस्त्वमस्त्वसंशय : शब्दस्याभि
धेयप्रकाशनव्यंजकत्वेनयाहशमेकरूपभावान्नरेषुनास्तेवशब्दत्वे पी
तिनिश्चितैकरूपैक : संशयस्यावकाशइत्यर्थ : नैतन्नीलमितिनीलो
हि नविप्रतिपत्तिरपि तु प्राधान्येकमिदंपरमाणवमिदंस्थानमात्रमि
दंत्वणुकमिदमसत्त्वकमितितत्स्वरूपेलौकिकाप्यविप्रतिपत्त्य : नाव
काशमितिधन्युदाहरणेप्वितिभाव : प्रशस्तमिति शब्दव्यापारे
णास्यशमित्यर्थ : रमणीयमिति यद्वाच्यमानतयैवस्पष्टीभवती
त्यनेनधन्यमानतायामसाधारणप्रीतिलाभ : प्रयोजनमुक्तम
तिवज्ञा : श्रुतिज्ञा : तानितिव्यवहारानक : सवेतास्वसिसंदर्थीनना
द्रियेतेत्यर्थ : लक्षणेचक्रादेश : आत्मन : कमभूतस्यापादस
नीयतानत्याणविकारेणोपलक्षितास्ता : परिजिह्वीर्षेतित्यर्थः

ध्व. लो. ९८

(97)

ग्रस्तीति व्यंजकत्वेनाप्यनुकूलत्वव्याप्तिलिंगत्वं न भवति अपितु लिंगत्वेलिं
गिभावकत्वाद्यं इदानीमेवेति जैमिनीयमतोपन्यासे नन्वेवमपिच
दिनामस्यानन्त्रिज्ञाहि भवावधवलगुणव्याप्तिविरुद्धो व्यंजकत्वलक्ष
णः शाब्दव्यापारोस्तीत्यस्माभिरभ्युपगतं तत्स्यैवमपि न काचित्क्ष
तिः तद्धि व्यंजकत्वेलिंगत्वमस्य सत्त्वासत्त्वयोः प्रसिद्धशाब्दप्रकार
विलक्षणत्वे शाब्दव्यापारविशेषत्वेवतस्यास्तीति नामात्रे वावयो
विवादः नह्यनेनेयं परमार्थो यत्तु व्यंजकत्वे लिंगत्वमेव सर्वत्र व्यंजय
तीति लिंगप्रतीतिरेवेति यदपि स्वपक्षसिद्धये स्मद्गृत्कमनुवदितं
तयावक्राभिप्रायस्य व्यञ्जकत्वेनाभ्युपगमात् तन्मिकाधीनेन शाब्दानां
लिंगत्वमेवेति यदि नययास्माभिरपि दितं तदिभज्यपतिपाद्यते ॥
अयतो द्विविधो विषयः शाब्दानामनुमेयः प्रतिपाद्यश्च तत्रानु
मेयो विवक्षालक्षणः विवक्षा शब्दस्वरूपप्रकाशनेच्छा शब्देनार्थप्र
काशनेच्छा चेति द्विप्रकारा तत्राद्यानशाब्दव्यवहारांगमसा हि

९८

नै.

प्राणमात्रप्रतिपत्तिफलादिनीयानुग्राह्यविशेषावयावर्णावसिता॰
यवर्हितमपिशब्दकारणमवदातवनिबध्नीतदेशप्रकनुमेयोविषयः
शब्दानाम् प्रतिपाद्यस्तत्प्रयोक्तुरर्थप्रतिपादनसमीहाविषयीकृ
तोर्थः सात्वविविधावाच्योवगम्यश्चप्रयोक्ताहिकदाचित्स्वशब्देनार्थं
प्रकाशयितुंसमीहतेकदाचित्स्वशब्दानभिधेयमनेनप्रयोजनापेक्ष
याकयाचित सत्वविविधोपिप्रतिपाद्योविषयः शब्दानांतल्लिंगि
तयास्वरूपेणप्रकाशतेप्रपितत्कृत्रिमेणाकृत्रिमेणावासंबंधा
तरेणविवक्षाविषयेवहितस्यार्थस्यशब्दैर्लिंगतयाप्रतीयतेनतु
स्वरूपम यदिहिलिंगतयातत्रशब्दानांव्यापारः स्यात्तत्कुत्रार्थे
सम्यग्मिथ्यात्वादिविवादएवप्रवर्तेतेन धूमादिलिंगानामिवा
नुमेयानुवर्तत अतएवअर्थोवाच्यसामर्थ्याद्विमतयावाव्यव
हृसांस्वरूपीभवत्येव सातादात्म्यसंबंधादिसंबंधस्य प्रयोज
कः वाच्यवाचकभावाश्रयत्वेपंरंपरोपजनकत्वस्यागेवदर्शितम

ध्व॰
लो॰
१८०

148

तस्मात्तदभिप्रायरूपव्यंग्ये लिंगितया शब्दानां व्यापारः तद्वि
षयीकृते तु प्रतिपादयितया प्रतीयमाने तस्मिन्नभिप्रायरूपेनभिप्रा
यरूपे वा वाचकत्वेनैव व्यापारः संबंधान्तरेण वा न तावद्वाचकत्वे
न यथोक्तं प्राक् संबंधान्तरेण व्यंजकत्वमेव न च व्यंजकत्वं लिंगत्वरू
पमेव आलोकादिष्वन्यथा दृष्टत्वात् तस्मात्प्रतिपाद्यो विषयः श
ब्दानां न लिंगित्वेन संबंधी वाच्यवत् यो हि लिंगित्वेन तेषां संबंधी य
थादर्शितो विषयः स न वाच्यत्वेन प्रतीयते अपि तूपाधित्वेन प्रति
पाद्यस्य च विषयस्य लिंगित्वे तद्विषयाणां विप्रतिपत्तीनां लौकिकै
रेव क्रियमाणानामभावः प्रसज्येतेत्येतच्चोक्तमेव यथा च वाच्य
विषये प्रमाणान्तरानुगमेन सम्यक्त्वप्रतीतौ क्वचित्क्रियमाणा
यां तस्य प्रमाणान्तरविषयत्वे सत्यपि न शब्दव्यापारविषयताहानि
स्तद्वद्व्यंग्यस्यापि काव्यविषये च व्यंग्यप्रतीतीनां सत्यासत्यनिरू
पणस्याप्रयोजकत्वमेवेति तत्र प्रमाणान्तरव्यापारपरीक्षोपहा

१८०

सापैवमंपद्यते तस्माल्लिंगिप्रतीतिरेवसर्वत्रअंत्यप्रतीतिरतिन-
प्राक्यैवतुम् यदिनामस्यादितिशेषःवादितयाभ्युपगमेपिस्वप-
तत्त्वाव्रतसिध्यतीतिदर्शयति प्राहेति शाह्वस्यव्यापारः संधिवि
षयः प्राह्यव्यापारविषयः भूमेनशाह्वस्ययोव्यापारस्तस्यविष
योविशेषइत्याह : नपुनरिति प्रदीपलोकादौलिंगलिंगिभावो
व्यापकइतिकथ्यतातदान्य विषयइति प्राह उत्पत्तितोयावतिष्ठ
तिपतिस्तावान्विषयइत्युक्तः तत्रशाह्वप्रत्ययस्याश्रयेप्रतिपि
पादयिषावेशुभयप्रतिपिविवक्षानुमेयाभावात् यस्तुप्रतिपिपा
दयिषायाः कर्मभूतोर्थस्तत्रशाह्वः कारणत्वेनव्यवस्थितः नव
सावनुमेयः सदिखपादिप्रतिपादयिषयवकेवलमनुमीयतेन
व नत्रशाह्वस्यकारणत्वेपेवलिंगमेतिकतेव्यंनापत्वयमग्रह-
णतादिकामाल्लिंगपिवत्यैवसेकेनस्वरणादिकान्तत्रुतत्रप्राह्या
लिंगमितिकतेव्यताविहितापकयाभियाव्यापारकरोतिद्वितीं

ध्वं. लो.

१९२

199

यथा व्यंजनव्यापारम् एतदाह तत्रेत्यादिना कथमिति गोपन
हेतुः सौंदर्योल्लिलासाभिमेयत्वानादिकयेत्यर्थः शाब्दाद्य इति अनु
मानेहेतिनिश्चियस्वरूपमेवेतिभावः औपाधिकत्वेनेति वाक्तिका
दिवाच्यादेर्यदस्य विशेषणत्वेन भाति प्रतिपाद्यस्येति अर्थादस्य
स्वलिंगिन इति अनुमेयत्व इत्यर्थः लौकिकत्वेति इकायां लो
कानां विप्रतिपत्तेर्यत्तु विप्रतिपत्तिमानेव ननु यदात्मणोर्थः
प्रतिपन्नस्तदा सम्यक् तत्र नैश्चयोनुमानादेवास्तिय इति अन्तर्भूय
तु मेयत्व असौ सम्यग्मेव वाचस्यापि यदि सम्यक् न विश्चयोनुमानादेव
यदाहुः अप्तवादादिसंवादसामान्यादनुमानतेति न चैवं ता
वता वाच्यस्य प्रतीतिरानुमानिकी किं तु न ननु तस्य तु तात्पर्य सम्यक्त
त्व स्यात् तद्व्याप्यापि भविष्यति एतदाह यदा चेत्यादिना एतेन चास्तु
गम्यार्थे ननु तेन प्रयोजनमित्याह काव्यविषये चेति प्रयोज
कमिति नहि लोकवाक्यानामग्निहोमादिवाक्यवत् स्वार्थप्रतिपा

१९२

दनद्वारेण प्रवर्तकताय प्रामाण्यमन्विष्यते प्रतीतिमात्रपर्यवसायिना
तु एतद्वाक्यवितत्यप्राकृ उपहासायैवेति नायमहृदयः केवलप्र
कृतिवेदकप्रामकवर्कपाहृदयः प्रतीतिपर्यवसायैनालमित्येव उपहा
सः ननु एवं तर्हि माभूद्यत्रेयच्च व्यंजकत्वात् यत्रानुमानत्वं यच्चापवर्गा
वेतत्र व्यंजकत्वमिति कथं पद्यते इत्याशंक्याह यत्रानुमेयत्वरूपत्व
मयाविषयेशब्दानां व्यंजकत्वेन हि नियवहारस्य प्रयोजकमपि तु व्यंज
कलक्षणः शब्दानां व्यापारः तेनापि कशब्दार्थसंबंधवादिना अभ्युप
गन्तव्य इति द्योतनार्थेन्नयनस्त्वम् न हि व्यंजकत्वं कदाचिदपि वेनक
दाचिदहपीतरेण शब्दानां वाचकानाम वाचकानां च सर्ववादिभिर प्र
तिपन्नमित्ययमलमभियोगेन शब्दः तदेवं गुणवृत्तिनावाचकादि
भ्यः शब्दप्रकारेभ्यो नियमेनैताव द्विलक्षणोपि व्यंजकत्वम् ॥ तद्व्यंज
कत्वानुरोधेन ध्वनिलक्षणमभिप्रायो विषयो यः व्यंजकत्वमनुमानेन योग्य
त्वेमतत्त्वप्रयोजनैर्ध निर्व्यवहारस्य तत्किमर्थमनत्व एवमप्यन्तममि

ध्व॰ लो॰ २॰

त्याशंक्याह श्रुतिरिति यतदेवसंदिग्धमिस्त्रूपयति तद्वीति यत्तदिक्
विदन्तुमानेनाभिप्रायादौकाविन्त्तदेलणदीपालोकादौकाविन्कारेल
नगीतधन्यादौकाविदभिप्रायादौकाविद्विवलितान्यपरवाच्यादौकाः
विमृणहृत्याविवतितवाच्येनुगृह्यमाणोव्यंजकतेरष्टततपववतेभ्यः
सर्वेभ्योविलक्षणमस्यरूपमितिव्याति तदाह रूपान्तरेणेति ननुप्रसि॰
द्धस्य किमसोरूपसंकोचः क्रियतेऽभिप्रायाप्यारगुणाहृत्यादेलक्षणमेव
सामग्र्यन्तरोपनिपाताद्यदिविशिष्टरूपतदेवमंजकत्वमुच्यतामित्या
शंक्याह तदुक्तः पातिनेपितस्य यदादभियमानेनविशेषस्यध्वने
माणमभिसंधेयमेव नहिसामान्यमात्रलक्षणेनोपयोगिविशे
षलक्षणनां प्रतिक्षेपः शक्यः कर्तुम् एवं हि सतिसत्तामात्रलक्ष
णे कृते सकलसहृदलक्षणानोपयोगिनकृतलक्षणं ग्रसेगः तदेवंविप्रति
विषयेययग्रासीनमनीषिणांसततमविदितसतत्वः ध्वनिसंज्ञि

२॰

तः प्रकारः वाच्यसर्वंजितः सोयम् तदंतः पातित्वेपीति नव्यं
ज्ञानविशेषाविशेषेण्युमइतिभावः विशतिपतिस्तादविशेषो
नास्तीति वुनतिः सषुयास्वाननिरासः तदीति गुणाहृतिवाच
कादयः सामान्यलक्षणं उपयोगिशविशेषेषुपानिलक्षणानि
तेषामनुपयोगिनो काकदंतादीनांव्युदासः एवंदीति सामान्य
विपदार्थसत्कारीसनेन्यनेनैवद्रव्यगुणकर्मणांलक्षितत्वाकुति
स्मृतिश्रायुर्वेदधनुर्वेदप्रभृतीनांसकललोकयात्रोपयोगिनाम
नारंभः स्यादितिभावः विमतिविषयवद्नरविदितसतत्वइ
ति श्रुतयवाधुनातनकस्यविद्धिमतिरेतस्मान्नणानुभूतीतिप्र
तिपादयितुमासीदित्युक्तम् एवंयत्किंचिद्दुतन्तान्मीयत्वपभे
दोपसंहृतंयच्चव्यंजनकभेदमुखेनतत्पतन्सर्वंप्रतिपाद्याशाणभूतं
व्यरपव्यंजनकभावमेवप्रत्यहवेतनापिष्यश्रद्धेनिवेशायितंव्यंज
कवादस्यानेरविततमितिधनिप्रतियदकव्यंतइकमेवाधुनातन

ध्व॰ लो॰ २१

२०१

गुणीभूतो व्यंग्यं व्यंग्यः कविवाचः पवित्रयतीत्यमुना द्वारेण तस्यैवा
त्मतमुपवर्णयितुमाह प्रकारोन्यो गुणीभूतव्यंग्यः काव्यस्य दृ
श्यते यत्र व्यंग्यान्वये वाच्यचारुत्वं स्यात्प्रकर्षवत् व्यंग्योर्थो ललना
लावण्यप्रख्यो यः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्ये ध्वनिरित्युक्तम् तस्यै
व तु गुणीभावेन वाच्यचारुत्वप्रकर्षे गुणीभूतव्यंग्यो नाम काव्यप्रभे
दः कल्प्यते तत्र वस्तुमात्रस्य व्यंग्यस्य तिरस्कृतवाच्येभ्यः शब्देभ्यः
प्रतीयमानस्य कदाचिद्वाच्यरूपवाक्यार्थापेक्षया गुणीभावे सति
गुणीभूतव्यंग्यता प्रतिपादित इति प्रतीयमानं पुनः स्यादेवं तत्र
उक्तमिति यत्रार्थः प्राक्प्रोक्तेन्यत्रान्तरे वाच्यवृवस्त्वादित्रयं तद्व्यंग्य
स्य वस्तुनेयो भेदा उक्तास्तेषां क्रमेण गुणभावं दर्शयति तत्रेति प
नदुदाहरति यथा लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र यत्रोत्पलानि॰
शशिना सह संप्लवन्ते उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र यत्रापरे कद
लिकाण्डमृणालदण्डाः अभिलाषगर्भे यकस्याचिन्नकरणस्योक्तिः

२१

अत्र सिंधुशब्देन परिपूर्णता उत्पलशब्देन कटाक्षच्छटाः पाणिशब्देन व
दनबिंबदन्तुरभ्रमतरीशब्देन स्तनयुगलं कदलिकाशब्देन ऊरुयुगलं सं
णालदण्डशब्देन दोर्युग्ममभिनिधीयते नचैवं हार्थस्य सर्वथानुपपत्ते रूपश
ह्रोकनन्यायेन तिरस्कृतवाच्यत्वमेव प्रतीयमानोप्यर्थो विशेषोपपत्तेर्वैद
के यमित्युक्ति गंभीकृते वाच्ये शाखारुमकाया प्रत्यते वाच्यस्यैव स्वात्मान्य
ज्ञनयानिमिज्ञितत्वोपपजातस्य स्वरवेवास्य भाव्यमानसमागमस
कललोकसारभूतजवृलयादिभावनात् यद्यपि वाच्यस्य प्राधान्यं तथा
पुरसधनीतस्यापि गुणतेति सर्वत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारो मन्तव्यः तत
एवमधनेवान्यत्र मिलत्यवरेवहुधा : यन्त्येन जलक्रीडावतीर्णेन कर्णी
जेन लावण्यपदूवसंदर्शीकृत तनदीविषयेय्य मतिकि विनिसह दयाः तथा
पिवाम्नु प्रकारेणेवयोजनायादि वानदीस त्रिथोस्तानावतीर्णप्रवृत्तिविष
या सर्वथानावतिस्तयमुखेनेयात व्यापाराद् एणताव्ययस्य प्रतिरस्कृ
तवाच्येभ्यापि शब्देभ्यः प्रतीयमानस्य व्यङ्ग्यस्य कदाचिद्वाच्यप्राधान्येन का

ध्वं०
लो०
२०२
२०१२

अथवा ...पेक्षया गुणीभावे सति गुणीभूतव्यंग्यता यथोदाहृते अनुराग
वती सन्ध्येत्येवमादौ तस्यैव स्वयमलंकारत्वाभ्युपगमात्(?) तत्वेन गुणीभावेन गुण
भावो यथोदाहृते संकेतकालमनसमित्यादि श्लोकः उदाहृतमिति एत
न्नु प्रथमोद्योतएव निरूपितं शृंगारांगस्य चाभिलाषेङ्गितपद्मकलन
व्यापारस्य एव शाह्वत्सहतिरित्यभिप्रायेणातिरस्कृतवाच्यमुक्तम्
तस्यैवेति वस्तुमात्रस्य रसादिरूपव्यंग्यस्य गुणीभावे तु रसवदलंकारविष
यः प्रकाशितः तत्र च रसानामाधिकारिकवाक्यार्थापेक्षया गुणी
भावो विवाहप्रवृत्तनृपानुयायिराजवत् व्यंग्यालंकारस्य गुणीभावे दीप
कादिविषयः रसादीनामादिशब्देन भावादयः रसवदूर्जेन प्रेयस्विसमाहित
पालंकारा उपलक्षिताः ननु सर्वेषु प्रधानभूतस्य रसादेः कथं गुणीभा
वो गुणीभावे वा कथमलंकारत्वेन व्याहितमाशंक्य प्रबन्धतत्वदर्शनाभवती
ति सिद्धदृष्टान्तमुखेन दर्शयति तत्रैवेति रसवदाद्यलंकारविषये एव
वत्सलेनो रसादेरपि गुणीभावं प्रदर्श्य बहूनरलंकारस्याप्यकतासतिदर्शी

२०२

चिन्तमाह तथा च सन्नगंभीरयस्याः काव्यबंधाः स्खलावृद्धाः ये वे तेषु प्रका
शेयमेवा योन्यः सुमेधसा ये वैते परिमितस्वरूपा अपि प्रकाशमानविन
याश्च रमणीयाः संतो विवेकिना स्खलावृद्धा ध्यानकान्यथा स्लेषु सर्वे स्वेवायेषु
कारेगुणीभूतव्यंग्यो नाम योजनीयः यथा लक्ष्मीदुग्धजामातृ ईदृशी
तद्ववेलिहि श्री गंगा श्रमश्रमि पुरुषाश्रा स्वयुत्रस्त्रो उट्टुंभ मद्दोत्रस्तिणा ॥
प्रसन्नानि प्रसादगुणयोगान् गंभीराणि व्यंग्यार्थोदयत्कानान्यपनिये
षु स्खलावृद्धा इति चारुबद्धन्तु स्खलायमेव प्रकार इति भावः सुमेधसे
ति यस्तेन प्रकारेन नयोजयितुं न शक्तः सपदमलीकसहृदयभावना
स्कलितलोचनो नासो यरसनीयः स्यादिति भावः लक्ष्मीः सकल
जनाभिलाषाभिलाषभूमि दुहिता जामातादृशिः यः समस्तभोगाप
वर्गदानसततोद्यमी तथा शृद्दिणी गंगा यस्याः समभिलाषणीये सर्व
स्मिन्वस्तुन्यपत्यत उपायभावः अप्रस्तुतमरगं कोवरुतो अप्रस्तुतमि
दू चारुणीनेन गंगास्नानद्दविचरणारापनायरूपायधातलव्यायाल

ध्व·
लो·
२·३
203

स्यात्वं ह्येदयपानगोक्षुत्पुभोगलक्षणं म्रख्यफलमिति चेल्लोकस्याथ
नना प्रतीयमानामतीस्त्रेग्राजहुभ्रमहोदयेतिन्नहोपलक्षायोऽगुणीभा
वमभ्येति एवं निरलंकारननानतोयानुच्छुनैवंभासमानमस्त्र
नातः सारेण काव्यपवित्रीहृतमिन्नकालंकारस्याप्यनेनैवचस्यतर
वमिति दर्शयति वाच्यालंकारवर्गोऽयं व्यंग्यांशानुगमे सति प्रा
येणैव परां छायां बिभ्रल्लक्ष्ये निरीक्ष्यते वाच्यालंकारवर्गोऽयं व्यंग्यां
शस्यालंकारस्य वस्तुमात्रस्य यथायोगमनुगमे सति छायातिशयं बि
भ्रल्लक्षणकारैरेकदेशेन दर्शितः सतु तथारूपः प्रायेण सर्वएव
परीक्ष्यमाणो लक्ष्ये निरीक्ष्यते तथाहि दीपकसमासोक्त्यादिवदन्येऽप्य
लंकाराः प्रायेण व्यंग्यालंकारान्तरसंस्पर्शिनो दृश्यन्ते यतः प्रथमं
तावदतिशयोक्तिगर्भता सर्वालंकारेषु शक्यक्रिया कृतैव च सा म
हाकविभिः कामपि काव्यच्छविं पुष्यतीति कथं ह्यतिशययोगिता स्ववि
षयौचित्येन क्रियमाणा सती काव्ये नोत्कर्षमावहेत् भामहेनाप्यतिश

२·३

एकदेशेनेति एकदेशविवर्ति रूपकमनेन दर्शितं एकदेशविवर्ति
रूपकं राजहंसैरवीज्यत शारदैव सरोनृपा इत्यत्र हंसानां तावदमना
हारेण सवितोयं प्रकार इत्यर्थः शून्येत्र कदेननेन वाच्यविभागवे.
विश्वमात्रेणान्यग्रहिणमेव व्यावर्तिते यथ्यपवयदलकारांतरेवं वस्त्व
नरं च वनत्स्वरूपेति स्वात्मनः संस्कारायस्त्रिगुणंतीतिनेतया महाकवि
भिरिति कालिदासादिभिः काव्यशोभाशुष्यतीति यदुक्तं तद्दूषन
माह कथंदृतीति द्विषाहेतो अतिशययोगिता कथनोत्कर्षमा
वहत्काव्येनासवासीमकार इत्यर्थः स्वविषयदोषित्वकेनवि
हृदयस्थितेन नामान्तिशायोतिकविः करोति यथाभट्टेन्दुराजः
यदिह मम्यविलोकितेषु बहुषानिस्यमनीलोचनेयन्नावीणा दृदि
ति भ्रतितिदिनेइनोर्जिनीनालवृन्त इवीकोडविडंबकश्चानिविडाय
त्यांडिमागोडयोर्दृष्टे शनिसर्पोवनास्तनितास्ववैवरवे चाक्यितिः
शरदिभगवतोमन्मथवपुषः सौभाग्यविषयः संभाव्यतयेवाय

ध्व॰
लो॰
२.४

१६५

मतिशय इति तत्काव्ये लोकोत्तरवैचित्र्यशोभोल्लासयुक्ति श्रुत्यैवविद्येनतत्पोण
भालीयतएवयथा मल्पनिर्मितमाकाशमनालेख्यैवचित्रमा इदमे
वंविधंभातिभवता: मत्ननत्नभणमिति नन्वतिशयोक्तिः सर्वालं
कारेषुव्यापकतयांतर्लीनैवास्तेइतियदुक्तंतत्कथं पतोभामहेशयो
क्तिःसर्वालंकारसामान्यरूपामवादीत्रचसामान्यग्राहाद्विशेषप्रती
तेः इत्युच्यतेतयापश्चात्तनेनचकाव्यमीतिकथमस्याप्ययमः
पीत्याशंक्याह भामहेनाप्यतिशयोक्तिलक्षणेयदुक्तम् सैषासर्वै
ववक्रोक्तिरनयार्थोविभाव्यते यत्नोस्यांकविनाकार्यः कोलंका
रोनयाविनेति तत्रातिशयोक्तिर्यमलंकारमधितिष्ठतिकविप्रति
भावशात्तस्यचारुत्वातिशययोगोन्यस्यत्वलंकारमात्रतैवेति सर्वा
लंकारशरीरस्वीकरणयोग्यत्वेनाभेदोपचारात्सैवालंकाररूप
त्ययमेवार्थोवगंतव्यः : तस्याश्चालंकारांतरसंकीर्णत्वं कदाचिद्वा
च्यत्वेनकदाचिद्व्यंग्यत्वेन व्यंग्यत्वमपिकदाचित्प्राधान्येनकदाचिद्गु

२.४

णभावेन नन्वाद्येपेक्षबाह्यालंकारमार्गो द्वितीयेन ध्वनावंतर्भावः
तृतीये गुणीभूतव्यंग्यरूपता भामहेन यदुक्तं तत्राप्ययमेवार्थो
वगंतव्य इति दूरेण संबंधः किंतदुक्तं सैषेति यातिशयोक्तिर्लं
क्षितासैव सर्वो वक्रोक्तिरलंकारप्रकारः सर्वः वक्राभिधेयशब्दोक्ति
रिष्टा वाचामलंकृतिरिति वचनात् शब्दस्य हि वक्रता अभिधेयस्य
च वक्रता लोकोत्तीर्णेन रूपेणावस्थानमित्ययमेवासौ अलंकार-
स्यालंकारांतरभावः लोकोत्तरेण चैवातिशयस्तेनातिशयोक्तिः
सर्वालंकारसामान्यं तथाह्यनयातिशयोक्त्यर्थः सकलजनोप
भोगपुराणीकृतोपि विचित्रतया भाव्यते तथा प्रमदोद्यानादिर्वि
भावतां नीयते विशेषेण च भाव्यते रसमयीक्रियत इति तावन्मेनो
क्तं भवेत्कोसावर्थ इत्याह अभेदोपचारात्सैवालंकाररूपेति उपचा
रप्रयोजनमाह अतिशयोक्तिरित्यादिना अलंकारमात्रे तेवैत्यनेन
मुख्यार्थबाधोप्यत्रैव दर्शितः कविप्रतिभावशादित्यादिना अयं

भावः यदिममवदन्तिप्रायोलोके: सर्वालंकारेषुसामान्यरूपतास्मात
द्विनादात्म्यपर्यवसायिनीतितद्व्यतिरिक्तोनैवालंकारोदृश्यतेइति
कविप्रतिभानेनवृशापेक्षणीयेस्यादलंकारमात्रंकिंचिद्दृश्यते ग्र
थसाकाव्यमजीवितंतेनन्त्वविवदितानयाप्यनौचित्यानिरूप्यमाना
नयास्मात् औचित्यवतीजीवितमितिवैदोविचक्षणैर्वचनैःसमाप्तादि
मकानान्यत्किंचिदस्तीतितदेवातभीसिन्नन्त्व्यजीवितमभ्युपगत
व्यनतुस्थाप्यतेनयदाहुः केचित् औचित्यसृष्टितत्सदवधाह्याथेम
येकाव्यैकिमन्येनध्वनिनात्मभूतेनकल्पितेनेतिस्ववचनमेवध्वनि
सद्भावाभ्युपगमसाद्गिभतंमन्यमानाःप्रत्युक्ताः तस्मान्मुख्या
र्थबाधाद्युपचारेवानिमित्तप्रयोजनसद्भावादभेदोपचारेएवाय
ततेष्वापपत्रमितिप्रयाकेर्थंगघनुमिति यद्दृक्तमलंकारांतरस्वी
कारेणतदेवविधाविभजाते तस्याख्यातिवाच्यंतेनेतिसापिवाच्याभ
वति यथामपरैवकेयमजेति स्वमन्त्ररूपकेव्यपतिशयशाद्दस्पष्टाः

एवास्य वैविध्यस्य विषयविभागमाह तत्रेति । तेषु प्रकारेषु मध्ये यश्चा
यः प्रकारस्तस्मिन् । नन्वतिशयोक्तिरेषा वेदं भूता तत्किमपेक्षया प्र
थमुक्तावदिति क्रमः सूचित इत्याशङ्क्याह ॥ अयं च प्रकारोऽन्येषाम
प्यलंकाराणामस्ति तेषां तु न सर्वविषयोऽतिशयोक्तेस्तु सर्वालंका
रविषयोऽपि संभवतीत्येवायं विशेषः । येषु चालंकारेषु सारूप्यमु-
खेन तत्त्वप्रतिलम्भो यथा रूपकोपमातुल्ययोगितानिदर्शनादिषु ते
षु गम्यमानधर्ममुखेनैव यत्सादृश्यं तदेव शोभातिशयशालि भव
तीति सर्वे चारुत्वातिशययोगिनः सन्तो गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यैव विषयः
अयमिति योऽतिशयोक्तौ निरूपितोऽलंकारान्तरेष्वनुप्रवेशात्मकः
नन्वेवमपि प्रथममिति केनातिशयेनोक्तमित्याशङ्क्याह तेषा-
मिति एवं सर्वालंकारेषु तावद्व्यङ्ग्यस्पर्शोऽस्तीत्युक्त्वा वक्ति व्यङ्ग्यत्वेन भाती
न्ति विभागं व्यवस्थापयति येषु चेति रूपकादीनां पूर्वमेवोक्तं स्व
रूपनिदर्शनायास्तु क्रियायैव दर्शयिष्यामिप्रायस्यापदर्शनम् ६

ध्व॰
लो॰
२९
206

र्शनिदर्शनेति उदाहरणं अयंमंदद्युतिर्भास्वानस्तंप्रतियियासति
उदय: पतनायेति श्रीमतो बोधयन्नरान् ॥ समासोक्त्याक्षेपपर्यायो-
क्त्यादिषु गम्यमानौपम्याविनाभावेनैव तत्त्वव्यवस्थापनात् गुणीभूतव्यं-
ग्यतानिर्विवादैव न च व गुणीभूतव्यंग्यतायामलंकाराणां केषांचि-
दलंकारगर्भतायां नियम: यथा व्याजस्तुते: प्रेयोलंकारगर्भत्वे
केषांचिदलंकारमात्रगर्भतायां नियम: यथा संदेहादीनामुपमा-
गर्भत्वे केषांचिदलंकाराणां पुनर्गर्भतापि संभवति यथा दीपकोप-
मयो: तत्र दीपकमुपमागर्भत्वेन प्रसिद्धं उपमापि कदाचिद्दीपक-
च्छायानुयायिनी यथा मालोपमा तथा हि प्रभामहत्याशिखयेव
दीप इत्यादौ स्फुटैव दीपकच्छायोपलक्ष्यते तदेवं व्यंग्यांशसंस्पर्शे
सति चारुत्वातिशययोगिनो रूपकादयोलंकारा: सर्वेपि वा गुणी-
भूतव्यंग्यस्य मार्ग: प्रेयोलंकारेति बोद्धव्यं वस्तुस्थित्या तस्या:
सार्वविदाहृतैव द्वितीयोद्योते स्माभि: उपमागर्भत्वे इत्युपमाया

२९

हेनसर्वेषवनादिशेषाद्रूपकादयः अथवोपमेयंसर्वसामान्यमिति
तेनसर्वेमादिनमेव स्फुरैवेति तथास्फुटतत्त्वविभक्षितत्रेत्येकेन
दीपस्थानेनदीपनाहीपकमत्रानुप्रविष्टंश्रदीपसमानतयासाधा
रणधर्मोभिधानेयेनेड्पमायोस्पष्टेनाभिधाप्रकारेणैव गुणीभू
तेषुनयपतेवतेषांतथाजातीयानां सर्वेषामेवोकाउक्तानांसामान्येनल
तलेमर्वेपवेतेलक्षितानाभवंति एकैकस्यरूपविशेषकथनेसा
मान्यलक्षणेरहितेनशक्तिपदयाठेनैवग्राह्यानशक्यंतेननताति
रीनमानत्वान अनंताहिवाग्विकल्पास्तत्प्रकारपवत्वालंकाराः
तथाजातीयानामितिचारुत्वातिशययुक्तानामित्यर्थः लक्षिता
इति यन्किलैषांतद्दिनिर्भेदरूपंतत्काव्यमभ्यर्थनीयम् उपमादिप्र
धानोस्तस्याःगावय इति रूपकंगौर्वाहीक इति श्लेषः द्विवचनेन
त्रात्मकः यथासंख्यम्ह्वीभूतानेति दीपकंगामश्वमिति ल
हद्रः स्याएतवांस्यादिति अपह्नुतिर्नेदं रजतमिति पर्यायोक्तं।

ध्व. लो.

२.७

207

पीनोदिवानानीति तुल्ययोगितालंमोविक्षेति अप्रस्तुतप्रशंसाया
सर्वाणि व्यापकानि यथा पादसंज्ञायामेत्रपदे अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्यय
ग्रहणेन दंतविधिनेति आतेपक्षोभयत्र विभाषा सविकल्पात्मकावि
पाणामिधिपित्सयाइहस्सापिविधेः इवेनिषेधनाम्प्रतिषेधेन समी
हृतनइतिनायात् अतिशयोक्तिः समुद्रः उडिकाविध्यो वहितवा
न केवलं शब्दहितिएवमन्यत् नचैवमादिकाव्योपयोगीति ग
णभूतव्यंग्यनैवाग्रालंकारतायामभेभनान्वशुलक्ष्यति तयात्
श्रूणेहतालक्षितामगृहीताभवंति अन्यथाहं वपुषमवाप्तिर्भव
त् नदाह् एकैकस्येति नचातिशयोक्तिर्वक्रोक्त्युपमादीनां सामा
न्यरूपत्ववाकृतादीनानामप्युपपद्यते वाकृतावेनेदायतैन्यत दव
गुणीभूतव्यंग्यत्वसामान्यलक्षणव्यंग्यत्वेचवाकृतं रसाभिव्यक्ति
यान्यतात्मकेरसस्य च स्वात्मनेरविश्रान्तियान्न आनेहात्मकवाभि
तिनानवस्याकाविदितिनात्पर्येम् अनेनादीतिप्रथमोद्योतएव.

२.७

आख्यातमेतद्वाचिविकल्पानामानंत्यंहिन्यायांतरेणतुसर्वेष्वलंकारे
षुनालंकारांतरेव्यंग्यंयवकाशितत्कथंगुणीभूतव्यंग्येनलक्षितेन
सर्वेषांसंग्रहश्चैवबहुलमाश्चवारसोवाच्यरंपूस्तुणीभूतंनविष्णु
ति तदेवाह गुणीभूतव्यंग्यस्यैवप्रकारांतरेणापिव्यंग्यार्था
नुगमलक्षणेनविषयत्वमस्त्येव तदयध्वनिनिःष्यंदरूपोद्वि
तीयोपिमहाकविविषयोतिरमणीयोलक्षणीयःसहृदयैः॥
सर्वथानास्त्येवसहृदयहारिणःकाव्यस्यसप्रकारोयत्रनप्रतीय
मानार्थसंस्पर्शेनसौभाग्यम् तदिदंकाव्यरहस्यंपरमितिसूरि
भिर्भावनीयमिति गुणीभूतव्यंग्यस्यचेति प्रकारांतरेणाव्य
क्तरसात्मनोपलक्षितस्य यदिवैश्यमवतरणिकानन्तुगुणी
भूतव्यंग्येनालंकारायदिलक्षितास्तस्यतर्हिलक्षणंवक्तव्य
किंनामभिन्नाश्रयश्चाह गुणीभूतेति विषयत्वमिति लक्षणी
यत्वप्रकारोव्यंग्येनार्थेनानुगमोनामतदेवलक्षणेनेत्यर्थः

ध्व॰
लो॰
२०८

यं स्ये लक्षिते तद्गुणीभावे वनि ह्नुपिते किमन्यदस्यालक्षणा क्रिय
माभिति तात्पर्यम् एवं काव्यस्यात्माध्वनिरिति निर्णीयोपसंहरति
उदयमित्यादिना सौभाग्यमित्यनेन यत्यागहैसवाल्लसल्कवि॰
काव्योपनिषद्भूतमिति ननु धनारणमात्रमस्युवादस्यमेनव्य
मिति दर्शयितुं तदिदामिति भव्यामहाकविगिराभलङ्कृति
भरतामपि प्रतीयमानछायैषा भूषा लज्जेव योषिताम् अनया सुप्र
सिद्धोपि काव्यार्थः किमपि कामनीयकमानीयते यथा विस्र
भ्यायामनन्यथा साविधाने येमुग्धाक्ष्याः केपि लीलाविलासाः
अक्ष्णाम्मन्ये तेतसा केवलो नस्यैवैको नेसंततं भावनीयाः इत्यत्र
चेपीत्यनेन पदेन वाच्यमस्पष्टमनिर्दिश्यता प्रतीयमानं वस्तु लि
भैमनंतमर्पयता काछाया नोपपादिता अलङ्कारभरतामे॰
पि साध्वालंकारस्थानामपीत्यर्थः प्रतीयमानकृता छाया
शोभा सा वलज्जा महर्षी गोपनासार सौंदर्यप्रमाणम् स्थूल

२०८

कारयाप्रविशतीनायिकानोलज्जानस्वंभूषणंप्रतीयमान
च्छायाश्रुतमदनोद्भेदजन्यसौंदर्येणयायथालज्जायतस्तेद्र
त्रमानमयविकारजन्यगोपरिधानरूपामदनविजृंभैववीनतया
णंयतीनांकोपीनापसारणेपिद्रपालज्जादर्शनात् तथभिद्द्व
स्यापिकवेः ऊरेगोवागनीत्यादिःश्लोकः तथाप्रतीयमान
स्यप्रियतमाभिलाषानुनायनमानप्रच्छतीच्छायाकुंतिः य
यामृगाकरसतरंगिणीहिल्लज्जाबकज्ञानिभेतूयातोस्मिन्नि
लाक्षानचगात्रविकारभूरेः स्वबान्धस्तने इतिगोपनासावसौं
दर्यलज्जाभिविजृंभितमेतदितिभावः विस्तभेत्ति मन्मथाचा
र्येणत्रिभुवनवंद्यमानध्यानमस्मेनातनएवलज्जासाधसाधुसितिना
दृगोग्येयसलेननीयात्मानदनस्थानेवभूयकतंथ्येसतिसाधसल
ज्जान्यामेनुविस्तंभकालोपनताः मन्मथास्त्राइति सूक्ष्मतुसं
सभोगायविभावनोचितरणिपसर्वविजयमयविचित्रनायनो

ध्व. लो. ३.९

२०१

न्येविलासामात्रेचेत्वविकाराश्चैतएववर्णनवद्यतयाश्चनिल्लक्षण
त्विषुतल्लेकेवलेनान्यसाध्यगुणोकांतावस्थानसर्वैसवैदृष्टोप
संहारेणभावयितुंशक्या: शृङ्गारशिता: यत: केनापितानाभ्य
नोपायेनशक्यानिरूपणा: गुणीभूतव्यङ्ग्यस्योदाहृतंणानन्तरमर्था
न्तरगति: काक्वायाचैषापरिदृश्यते साव्यङ्ग्यस्यगुणी
भावेप्रकारमिममाश्रिता: याचैषाकाक्वाक्वचिदर्थान्तरप्रतीति
र्दृश्यतेसाव्यङ्ग्यस्यार्थस्यगुणीभावेसतिगुणीभूतव्यङ्ग्यलक्ष
णमिमंकाव्यप्रभेदमाश्रयते यथा स्वस्थाभवन्तिमयिजीवतिधा
र्तराष्ट्रा: यथावा आमअसइओरमपइव्वएणतुएमइलिअंसी
लं किंउणजणस्सजाअव्वचन्दिलंतंणकामेमो एकलौल्यैः
स्यस्थान: काकुप्राह: नतद्विहीनाकाङ्क्षानिराकाङ्क्षादिक्रमेणप
ठ्यमानोसौप्राह: ```` वाक्ष्वीति लौल्यमस्याभिधीयते यदि
वाईषदर्थेउप्राह्रूस्यकादेशा: तेनहृदस्यावस्थाप्रतीतेरीषद्रूमि:

३.९

काकुः यथार्थान्तरगतिः सा काव्यविशेष इमं गुणीभूतव्यंग्यप्रका
रमाश्रितः अत एव तु व्यंग्यं हि तत्र गुणीभावमेव भवति अर्थान्तर
गतिः काकाहेतोस्तत्र काव्यमेवोच्यते ततः प्रतीतेस्तत्र गुणीव्यंग्यमेव वक्त
व्यं प्रतीतिसारेणावा काव्यस्यातिशयितत्वम् अत एवाहुः व्यंग्यस्य गु
णीभावे रसप्रकारो न यस्यान्तत्राधनि न मे वेति तत्रास्तीति काकुप्रयो
गे सर्वत्र ग्राह्यस्य शब्देन व्यंग्यस्यापि तोलितं स्याद्विगुणीभावात् काकु
र्हि ग्राह्यसैव कश्चिद्दिमेलनं तु सहृगोप्यं वादितः सत्यं शमितिद्वस
त्रेयापिताकृतमिति वक्तुहृदैनेवानुगृहीतम् अत एव भस्यास्य स्मिथ्यद्र
न्यादौ काकुयोजने गुणीभूतव्यंग्यतैव व्यंग्ययोः केवलं तद स्मिमाना
लोकस्य स्वस्याभवति मयि जीवति धार्तराष्ट्रा इति सा काकुर्हि
मृगाङ्कदत्तारप्रशमनोऽहीपत विज्ञता काकुनेस्मभावाद्यायमर्थोन्य
थैमनुचिततैश्वरसमं व्यंग्यमर्थस्य स्पशतीति तेनैवोपकृतास्मतीकाथा
नुभावत्रयतां व्यंग्याय यह तस्य वाच्यस्य वयते ग्राम्यग्रसइ इतस्मुण

ध्व॰
लो॰
२१॰
81

गमकत्वात्ः साकांक्षोपदासा उपरमेतिनिराकांक्षतनया सवन गभीर
त्रिशूरदूणानिदेशोमासिनयोगिनीनयामलिनितंश्रोलमितिमगदं॰
दाकांक्षाकिंश्च नजंनरूपनायेवमनसायाथीकृता नेदिलनापित
मेवणामरणकृतिनकामयामदेशनिनिराकांक्षगमदोपदासगभी
पषादिकयाविज्ञापितानुरक्तयाजलवधारश्राविनया उपदास
मानाशः प्रसुपदासाविशगभीरितिः काजभ्यानेवेति गुणीभावद
शीयिनश्चाह्लसमस्तानांतावत्साधयति ॥ शब्दशक्तिवैचित्र्यस्याभि
धेयसामर्थ्यादिनकाक्षुसहायासत्यर्थविशेषप्रतिपत्तिरेतुर्न॰
काक्षुमात्रविषयातदेसकाङ्क्षतान्याकाक्षमात्रयाविषयार्थप्रति
पत्तिसंभवात् सवार्थः काक्षसहायशब्दव्यापारोपारूढोप्यर्थसा
मर्थ्यलभ्य इतिव्यंग्यरूपएव वाच्यताननामेनवयदातदविशिष्ट॰
वाच्यार्थप्रतीति स्तदा गुणीभूतव्यंग्यतयातथाविधार्थयोतिनः का
कुसव्यपदेशः व्यंग्यविशिष्टवाच्याभिधायिनोहि गुणीभूतव्यं

२१॰

ग्यत्वम् ॥ नन्वेवं व्यंग्यत्वं कथमित्याशंक्याह सर्वेति अधुना गुणी
भावं दर्शयति वाचकत्वेति वाचकत्वानुगमेनेति वाचकत्वेनानुगमो
गुणत्वे व्यंग्यस्य जन्यभावस्य व्यंग्यविशिष्टवाच्यप्रतीत्यानंतरमेव काव्य
स्य प्रकाशनं कल्पनेनैव तव्यपदेश इति कोऽपि प्रयोजनायां सर्व
व गुणीभूतव्यंग्यत्वमेव अत एव ग्रामिको रवशान्ते समरे कोपादि
त्यादौ ये विपरीतलक्षणामाहुस्तैर्न सम्यक्परामर्शः यत्रात्रा
श्चारणकाल एव न कोपादिति दीप्तिमताननरगाद्रदमाकान्तकाउ
बलाद्विधेयस्यानिष्पद्यमानतयैव युधिष्ठिराभिमतसंधिमार्गीत
मानुपपत्त्याभिप्रायेण प्रतिपत्तिरिति न स्वार्थबाधाद्यनुसरणावि
ग्राभावान्न लक्षणाया अवकाशः दर्शीयजेतेत्यत्र तु तथा वि
धकाङ्क्षाभ्युपायानन्तरभावाद्भवन्तु विपरीतलक्षणा इत्यलमतिविस्त
रेण बहुना अधुना संकीर्णविषयं विभजते प्रभेदस्यास्य विष
यो यत्र स्फुटतया प्रतीयते विश्रान्त्या सहृदयेन तत्र तथैव योजना ॥

ध्वं॰
लो॰
२११
216

त्वेनालीढि कचिद्वेने गुणीभूतव्यंग्यस्य च लक्षणेस्फुटे येन मार्गः तत्र
प्रथमस्य पुंक्तिमन्नायतनादन्तेनत्र्यपदेशः कार्लंयोन सर्वं प्रथनिरा
गिरणाभूविनिवाम् यथा यत्नः शिवक्षुद्रकलामनेनुस्पृशन्ति म
ख्यापरिहासस्वर्ष्टम् मारंजयिनावरणोहनाशीमात्स्यनतानि व
चनेनगयान तथा प्रयक्ततोक्षुः उद्यमानि मुनिनीविपदेगो ऽद
यितेन लंभिता न किंचिद्वे चरणानवेव नेलिलखवाष्पाकुललो॰
नाभुवम् इत्यत्र निर्वेदनजयानन किंचिद्वे इति वचनेति प्रथमं॰
त्वेन व्यंग्यस्यार्थस्यान्यार्थे विविवक्षयीकृतना गुणीभावएवशोभ
ते तस्माद्यशोतिकिविनाच्युतयोऽर्थस्तान्ययेणप्रकाशाने तत्र तस्य प्रा
धान्यम् यथा एवंवादिनि देवर्षौ इदं तत्कृतिभंग्या ली
तिवाक्यस्यापि प्राधान्यम् तस्मात्तत्रानुरणनरूपव्यंग्यध्वनित्व
मेवाविधेयः ॥ गुणेभूतिव्याकुलवत्तीति द्वितीयपंक्तिः यत्तु रम्यते
नालकवोपरतस्यादिवंद्यमसः परभागलाभेन चरउपादय

ततप्रसादनैर्विनानयनुरुरिति यथेशानुशंसि न्यायाभाव्यमिति ।
वोपदेशः शिरोविधृतावयावेद्दकलानामपिपरिभवेति समग्र
लोकावर्जयितं सर्वाभाव्याभिमानप्रभृति यो विपिधन्यते तया
पितनिर्वचनशाह्य र्यस्य कुमारीजनोचितस्याशतिपत्रि लक्षण
स्यार्थस्योपस्कारकतो केवलमात्र इति उपस्कृतत्वर्थः शृंगा
रांगनामेतीति प्रयक्कतेति उक्ते योनिजुषमानि कांतया स्वयं
प्रदीनमशृकतायाविनानीन्यर्थः प्रसङ्गुपाध्यायस्तस्य पत
मानि अ मकेशहरणशृङ्गाणेन सैस्मावस्वरेणादशतिशयार्थ
प्रयक्कतानयवलं विनेति न किंचिदितिएवं विधेषु भृंगारादि
दावक्ष्येशतामेवाधस्मरणीति मानप्रदर्शनमेवाद्वनष्युकामि
ति स्मातिशायमनस्संभावोवोभ्योवचननिषेधस्येवहस्यस्य
स्कारः तदस्यति उत्तिर्भयस्यालीति नसर्तिव्युगयस्य उ
दूतिपनुविशादौवाच्यस्यापीत्यपि शाह्योभिन्नक्रमः शोथाम

ध्व.
लो.
२१२
212

मपि भवति वाच्यस्य स्वरूपापेक्षया गुणतापत्त्यर्थः अत एवोपसं
हारे ध्वनिप्रभेदस्याविशेषणत्वेनैकम् एतदेव ध्वनिर्वा हृदयं काव्या
त्मनेधनेरेवपालनीयपति प्रकारोयं गुणीभूतव्यङ्ग्योपि ध्वनिरूपतां
धत्ते रसादितात्पर्यपर्यालोचनया पुनः गुणीभूतव्यङ्ग्योपि काव्यप्र
कारो रसभावतात्पर्यपर्यालोचने पुनर्ध्वनिरेव सम्पद्यते यथात्रै
वानन्तरोदाहृते श्लोकद्वये यथा वा दुराराध्या राधा सुभग यदनेन
नापि मृजतस्तवैतत्प्राणेशाजघनवसनेनाश्रुपतितम् कठो
रं स्त्रीचेतस्तदलमुपचारैर्विरम हे क्रियात्कल्याणं वो हरिरनुनये
ष्वेवमुदितः श्लोकद्वयमिति नेत्यच्छायेयं दुराराध्येत्यत्र तु राधा
दितश्चेति हृदयग्राहादेव वादिनीत्यस्यानवकाशः इत्याशयेन ॥
प्रकालत्पापि नापि प्रादयति नेमयि नु प्रसीदस्य दो दुराराध्यासि
मा दीहीति न्तु किं सर्वे प्रियतमे समाजयनीयमस्याश्च प्रणयगाम
गमाकिः सुभगेति प्रियायाय : संभोगप्रवणाविहीनः त्वण

मपिमोक्तुं न पार्यते अनेनापीति पशुपदं अनवदेणेन्यर्थः नवचयदेव
माहतेलज्जादिभ्यो नाष्येवं भार्यते मजनत इति अनेन हि पशुत
त्तौनुः सहस्रवाहौ बाध्यामभवतीयम्बलं दूतवेनतोयन्मा विस्मृत्य
नामेव ऊपितामन्यमेन्यथाकथमेवं ऊर्याः पतितमिति गतइ
दानीं दोहनावकाशोपीत्यर्थः यदि दुःखते इयताप्यादरेण कि
मिति कोपनमुचसितं किं क्रियते न कृतोनुस्वप्पावेस्तोवेनः सीतिप्र
माद्ययोगादस्याविशेषमत्रमेतन्नैतस्यैवस्वभावः शान्तिवेत
त्स्नेमारर्दयायोषितइति नकिंचिदनुमतापिकमासंटदयय
देवविपहन्नांतसातान्कारोपिसदृशथानदलति उपचारैरितिहा
त्रिणयषुकेः अनुनयैषीतिबहुवचनेन बालानां बहुवेहभस
येस्थितिरिति सौभाग्यातिशयद्यकः एवमेव अरणायैस्तायोवाक्ये
भूषयति तेनाघ्मं भूषितं सदी बहवीति प्रतभागानवमेलीति यस्त्रिवृपि
स्त्राकेशप्रतीयमानेसैरसांगनवावहेस्मस्मदेवविक्रीपतयाशन्त

ध्वं
लो.
२१३
213

वसकार्षीत् एवंहिव्यंग्यस्यायागुणीभूततामहतामेवसमलंकुर्वेत्
रसादिध्वनिविलक्षणस्यहिव्यंग्यस्यालंकारभावभागित्वमेवयाथात्म्येना
स्तिकिंचिदिहव्यलक्ष्यवैविध्यैःसहविवादेन एवंस्थितेन्यक्काराद्ध्य
मेवंन्यादिश्लोकनिर्दिष्टानांपदानांव्यंग्यविशिष्टवाच्यप्रतिपादनेप्य
तद्वाक्यार्थीभूतरसापेक्षयाव्यंजकत्वमुक्तम् नतेषांपदार्थानाम
र्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिभ्रमोविधातव्योविवक्षितवाच्यत्वात्तेषांतेषु
हिव्यंग्यविशिष्टवाच्यस्यप्रतीयतेनतुव्यंग्यरूपपरिणतत्वंतस्मा
द्वाक्यंतत्रध्वनिःपदानितुगुणीभूतव्यंग्यानि नचकेवलंगुणीभूत
व्यंग्यान्येवपदान्यलक्ष्यक्रमव्यंग्यध्वनेर्व्यंजकानियावदर्थान्तर
संक्रमितवाच्यानिध्वनिप्रभेदरूपाण्यपि यथात्रैवश्लोकेरावणस्य
त्यस्यध्वनिप्रभेदान्तररूपस्यव्यंजकत्वम् एवंस्थितइतियनेनतोके
नप्रकारेणध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोर्विभागःसमीक्ष्यः कारिकाना
नमपिग्राह्यंव्याख्यानमाह नचेति एषचश्लोकः पूर्वमेवव्याख्यात

२१३

इति न पुनर्लिख्यते यत्र तु वाक्यार्थो रसादिनान्यथैवाङ्गि गुणीभूतव्यंग्यैः
पदैरलंकृतोऽपि तत्र गुणीभूतव्यंग्यत्वमेव समुदायधर्मः यथा राजा
नमपि सेवन्ते विषमप्युपभुञ्जते रमन्ते च सह स्त्रीभिः कुशलाः खलु
मानवाः इत्यादौ वाच्यव्यंग्ययोः प्राधान्याप्राधान्यविवेके परः प्रय
त्नो विधातव्यः येन ध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोरलंकाराणां वा सङ्की-
र्णो विषयः सुज्ञातो भवति अन्यथा तु प्रसिद्धालंकारविषय एव व्या
मोहः प्रवर्तते यथा हि लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो मह
न्स्वीकृतः स्वच्छन्दस्य सुखं जनस्य वसतश्चिन्तानलो दीपितः एषापि स्व
यमेव तुल्यरमणाभावाद्वराकी हता कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्
तन्व्यास्तनुं तन्वता इत्यत्र व्याजस्तुतिरलंकार इति व्याख्यायि केन
चित्तदयुक्तम् यतोऽस्याभिधेयस्यैतदलंकारस्वरूपमात्रपर्यवसा
यित्वे न सुश्लिष्टता यतो नायं रागिणः कस्यचिद्विकल्पः न
ह्येषापि स्वयमेव तुल्यरमणाभावाद्वराकी हतेत्येवंविधोक्त्यनुपप

ध० लो०
२१२
213

नेः नापिनीरागस्मन्तसैवं त्रिपविकल्पयति दातैव्यापारवान् नवायं
श्लोकः क्वचित्पुस्तकेषु इति श्रूयते येन तन्मकरणार्थेनास्य कल्पने यद्य
पि चात्र विषये निवैरान्तकरणस्वरसप्रतीतिरस्ति न याषि चमत्कारोयं
वाच्यार्थनिष्ठ एव वयंस्यं न संभावितं न विपरीतं न कारिणादितसैवानु
यायिनः श्रापिशाहाभ्यामभयतो योजिताभ्यां च शाहेन वस्यानुत्रयया
जितेन खलु शाहेन वोभयतो योजितेन मानवशाहेन स एव मेव गु
णीभूतम् विवेकदर्शनावेयनतिरूपयोगेति दर्शयति वाच्यमस्य
योश्रातिशयलंकाराणांयेति यत्र व्यंग्यनास्य वनयतेषां ज्ञानांशथा
न्यम् श्रन्यथा तितियदि श्रयत्नवतानभयतत्स्यर्थः व्यंग्यप्रका
रस्व येमयापूर्वं मनुनेतिता तस्मा सदिदयमनेकस्व कृत्योपयोगिव
न्नकम् गणितइति विरणहियोग्यायः सं यद्यतेनन्तविशुद्धि
तकाहिति नवावस्पंदाणानयाभावितत्वे श्रनेनकालनिर्माणका
रिणीपि विधेने विवेकलेशोप्यस्य सुदितियरमस्याप्रेत्तावत्नम अ

२१२

तएवमह ङ्केयोमहानिति स्वकुंदस्येतिविमुंठ्वलस्येत्यर्थः एवा
पीति यत्स्वयंनिर्मीयते तदेवबानिदृन्यतइति मेहृदेशूतमपिष्ठा
हैनेवकारेणचोकम् कोयंशेन् नस्मान्मनोनलोकस्यनिर्मितिन
सेत्यर्थः वराकीदनेति कृपालिंलिनमसंगलोपदनंगानुचितंवव
न नेत्यवमणाभावादितिस्मान्मन्यतमनुचितमात्मन्यपिदिन
हृयासंभावनापरागितापावयमुप्रायतंस्मात् नचवरातिणापि
ऊनश्चिन्कावणान्यविशुद्दीतकतिपयकालवतेस्यवारावणश्राय
स्यवासीनाद्विविषयेइष्यतेप्रायस्यवानिचीतजातिविष्ठोवेराऊन
लादेहोकिमियंस्वसोभाग्याभिमानगर्भोचोक्तिनेभवतिवीतराग
स्यवानादिकालाभ्यस्तरागवासनावासिततयामयस्यवेनापि
लोवनस्तयापस्यतोनेयमक्तिः संभाव्यानाहिवीतरागोवि
पर्यस्तान्भावान्पश्यति नरागस्यवीणाकाणितंकाकरटितक
लेप्रतिभाति तस्मान्नस्वतानसारेणाभयस्यापीयमुक्तिरुप

ध॰
लो॰
२१४
254

पूयते अप्रस्तुतप्रशंसायामपि सप्रस्तुतः संभवत्येवाप्रोविलक्षणोनादि
तेजसीत्यप्रस्तुतप्रशंसासंभवत्यद्रोधिकेकान्स्मिंमितिस्पष्टप्र
स्तुतपरत्वयेतिनाशसंभवइत्याशंक्याह नचेति तस्मादप्रस्तुत
प्रशंसेयंयस्मादनेनवाक्येनगुणीभूतात्मनातिः स्वमान्यगुणाव
लेपाभ्रातस्यनिजमहिमोत्कर्षंजनितममलसमस्तश्रवस्यावि
ष्कृतमात्मनोनवंविदेवापरंपश्यतः परिदेवितमेतदितिप्रका
श्यते तथाचार्यधर्मकीर्तिश्लोकइतिप्रसिद्धिः संभाव्यतेचतस्मै
नयस्मात अनध्यवसितावगाहनमनल्पधीशक्तिनाप्यलब्धस
दृशप्रतिग्राहकं प्रयास्यति पयोनिधेः पयइवस्वदेहेजराम् ॥
इत्यनेनश्लोकेनैवंविधाभिप्रायः प्रकाशितएव निस्सामान्यत
निजमहिमेतिविशेषणमिति परिदेवितमित्यनेनअनभिज्ञो
कृतेऽवमानेनापादचन्द्रस्यतात्पर्यमाख्यातम् ननुअत्रापि
किंप्रमाणमित्याशंक्याह तथाचेति ननुविदमियतेत्याशंक्य

२१४

तदाशयेन निवेदितदीयश्लोकार्पितेनास्या आशयं संवादयति संभाव्य
त इति श्रवणाद्नन्मध्यवसितमपि नयज्ञ आसीत्तस्य संपादनं परमं
यद्वयं तवैकौस्त भुद्विवाऽनर्मंशूलं ध्यवलंपरीदितमपि नृशमंस
दृशाय स्यतया भूत भ्रांतिग्राह्य मे वैकोग्राह्यो जलचरः प्राणी एव
णास्त्रेः ष्ववाधान्वेतनि श्रायोयवतुदलध्यमहृशामनि ग्राहके प
वेविषइति परिदर्शितविषयइत्यर्थः इति वार्थे अप्रस्तुत प्रशं
सोपमालत्त्वणमलंकारद्वयमनंतरं त्वस्थात्मनिविस्मययामत
याद्भुते विश्लोति: परस्य वश्चोन्नजनस्यात्पादकस्यहृत्तयाभ्रुय
त्ने यापतयायोस्त्वाद्जनन्नेनेवं भूतमन्येनोपादेयं समन्न विप
यस्य स्वजितजनानुग्राह्कस्य नेमिति वस्यात्मनिअ प्राकारित
प्रदर्शनयापमेवीर स्पर्शनेनवीरसे विश्रांतिरितिमंतव्य
मु अन्यस्यापरैर्दूवनमात्रेणाकिं तेस्यादयेतापरैः कारिवमा
त्मन्या वेदितं वैकिंततः स्वार्थपरार्थसंभवादित्यलं बहुना न

नु यथास्थितमस्यार्थस्य समर्थितो भवतु प्रस्तुतप्रबंधं माइहन्नसंगतिः
स्यादेतन्यायेनावसरागतावपि भवत्येवेति दर्शयितुमुपक्रमते ॥
अप्रस्तुतप्रशंसायां च यद्वाच्यं तस्य कदाचिद्विवक्षितत्वं कदाचिद
विवक्षितत्वं कदाचिद्विवक्षिताविवक्षितत्वमिति त्रयी बंध
च्छाया तत्र विवक्षितत्वं यथा परार्थे यः पीडामनुभवति भंगेऽपि
मधुरो यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः न संप्राप्तो
वृद्धिं यदि स भृशमक्षेत्रपतितः किमिक्षोर्दोषोऽसौ न पुनरगुणाया
मरुभुवः यथा वा ममैव अमी ये दृश्यन्ते ननु सुभगरूपाः सफल
ता भवत्येषां यस्य क्षणमुपगतानां विषयताम् निरालोके लोके
कथमिदमहो चक्षुरधुना समं जातं सर्वैर्न सममथवान्यैरवयवैः
अनयोर्हि द्वयोः श्लोकयोरिक्षुचक्षुषी विवक्षितस्वरूपे एव न च प्र
स्तुते महागुणस्याविषयपतितत्वादप्राप्तपरभागस्य कस्यचि
त्स्वरूपमुपवर्णयितुं द्वयोरपि श्लोकयोस्तात्पर्येण प्रस्तुतत्वात्

ध्वं लो २१५

815

२१५

अविदितत्वं यथा कस्तंभो: कथयामि देवदत्तकं मां विद्धि श्रणहोदर्कं वैरा
ग्यादिवर्वितसाधुविदितेकस्मादिदं कथ्यते वामेनात्र वरस्तम्भ राज
नः सर्वात्मना सेवतेनेक्कायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे
निद्दिहत्वविशेषेणासहोतिकि ग्रन्थको भवत इत्यविवदितनामिधेयने
वानेन श्लोकेनु समन्ध्यासत्तुकु षसमीपवासिनो निर्धनस्य कस्य चिन्न
नास्ति नः षडदंतिनं तान्यर्थेणवाक्यार्थी हृतमिति प्रतीयते विव
क्षिताविवक्षितत्वं यथा उष्णदूजा ग्राहस्य मोहिम फलं तु सम पन्नं
बुद्धि श्राइबीरी इश्रव इदतो प्रामर ऊढ़ाहृ सिञ्जि दृसि श्रावद्दि वाक्या
र्थो नात्यन्ते संभवी न चात्यन्तसंभवी तस्मान्न ताम्यम्यो: प्रथान्याश्रा
धान्ये यत्ननोनियणीये नन्वितियदिदंगा जगाङ्गूषितमित्यर्थः य
स्य वृदन्नु षो विषयतां हृणं गतानामेषां सफलता भवति न दिदं वद
तिति संबंधः श्रात्ता कोऽविवेकोपि न समममिति हृत्सो दृवदरस्य पणे द

धं.
लो.
२१६
216

नाहावप्नुयघोगीमुवयवैरिति भुतिनकृषायैरित्यर्थः शुभाभः परउ
न्क होभागोर्थलाभान्मकः स्वरूपप्रथनलक्षणोनायेननस्यकथयामी
त्याद्विप्रत्यक्तिः श्रनेनपदेनेदमाह श्रकथनीयमेतकथमाणेहिनिर्वेदा
यभवति तथापिनपादिनिर्वेधलन्कथयामि वैराग्यादिति काकादेव
हृतकमित्यादिनासूचितेनैवैराग्यमितियावत् साधुविदितमित्यत्रै
कस्मादिति वैराग्यहेतुमप्रमः इदंनकथ्यतेइत्यादिसनिर्वेदस्मरणोप
क्रमेकथंकथमपिनिरूपणीयमनयोर्वरं वामेनेति श्रनुचितेनजलादि
नोपलक्षितेनेत्यर्थः वर इति क्रायामात्रकरणादेवफलदानादिप्र
न्यादुरुदरइत्यर्थः क्रायापीति पाणोरकोभिप्रमशानाग्निज्वा
लालीढलतोपल्लवादितरुविशेषः श्रवाविचनायादेत्तमाह नहा
ति समरुद्गमनुरुषइतिपाठेसमरुद्गेनञ्ज्जिमान्त्रेणमनुरुषोननु
णाहिनेति श्राख्येयम् नात्यन्तमिति वाच्यएवनियमोनास्तिइतिन
धवनु श्रयस्याभिभावादितिनात्ययेम् उत्पन्नजाताया इतिनन

२१६

याज्जलोज्ज्वलाया: अशोभनाया इति लावण्यरहिताया फलं ज्ञस्तनप
त्ररहिताया इत्येवं भूतापि कदाचिन्मुग्धिणी वाशोज्ज्वादि पद्मपरिशेषणेन
यासंनृपधिवर्गेपोषकावापविरचस्तेवदयोहनिंदयतू पापरतोभोद्द
सिद्धमेसर्वलोकेविति भाव: एवमप्रस्तुतप्रशंसाप्रकारान्प्रसंगतो
निरूप्य प्रस्तुतमेव यन्निरूपणीयं तदुपसंहरति तस्मादिति अप्र
स्तुतप्रशंसायामिति लावण्येऽन्यत्र लोके यस्मा व्यामोहो लोकस्य
दृष्टस्तस्मादित्यर्थ: व्यंग्यस्वरूपाणि निरूप्य सर्वथा तदनन्ययत्न
त्रिरूपिनमाह प्रधानेत्यादिना कारिकाद्वयेन प्रधानगुणभावा
भ्यां व्यंग्यस्यैवं व्यवस्थिते काव्ये उभे ततोऽन्यत्तच्चित्रमभिधीयते
चित्रं शब्दार्थभेदेन द्विविधं च व्यवस्थितम् तत्र किंचिच्छब्दचित्रं वाच्य
चित्रमत: परम् व्यंग्यस्यार्थस्य प्राधान्ये ध्वनिसंज्ञितकाव्यप्रकार:
गुणभावेन गुणीभूतव्यंग्यता ततोऽन्यद्रसभावादिताप्यर्यरहितं

व्यंग्यार्थविशेषप्रकाशनसामर्थ्यं च काव्यं केवलं वाच्यवाचकवैचित्र्यमात्राश्र
येणोपनिबद्धमालेख्यप्रख्यं यदाभासते तच्चित्रं न तन्मुख्यं काव्यं काव्या
नुकारो ह्यसौ तत्र किंचिच्छब्दचित्रं यथा दुष्करयमकादि वाच्यचित्रं ततः
शब्दचित्रादन्यद्व्यंग्यार्थसंस्पर्शरहितं प्राधान्येन वाक्यार्थतया स्थि
तं रसादितात्पर्यरहितमुत्प्रेक्षादि शब्दचित्रमिति यमकचक्रबन्धा
दिचित्रं यथा प्रसिद्धमेव तत्तुल्यमेवार्थचित्रं मन्तव्यमिति भावः आले
ख्यप्रख्यमिति रसादिजीवरहितं मुख्यप्रतिकृतिरूपं चेत्यर्थः अथ
किमिदं चित्रं नाम यत्र न प्रतीयमानार्थसंस्पर्शः प्रतीयमानो ह्यर्थ
स्त्रिभेदः प्राक्प्रदर्शितः तत्र यत्र वस्त्वलंकारान्तरं वा व्यंग्यं नास्ति स
नाम चित्रस्य कल्प्यतां विषयः यत्र तु रसादीनामविषयत्वं स काव्यप्रका
रो न संभवत्येव यस्मादवस्तुसंस्पर्शिता काव्यस्य नोपपद्यते वस्तु च स
र्वमेव जगद्गतमवश्यं कस्यचिद्रसस्य भावस्य वाङ्गत्वं प्रतिपद्यते अन्त
तो विभावत्वेन चित्तवृत्तिविशेषा हि रसादयः न च तदस्ति वस्तु यन्न

किंचिच्छिन्नत्वमिति विशेषणमुपजनयति तदनुत्पादने वा कविविषयत्वे
वक्तस्यनस्यान कविविषयत्वविवक्षितया काश्चिन्निरूप्यते श्रोतव्याने स
त्य ननात्त्काव्यवाक्यकारोस्त्रियत्नुरसादीनामविप्रतिपत्तिः किं
तु यदा रसभावादिविवक्षाशून्यः कविः शब्दालंकारमर्थालंकारं
वोपनिबध्नाति तदा तद्विवक्षापेक्षया रसादिशून्यतार्थस्य परिक
ल्प्यते विवक्षापायात् एवं हि काव्ये शब्दानामर्थः वाच्यसामर्थ्यवशे
न च कविविवक्षाविरहेपि तथाविधविषये रसभावप्रतीतिर्भवन्ती
परिदुर्बला भवतीत्यनेनापि प्रकारेणानीरसत्वं परिकल्प्य चित्रवि
षयो व्यवस्थाप्यते प्रातेपवक्ष्यमाणप्रायः शब्दोनवयश्चेति श्रा
दिमस्याभिप्रायं दर्शयति प्रतीयमान इति श्रवस्तुसंस्पर्शितेति
कवरतपादिवन्निरर्थकं नं दशदाडिमादिवदसंबद्धार्थं चेत्य
र्थः ननु माभूत्कविविषयः स्यात्वाशक्याद् कविविषयश्चेति का
मरूपतयाययपि नव्यपदिश्यतयापि कविगोचरीकृतपवाभै

ध्व॰
लो॰
२१८
218

वक्तव्यः अन्यथा स्वकोल्लिङ्गितं न तु लक्ष्ये ह्याभिधानायोगात् कवि
प्रज्ञां वशीकरोति न तु नमस्कृता श्रीतिर्जनयति तथापि सा वा व्यय विभा
वानुभावव्यभिचारिपर्यवसायिनो भावः किमिति विवक्षात-
त्परत्वेन नाङ्गित्वेन कथंचनेत्यादियोऽलंकारनिवेशने समीक्षाप्रका-
र उक्तस्तत्र यत्नेनानुसर्तव्य इत्यर्थः रसादिमन्यतेति न चैतत्र रसध्वनी
तिरस्क्रियया प्राकानभित्र सदविरचितं मांस्पाकविशेषेण तु वस्त्र
सौंदर्यादवश्यं भवति कदाचित्तथा स्वादोङ्ग यालङ्कृतायामपि शाल्व
विशेषाभिवेत्या शङ्क्याह शाकेत्यादि अनेनापीति पूर्वसर्वेण्यानक
ल्पतन्तकमभ्यनानन्तरौचित्यमित्यपि ग्राह्यमर्थः अलंकृतायां वापीव
विरणामहोशिलविशिणी न तत्रानां चमत्कारः अपितदाडिमगुड
मरिचैवैतदसमञ्जसयोजितमिति विकारो भवंति तदिदमुक्तमनु
रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति अलंकारनिबन्धो यः सचि
त्रविषयो मतः रसादिभावविवक्षानेस्यानान्यर्थवतीयस तदाना॰

२१८

न्येवतत्काव्यंध्वनेर्यत्नगोचरः एतच्चचित्रंकवीनांविशृंखलगिरां
रसादितात्पर्यमनपेक्ष्यैवकाव्यप्रवृत्तिदर्शनादस्माभिः परिकल्पितम्
इदानीतननानां तुन्याय्यकाव्यनयव्यवस्थापनेक्रियमाणेनास्त्येवध्वनि-
व्यतिरिक्तःकाव्यप्रकारोयतः परिपाकवतांकवीनांरसादितात्पर्य-
विरहेव्यापारएवनशोभते रसादितात्पर्येसतिनास्त्येवतद्वस्तुयदभि
मतरसांगतांनीयमानंनप्रगुणीभवत्यचेतनानांविभावत्वेनापिप्रायश
मचितरसभावतयाचेतनवृत्तान्तयोजनयावानसंत्येवतेयेयांति
नरसांगताम् उक्तमितिमयैवेत्यर्थः अलंकाराणांशब्दार्थाभय
रूपाणांनिबंधइत्यर्थः ननुतच्चित्रमभिधीयतइतिकिमनेनोप
दिष्टेनाकाव्यरूपंहितदितिकल्पितंहेयत्वेनयातंहिश्रूयतइतिचेदुरे
क्तेनकविर्नभवतीत्येतदपिवक्तव्यमित्याशंक्याहविभिःखलुतत्का
तमनादृत्यतत्पापदिश्यतइत्येतन्निरूपयति एतच्चेत्यादिना परि-
पाकवतामिति शब्दार्थविषयोरसौचित्यलक्षणः परिपाकोविद्यतेये

ध्व. लो. २१९

णं यत्तदानन्त्यं तस्यैव परिहृतिमहिम्नतामित्यपि रसौचित्यस्वरूपमे
वनुक्तव्यमन्यथानिर्दिष्टन्नुनत् तथाचेदमुच्यते अपारे काव्यसंसारे
कविरेव प्रजापतिः यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते शृंगारी चे
त्कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् स एव वीतरागश्चेन्नीरसं सर्वमेव
तत् भावानचेतनानपि चेतनवच्चेतनानचेतनवत् व्यवहारयति॥
यथेष्टं सुकविः काव्ये स्वतंत्रतया तस्मान्नास्त्येव तद्वस्तु यत्सर्वात्म
ना रसतात्पर्यवतः कवेस्तदिच्छया तदभिमतं रसांगतां न धत्ते य
थोपनिबध्यमानं वा न चारुत्वातिशयं पुष्णाति सर्वमेतच्च महाक
वीनां काव्येषु दृश्यते अस्माभिरपि स्वेषु काव्यप्रबंधेषु यथायथं
दर्शितमेव अपारे इति अनाद्यन्ते इत्यर्थः यथारुचिपरिग्रहत्विमा
ह शृंगारीति शृंगारो नाम विभावानुभावव्यभिचारिचर्वणारूपप्र
तीतिमयानन्दस्वाभ्यासनीतिमंतव्यम् अतएव भरतमुनिः कवेरन्तर्ग
तभावं काव्यार्थान्भावयतीत्यादि अवविशाहमेवमर्थाभिधकतया॥

२१९

प्रयुंक्ते निरूपितं चैतद्रसनिमज्जनादिस्यत्र प्रसंगात् पदं स्मोपलक्षणं
मप्येवेति यदा वर्णनारसिको न भवति तदापि दृश्यमानोप्ययं
भावव्यभिचार्यादिस्तदा दुःखमोहमयोप्यनुपमलौकिकं वितरति न
चायं केवि वर्णनीयगतो हृदं विना लोकातिक्रांतरमात्वाद्भुवं
नानाधियोते इत्यर्थः चारुत्वातिशययुक्तश्च ख्याति ततो नास्य व
संबंधः स्वेच्छितिविषमबाणलीलादिषु स्थिते चैवं सर्वस्य व का
व्यप्रकारो न ध्वनिधर्मतामतिपतति रसाद्यपेक्षयाः गुणीभू
तव्यंग्यलक्षणो हि प्रकारस्तदंगतामवलंबत इत्युक्तं प्राक् यदा
तु चाटुषु देवतास्तुतिषु वा रसादीनामंगतया व्यवस्थानं हृदयव
तीषु च षट्प्रज्ञादिगाथासु कासांचिद्व्यंग्यविशिष्टवाच्ये प्राधान्यं
तदपि गुणीभूतव्यंग्यस्य ध्वनिनिःष्यंदभूतत्वमेवेत्युक्तं प्राक् तदेव
मिदानींतनकविकाव्यनयोपदेशे क्रियमाणे प्राथमिकानामभ्या
सार्थिनां यदि परं चित्रेण व्यवहारः प्राप्तपरिणतीनां तु ध्वनिरेव

प्राधान्येन काव्यमिति निश्चितमेतत् तदयमत्र संग्रहः यस्मिन् रसो वा
भावो वा तात्पर्येण प्रकाश्यते संवृत्त्याभिहितं वस्तु यत्रालंकार एव
वा काव्याध्वनि ध्वनिर्व्यङ्ग्यप्राधान्यैकनिबन्धनः सर्वत्र तत्र विषयी
ज्ञेयः सहृदयैर्जनैः हृदयवतीष्विति प्रगल्भास्विति शाकुन्तलगो
ष्ठ्या श्रुयिता स्त्रिविगोष्ठायायोपेयकुशलाक्षत्राः सहृदयाः मस्ताः
शतिवेधिमकाउच्यते तन्नायाय यथा भट्टेन्दुराजस्य लोचिग्रग म
ण्णा फलद्दील ग्गा उद्दोन्निलिवफगुमीवक्कालिग्रस्स ग्गासिसपाडि
वेसवनग्गाविविण्णवुविंश्रा मयलविततगगनाकापोमलताभव
वितिहालिकस्याभिषवुर्य यत्याकडुकानिहिनिप्रापित इति चौर्यसं
भोगाभिलाषिणी यमित्यनेन व्यंग्येन विशिष्टं वाच्यमेव सुन्दरम्
गोलाकच्छकुडंगे वाणीरजेब्रूसपच्छिमाणी सफलमेव दृष्टाणिग्रं
सुइजेब्रसमरकलपरभागानिकूवानंगणीभूतव्यंग्यामित्युलेब
धूना ध्वनिवेव काव्यमित्यामा त्मिनावभेदो वस्तुनो व्युत्पन्नेयद

तिविभागः कृत इत्यर्थः वाग्रहणमत्राभासादेः श्रवीतस्य ग्रहणं सं
हरन्तीति गोप्यमानतया लब्धसौन्दर्य इत्यर्थः काव्यध्वनिरिति का
व्यमार्गे विषये त्रिविधस्य ध्वनेः काव्यमार्गो विषय इति यावत् एवं
श्लोकद्वये संग्रहार्थमभिधाय बहुप्रकारत्वप्रदर्शिकां कारिकां पठति
सगुणीभूतव्यंग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः संकरसंसृष्टिभ्यां पु
नरप्युद्योतते बहुधा तस्य ध्वनेः स्वप्रभेदैर्गुणीभूतव्यंग्येन वा-
च्यालंकारान्तरैश्च संकरसंसृष्टिव्यवस्थायां क्रियमाणायां बहुप्रभे
दता लक्ष्ये दृश्यते तथाहि स्वप्रभेदसंकीर्णः स्वप्रभेदसंसृष्टो गु
णीभूतव्यंग्यसंकीर्णः गुणीभूतव्यंग्यसंसृष्टः वाच्यालंकारान्त
रसंकीर्णो वाच्यालंकारान्तरसंसृष्टो वाच्यालंकारान्तरसंकीर्णः
संसृष्टालंकारसंसृष्टश्चेति बहुधा ध्वनिः प्रकाशते गुणीभूत
व्यंग्येन सहालंकारैश्च वर्तते स ध्वनेः प्रभेदास्तैः संकीर्णतया सं
सृष्टतया वानन्तप्रकारो ध्वनिरिति तात्पर्यम् बहुप्रभेदतां दर्शयति ॥

ध्व.
लो.
२२१
221

नथ्यादीति भेदे गुणीभूतव्यंग्येनालंकारैः प्रकाश्यन्ते इत्यत्रोपभेदस्त
थापि प्रत्येकं संकरेण संसृष्ट्या वेति षट् संकरस्यापि त्रयः प्रकाराः अ
नुग्राह्यानुग्राहकभावेन संदेहास्पदत्वेनैकपदानुप्रवेशेनेति द्वाद
शभेदाः एवं चैयं पंचत्रिंशद्भेदानि द्विकानि गुणीभूतव्यंग्यस्या
पि मंतव्याः स्वभेदास्तावंतोलंकारा इत्यनेकसमतिः तत्र संक
रेण संसृष्ट्या च गुणेन हे षान्येव नरशीत्यपि के तावतापंचत्रिंश
तो गुण्यप्रभेदानां गुणेन समसहस्राणि चत्वारिंशतानि विंशत्यधि
कानि भवंति अलंकाराणामानन्त्यात्तु संख्यानम् तत्र च कुत्र कति
पयभेदेषूदाहरणानि दिक्षः कारिकायामन्यपदार्थत्वेनाप्रधान्ये
नत्योक्तत्वात् दोषग्रयाणेयववत्तार्थ्रादाहरणान्याह तत्र स्वप्रभेदसंकी
र्णत्वं कदाचिदनुग्राह्यानुग्राहकभावेन यथा एवंवादिनि देवर्षौ
विवक्षितो ग्रत्रार्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यंग्यध्वनिप्रभेदेनालक्ष्य
क्रमव्यंग्यध्वनिप्रभेदो न गृह्यमाणः प्रतीयते एवं कदाचित्प्रभेद

२२१

हृयसंपानसंदेहेनयथा स्वलणपाहुणग्रादेयरपसाजाग्राप्यकंपि
एभणिग्राकुवइपडोहूवेवहलसीहूवसिग्रजोणजुइववाई अत्र
यजनीयत्नामित्येतत्पदमथोत रमस्कामिनवाच्यत्वेनविवक्षिता
न्यपरवाच्यत्वेनवसंभाव्यते नवान्यतरपक्षनिर्णये प्रमाणमस्ति
अत्रदृश्यमानइतिलक्षयादिश्यनीताभिलाषश्रृंगारोद्यानदृश्यते व्यभि
चारिभूतत्वेन लक्षणउत्कर्षः तथाहि मत्तणोनीतादृवेवरपथातेजाया
यः किमपिभणितासोदितिपडोहूरेच्छ्यन्यवल्लभीगृहेनुनीयतोवरा
कीसातावहेवरानुरक्तानलज्जायथाविदितहृगतोनयोकिमप्युते न्य
थातिः तद्गतोतेदृष्टवत्याश्चन्यस्यादेवरचौरकामिन्याः तत्रतव
दृष्टिप्रेयायहृतोतोतातइन्युभयतः कलयितुमिकुंपत्यवमाह
तत्राप्यातरसंभोगेनैकान्तोचितेनप्रवितानाम्नामित्येवंहृयोवाच्य
स्यासक्रमेणयदिवातेनावदतस्यामेवानुरक्त इतीर्ष्याकषातास्पर्या
तेनयतनमन्यपरंविवक्षितं पषातवेदानीमुचितमगाद्दणीयंप्रमा

ध्व. लो. २२२ 222

सदमित्यनेन यो विवक्षितः वयं त्विदानीं गर्हणीयाः संहृत्य इत्येतन्न
रत्नयोभययापि वस्त्वभिप्रायप्रकाशनादेकत्वानिश्चयेन प्रमाण
भावस्तत्कृतम् विवक्षितत्वाद्धि स्वरूपस्य स्वेतरान्यपरत्वे संक्रान्तिस्त्वन
स्यैव तद्रूपापत्तिः यदि वा देवरानुरक्ताया एव तद्देवरमन्यया मद्भाव
लौकितह्मात्रेश्रुतीयमतिः देवरेत्यामन्त्रणे प्रवेव्याख्यानेन तदप
लयादेवरेत्यामन्त्रणं व्याख्यातम् एकव्यञ्जकानुप्रवेशेन न व्यञ्ज
कत्वमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य स्वप्रभेदान्तरापेक्षया बाहुल्येन संभवति ॥
यथा स्निग्धश्यामलेत्यादौ स्वप्रभेदसंसृष्टिं यथा प्रवोदाहृतेण व
वस्त्रयस्य र्यान्तरसंक्रमितवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य च संसर्गः
बाहुल्येनेति सर्वत्र काव्ये रसादितात्पर्येणावहितत्वे सम्भवेनैव ध
नेष्टैकेन व्यञ्जकेनाभिव्यञ्जने स्निग्धश्यामलेत्यत्र विप्रलम्भशृङ्गा
रसस्य तत्राभिवारिणाक्षुप्रेणकावेगात्मनप्रवर्णनीयत्वात् एवं चैवि
धमेकं व्याख्याय संसृष्टिमुदाहरति स्वप्रभेदेति प्रबदीति ॥

२२२

लिम्पशाह्वादौति रस्त्वानवाच्यो रामादौ संक्रान्त इत्यर्थः एवं स्वप्रभेदं
शतिवन्तभेदानुदाहृत्य गुणीभूतव्यंग्यस्य शतिउदाहरति गुणी॰
भूतव्यंग्यस्य संकीर्णत्वं यथा न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरय इत्यादौ ॥
यथा वा कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी कृ
ष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः राजा दुःशा
सनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रं क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथ
यत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥ अत्र लक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य वा
च्यार्थीभूतस्य व्यंग्यविशिष्टवाच्याभिधायिभिः पदैः संमिश्रि
ता अत्रेति उदाहरणद्वयेपि अलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्येति वी
रस्य व्यंग्यविशिष्टेत्यनेन गुणताव्यंग्यस्योक्ता पदैरित्युपल
क्षणेन्द्रवीयातेन तदुपलक्षितो ऽर्थो व्यंग्यो गुणीभावेन प्रवर्त्त
ते तेनानेकमिश्रता संकीर्णता सा बाह्याशायास्तु शादृक्भावेन स
न्देहयोगेन केवलं जकालप्रवेशेन वेति यथासंभवमुदाहरण

नुयेयोज्या यथाहि मेघदन्वय इत्यादिभिः सर्वैरेव पदार्थैः कर्तेत्यादि
भिश्चाविभावादिरूपतयावद्रुतवाद्गृह्यते कर्तेत्यादौ च प्रतिपदं प्र
त्यवांतरवाक्यं प्रति समानं च व्यंग्यमन्यैदिति न शक्यमेवेति लिखि
तम्। पांडवाय सदा मा श्रतिनदीयो न चाकारः तत्र च गुणीभूतव्यं
ग्यतापि योजयितुं शक्या वाच्यस्यैव क्रोधो हीपनत्वात् दासेभ्य कृ
तकृत्यैः स्वाम्यचरणैर्घष्ट इत्यर्थशक्त्यानुरणनरूपतापि उ
भयथापि वाक्यत्वादेकपदत्वग्रहणेन प्रमाणाभावः एवं व्यंजका
नुप्रवेशास्तैरेव पदैः गुणीभूतव्यंग्यस्य प्रधानीभूतस्य च रस
स्य विभावादिरूपतयाभिव्यंजनात् अतएव च पदार्थाश्रयत्वे गुणी
णीभूतव्यंग्यस्य वाक्यार्थाश्रयत्वे च ध्वनेः संकीर्णतायामविरोधः
स्वप्रभेदान्तरवत् यथाहि प्रभेदान्तराणि परस्परं संकीर्यन्ते पदा
र्थवाक्यार्थाश्रयत्वेन च न विरुद्धानि किं च व्यंग्याश्रयत्वे प्रधान
गुणीभावो न विरुध्यते नैव व्यंग्यभेदापेक्षया ततोऽप्यविरोधः॥

अयं च संकरसंसृष्टिव्यवहारो बहूनामेकवाच्यवाचकभाव इव व्यंग्य
व्यंजकभावेऽपि निर्विशेष एव मंतव्यः अत एवेति यतोऽलंकारस्य प्रथ
तेन तदित्यर्थः ननु व्यंग्यं गुणीभूतं प्रधानं चेति विरुद्धमेतद् इत्यप्र
मानमप्युक्तं तात्रभूदेवमित्याशंक्य व्यंजकभेदान्नावश्यविरोध इ
ति दर्शयति स्वेति स्वप्रभेदा तद्गणितसंकीर्णतया सर्वभेदा इना
नीति तानेव दर्शयति तदेवाचष्टे यथाहेति तथाचापी
त्यभ्यादारोपयितव्यः तथाहेति वा पाठः ननु व्यंजकभेदात्प्र
भेदयोः परिमाणं एकव्यंजकानुप्रवेशो वक्तव्यमित्याशंक्य
पारमार्थिकं परिहारमाह किंचेति तत्रोपीति यतो व्यंग्यगुणी
भूतमन्यच्च प्रधानमिति को विरोधः ननु वाच्यालंकारविषयप्र
तोयं संकरादिव्यवहारो न तु व्यंग्यविषय इत्याशंक्याह अयं चे
ति मंतव्य इति मननेन प्रतीत्यानयानिश्चयति उभयत्रापि प्र
तीतेरेव शरणत्वादिति भावः एवं गुणीभूतव्यंग्यस्यानेकप्रभेदा

गुदाहृत्य संसृष्टिमुदाहरति यत्रेत्यपदानि कानिचिद् विवक्षितवा
च्यानुरणनरूपव्यङ्ग्यवाच्यानि वा तत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः सं
सृष्टत्वं यथा तेषां गोपवधूविलाससुहृदामित्यादौ अत्र हि विला
ससुहृदां राधारहः साक्षिणामित्येतेषु पदेषु ध्वनिप्रभेदरूपते जा
ते इत्येतेषु पदेषु गुणीभूतव्यङ्ग्यरूपे वाच्यालङ्कारसंकीर्णत्वमल
क्ष्यक्रमव्यङ्ग्यापेक्षया रसवति सालङ्कारे काव्ये सर्वत्रैव सुव्य
वस्थितम् कानिचिदित्यनेन सर्वपदाकाङ्क्षानिराकरोति स
हृत्कहृतेन सादिशब्देन चाविवक्षितवाच्यध्वनिः ते इत्यादिना सा
धारणगुणगुणाभिव्यक्तोपि न गुणत्वमवलम्बते वाच्यस्यैव स्म
रणस्य प्राधान्येन चारुत्वहेतुत्वात् जाते इत्यनेनोत्प्रेक्षमाण
नेनत्वसंभावकेनापि वाच्यमेवात्मलक्षणरूपं प्रधानीक्रियते पु
र्वं गुणीभूतव्यङ्ग्येपि च स्वालङ्कारभेदा उदाहृताः अधुनालङ्कारान्तरा
ल्लान्दर्शयति वाच्यालङ्कारेति संग्येनालङ्काराणामुक्तभे

हासकरूपत्वांतर्भावइति वाच्यं शाङ्खस्यापि प्रायः काव्य इति एवंविध
मेव हि काव्यं भवति प्रभेदांतराणामपीति स्वच्छवस्थितमिति विव
ताऽनन्यद्वेनेति द्वितीयोद्द्योतमूलोदाहरणेभ्यः संकरत्रयेव मं
सृष्टिलभ्यतएव वृत्तानां पाणारशिविशिष्टान्यग्रहिरूपकव्यतिरेक
स्पश्चग्व्याख्यातस्य शृंगारादेर्व्याहतकत्वस्वभावोनेकः शृंगारस्य
वैकान्त्यवेषः उपाहृज्ञायाइति गाथायां परस्वभावोक्तिर्बोधिनी
वैति श्चकरणायभावपरूतरयादकं प्रमाणेनालियय प्यलंकारो
रसमवश्यमनुशक्तानितथापि नातिनिर्वहणैषितेति यदभिप्राये
णोकेनत्रसंकराभावात्संसृष्टिरेवालंकारेणेत्यथ नेयं थाबाद
लनिकायापाशेनबह्वारष्ठोमित्यत्र प्रभेदांतराणामपि कदाचित्सं
कीर्णत्वं भवत्येव यथा ममैव याम्यारेवतीरमानमयितेका-
विन्कवीनांनगाढहि यांपांरिश्रिना येवियं ये यान्मेषावपश्चितो ॥
नेहेश्रयपवलेख्याविघ्नमनिशोनिवेशयंतोवयंश्चातानैवबलब्धम

ध्व. लो. २२५

ध्यिशायनतङ्कितलंबनम् इत्यत्र विरोधालंकारेणार्थान्तरसंक्र
मितवाच्यस्य ध्वनिप्रभेदस्य संकीर्णत्वम् प्रभेदान्तराणामपीति समाहि
ध्वनिध्वनिविकानाम् व्यापारवतीति निर्यादनाशाणाहि समश्नुते
तत्रविभावादियोजनावर्णनानतः प्रभृतिवसनापर्यन्तात्क्रियाव्या
पारस्तेन सततयुक्तोरसादिरिति रम्यमानतामात्रान्यथायिभावात्म
यितुं रम्यमानतायन्नियोगयान्कन्नेकाचिदितिलोकयावणत्तिबो
धावव्याप्त्याभोनोन्मीलयती अत एव तेकवयोर्वर्णनायोगात नव
तिलक्षणेलक्षणेन तनैनं तनैवैविद्ध्ये जैगत्या सञ्चयती दृष्टिरिति प्रति
भात्रूयात तदृष्टिप्रसादयतान घाउवादि र सैभ्याविरोधालंकारेण
एवनवातदनुगृहीतश्च ध्वनिः तथाहि वालपक्षानुनाविवृतितम
त्यतमसमभवाभावात नवान्यपूरमपिवर्थान्तवेणेद्रियकविज्ञाना
भासोहसितप्रतिभानलक्षणेर्थे संक्रान्तसंक्रमणोवृविरोधानुग्राह
कएव तदन्यानि विरोधालंकारेणत्यादिना यावैवंविधास्वपि:

२२५

परिनिश्चितो चलग्रर्थेविषये निश्चितत्वेविषये ऽन्येषो यस्मात्तथाने
नपरिनिश्चितेविषयेऽन्येषः सम्यगवबोधकारी ग्रर्थे प्रमाणला
भतत्तुल्यो यस्मात् तथापरिनिश्चिते लोकासिद्धे यनतकविवदुश्व।
श्चितार्थे ऽन्येषो यस्मात् सांव्यपश्चितानामिह वै पूश्चितीते ग्रवलंबेति
कर्वीनामिति वेपूश्चितीतिवचनेन नाहं कविनेवंडतश्मात्त
नोनोऽन्त्य भूतात्मीयमपि दर्शितं शूद्रश्चापकवणनयात्मतग्राह
त्वमेतत्तयाह हि व्यामित्यर्थः तेवेश्रुपीति न चैकयाह स्वा सम्य
ग्विवेणनं ततिवंह ति विश्वमिन्नाशश्वमतिशमिति श्रुतः श्रु
नदनवर्वतेनिवेणयंतोनिशेषणवृणयंतोवणनयात तथाति श्च
यार्थवणयंतश्दमित्यामितिपरामश्रावमानादिनानिभेज्यति
वणनेकिमवस्मारेस्मारितिनितलश्चाक्विलशोत्वंवयत् यश्चुति
वेण्यैतेनतवलुमध्यव्यापार्यमाणया मध्येवार्थविशेषश्रुति।
श्चितो ने चयानिश्चलयाह स्वा सम्यग्विवेणितेन भवति वया।

मितिरिति ध्यानहृत्यादौ हरणशयासक्तमतिनित्यर्थः । पातेनाइति
नकेवलं संसारं तुच्छं यावत्स्वर्गमपि तुच्छवदः । पातेइतिभावः । वंशाभूस्व
पाहृस्यार्थे शुद्धिमापनेतियोगनिद्रयानमनएवसारमस्वरूपं तं
दीलतृणवत्स्थितइत्यर्थः । पातसमर्यनयनस्यतोशनिरुद्धमानोभ
वतीति मद्गकीतिनिवमेवपरमात्मस्वभावोविश्वमारंतस्यभक्तिः
शाह्लादिर्यवेदभावासाक्रमज्ञलदावेशलेनतुल्यमपिलभ्यमानं
स्मातज्ञातीय श्रुतः । प्रथममेवपरमेश्वभक्तिभाजः । उन्नदल
माशावलीवितकोविशमालिकोभयहूतैः । पुनरपिपरमेश्वभ
क्तिविवेश्यातेरेव प्रकेतिसेपानस्येयभुक्तिः । किलशब्दोपि
निश्चिनस्थाःस्यशविषयविशेषज्ञेयन्मत्वेयदपिवालोकोनेवस
वर्णालकतत्तउभयतोपिपरमेश्वरविश्वोल्लासानंदः । प्रकाशते
तदोनैदविशुएमाशावभामादिरसास्वादइत्युक्तेप्रागलभ्याभिः । लो
किकन सत्वनतोपिनिःस्पृह आयबद्धनवदुः । खोनुषगादितिला

स्वयं च तत्रैव शब्दश्लेषापदेष्वेव पदान्तरेष्वेः इति मतं लंख्यानि
वैलीनमिति विरोधालंकारो वा श्लेषो यन्नामेद्रुपदन्यायेन शब्दश्लिष्ट
तो यतनिरस्कृतवाच्यो वास्त्विन्येकतरं निश्चयेनाख्यप्रमाणं शक्ता
वक्रयेनापिद्रष्टव्यानां नचसर्वे श्लेषाश्चैवं वाच्यानेवा शब्देन शब्दशक्ता
नेरूणां तत्याविरोधसमर्थ्यावलम्बनात् एवमेकरूपत्विपन्न
ताहत्न मनस्रह्रिमदादृवति वाच्यालंकारसंसृष्टत्वं पदार्थपदा
यैव यदहिकानि चित्रतानि वाच्यालंकारभाजिकानि चित्रधानि
प्रभेदश्रकानि यथा दीर्घीकुर्वन्पटुमदकलंकूजितंसारसी
नां प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः यत्र स्त्रीणां हर
ति सुरतग्लानिमंगानुकूलः शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थना
चाटुकारः अत्र हि मैत्रीपदमविवक्षितवाच्यो ध्वनिः पदान्तरेषु
लंकारान्तराणि सकलवाक्ये हि यथालंकारोपि व्यंगतया ध्वा प्र
धानतत्रानुग्राह्यानुग्राहकसंकरः तदभावेन संसृष्टिरित्यलं

कारेणाबाधनिनावागपतरविश्रंभाभांभावमितियो भेदः
पत्नभीकृतस्तावधारणमाह परापलयैवेतिगयगीनुयाया
नुयारकभावेधन्याभाकापिनावनवनिनरनीयमेवप्रकारमदाह
नंमुपक्रमते पवदीति यस्याधरकानिविद्रुमिणुकानियथा
दीर्घौ ऊर्वत्रिमयेतितथाविधेपदापन्नयैवगाथालंकारसंस्ह
वामितपाहद्यास्वर्येयेन्नलवृयःवतेषः हिमाहामेत्रीपदमि
त्याननरेयोग्यइतियथसलनिः दीर्घौ ऊर्वांतुति मिश्राव
तेनाद्दिरदमप्यस्ताप्राप्तोनीयतेतथा सत्त्रमारपवनेस्पर्शजात
हर्षश्रिरङ्कजितेनल्कजितवगातान्दोलितमिश्रानवरागनमधुर
प्राहमिश्रभवतीतिदीर्घेत पद्धिति तथामोक्रमारोवायुर्येन
तजः प्राह्रःमारकजितमपिनामिभवति प्रत्युतमत्रलवाधीत
रेवदीपयेति नवदीपनेतदीयमनुप्रयोगियतसन्मदेनक
लेमधरमाकर्णनीये प्रत्युषाते प्रभातस्य तथाविधावमरवो

तद्धवचनं सदैवनत्रो मोहयनेनि निरूपयति सुरदिनानवनेमा
नमकं देहभरेणानयास्मा हरनानिविकसिनि नयनद्दारी शियानि
कमलानि तेषामामोदस्तेन या मैत्री ग्रन्यासेनाविये गोपरस्परात्र
क्षत्यलाभस्तेन कषाय उपरक्तो मलरदेन च कषाय वर्णीकृतः स्त्री
णामिति सर्वे स्मनयाविषयस्त्रैलोक्यस्यारभतस्यपवेकेवलित्स्व
वतकृता शान्ति श्रुतः संभोगाभिलाषो हीपनेन रवितिन वृषस
मूशभन तयापि वशानुकूलो हृदयस्पर्शः हृदयोन्तर्गतश्च प्रियतम
मविविषये शार्यनो वा रूनिकारयतीति तेन तथा कार्य इति
परस्पराननुरागप्राणप्रगाढसमवेश्वभतो सो पवनः पुकेवे
नेतस्पर्यनः शिशापनिविलोमो नाव इति नागरिको न वविदग्धो
ग्रामस्य प्राय इत्यर्थः शिशुतमो विवर्तो नेत्रानुकूलः सवादनादि
प्रार्थनार्थं वा इकारएवमेव स्मरानुगोनिद्रा इति कृमितवानगी
करणवचनादिमधुरध्वनिर्दीर्घीकरोति वा इकरणोवमत्रे.

ध॰ लो॰
२२८
228

वस्तुस्थितिं विकासितं यत्क्रमेलकोऽपि शापि वदनं तस्य यमोऽहमैत्रीव
दनुमोऽभवदिति वयस्लेनकेषायउपरोलभवति शेषेश्ववघ्नक्ता
लिरोष्ठनुकूलः पर्वेशाहूत्रयगंधस्य शीयग्रहस्थायत्रवपवनोऽपित
थाविधः सोऽवश्यमभिगोनव्यो हेमा इति मेघदूते मेघप्रतिकामि
न्यप्युक्तिः उदाहरणान्तराणि योजयति मैत्रीपदमिति हिंशा
होऽनेनरयषष्ठितव्यत्र्स्युक्तमेव शुलेकारान्तराणीति उक्ते ता स्वभा
वोक्तिरूपकोपमाः क्रमेणान्यथः पवामियतानम्मुणीभूतव्यंग्यभेदैः
सालंकारैः सदृशभेदैः हेवः संकरसंसृष्टिभ्यामिलेनदंनव्याः
ख्याया दाहरणानि वानि ध्वन परपीतियत्कारिकाभागपद
दयनस्यार्थश्वकाशयस्मुदाहरणवारेशेव संसृष्टालंकारे सुकी
र्णोधनिपेथा हेनलक्षानिकाजेश्चनिणारिन्नानिमोक्तिन्नमा
ह्यलक्षभवत् शरीरे दग्नानिरकमनसामस्पराजवध्याजा
नस्य हेमेतनिमिरयष्वलोकितानि शत्रुमममासोकि संसृष्टेन

विरोधालंकारेण संकीर्णस्यालङ्कृत्यक्रमव्यंग्यस्य ध्वनेः प्रकाशनेन
दयावीरस्य परमार्थतो वाक्यार्थीभूतत्वम् तथा शान्तस्यायमर्थः
न केवलं ध्वनेः स्वभेदादिभिः संसृष्टिसंकराविविदितो यावत्तेषाम
न्योन्यमपि स्वप्रभेदानां स्वप्रभेदैर्गुणीभूतव्यंग्येन वा संकीर्णा
नां संसृष्टानां संकीर्णत्वं संसृष्टत्वं बहुलं स्यादिति विस्पष्टोदाहर
णेन मन्दबुद्ध्यभिप्रायेणालंकारस्यालंकारेण संसृष्टस्य संकीर्णस्य
वाधनौ संकरसंसर्गोपदर्शनीयौ तदस्मिन्नभेदवचनात्तत्र प्रथमभे
दस्योदाहरति दंतक्षतानीति बोधितस्तत्रस्य स्वाकिशोरभग्ना
र्त्तौ किंद्वीपतिनिजशरीरेष्वप्यकृतः कनविश्रान्तकल्पियते प्रो
क्तः लोकः कृतकः परार्थसंपादनेनानन्दभरणायत्र एकेन
पिरमिलात्मीयस्यात्र रेकबमनीयस्याः मुनयश्चाबाधितम
दनावधापनिविराधः ज्ञानसन्दैतितिवद्वयमपिकृताधि
देवकारुणिकपदवीमधिरोढामकत्यासमयनामनयोभवि

नास्तिविमनाराज्यश्रुतैः समासोक्तिश्चनायिकाहृतांतप्रतीतेः
दयावीरस्येतिदयाप्रयुक्तनादरयथमैस्यथमैवीरएवदयावीरशब्दे
नोक्तः औरस्याश्रयमउत्साहस्येरस्यायिवारितिभावः दयावीरश
ब्देनद्याप्रयतमनुपदिशतिसोत्रसः स्वस्वपलक्षाणाणानुशासते॥
समासोक्तिमाहमाविदपयमयःमयधते यथाकश्चिन्मेनोरथशतैर
भोगावसरेजातशृलकन्यानेपरमार्थमपास्तनायुस्वभावीदान
इतिकरुणातिशयानभावमपदेशोपितः द्वितीयभेदमुदाहर
ति स्वस्थालंकारमेसस्वबंधनेयंथा श्रुदिणजोत्तमेणएवपदिमा
सोजेणस्स दिणदेस्सोहरणमाविउमी ग्रामणांश्च ग्रमरेवहण
॥ग्रामस्यमासरुपकाभ्यां शाहशाकस्यवानरणानतरएवमयधनेः
स्वस्थत्वम ग्रामिनवेह येपयोदानांमेघानारसितपश्यदिवसेष्व
नयाविधप्रियिकाष्वतिश्यामायितेष्ववादेजनकनाशाविरु
पतामाचरेति वनन्म यदिवापथिकानांश्यामायितदुःखवशा

नचपाणिकाग्येभ्यः शोभनेषुसमासितेषुश्रीवाणीमध्यस्थहंदानोत्तमम् श्र
भिनवपयोदरसितेषु पथिकसमाजेषुमध्यस्थहंदावनानांप्रमोदे
नगीतानां मृह श्लेषवानुमातिरिगीतानांतथाश्रीगोवाचकायप्रमो
दितश्रीवानानांनत्तं श्रवणेभवे पथिकानांतिश्रुपामाइवदंवेतीतिश्रस्य
येनलत्त्वसोपमानिर्दिष्टा पथिकसमाजेषुत्तिकमेथावतृस्यस्य
वाहूयकंतामाधनेः संकरइतियश्यशाकुमित्ताश्रयेलादाह
रणानरंनदर्तेनतथाहिव्याघ्राहृताकृतिगणत्वपथिकसमाजोक्षि
तुपमाहूपकाभ्यांमेदशाम्पदतेनसंकीर्णाभ्यामभिनवपयोगेवप्र
सत्ताभावात् यदिश्रामागाद्वीत्ययंइत्यत्रनपदेसंकीर्णाभ्यांताभ्यां
ग्राहृष्यातिसत्तस्याधनेः संकीर्णत्वमेकत्रानुप्रवेशादितिसं
कीर्णालंकारसंसृष्टः संसृष्टालंकारसंकीर्णोऽत्रापिभेदद्वयमे
वद्यम् ॥ एतद्रूपसंदृश्यति एवंधनैः प्रभेदाः प्रभेदभेदकल्पनेन
प्राकृतेसंख्यातम् दिङ्मात्रंतेषामिदमुक्तमस्माभिः अनेनाहि

ध्वं॰ लो॰ २३

230

ध्वनेः प्रकाराः सहृदयानां व्युत्पत्तये ते स्वप्रमेयेन दर्शनीयाः स्पष्टम्
प्रपञ्चसहृदयमनःप्रीतये इति यन्न वितते न हि दीनो प्राप्नुमात्रमपि
तु निर्वर्ण्ढमित्याशयेनाह इत्युक्तलक्षणो ध्वनिर्विवेच्यः प्रयत्न
तः सद्भिः सत्काव्यं कर्तुं वा सम्यगभियुक्तैः कृतकस्वत्र पथनिरूपण
निपुणानां हि सत्कवयः सहृदयाश्च नियमेनैव काव्यविषये परां प्र
कर्षपदवीमासादयन्ति । यः प्रयत्नतो विवेचितव्यमादिकलक्षणो
ध्वनिरेवेत्तत्त्व काव्यतत्त्वं यथोदितेन प्रपञ्चनिरूपणेन कर्तुं मशक्नु
वद्भिरलङ्काररूपकारैरीतयः प्रवर्तिताः इत्यत्र रकारादिकं यावत्सम्बन्धः
प्रत्यनेयद्व स्थाने यथमिति पठन्ति प्रहर्षपदवीनिर्माणबोधहेति
भावः ॥ अस्फुटस्फुरितं काव्यतत्त्वमेतद्यथोदितम् अशक्नुवद्भिर्व्या
कर्तुं रीतयः सम्प्रवर्तिताः ॥ एतद्ध्वनिवर्णनेन निर्णीतं काव्यतत्त्व
मस्फुटस्फुरितं सदशक्नुवद्भिः प्रतिपादयितुं वैदर्भी गौडीया
पाञ्चाली चेति रीतयः प्रवर्तिताः रीतिलक्षणविधायिना हि का॰

२३

अतत्त्वमेतद् स्फुरत्तया मनाक् स्फुरितमासीदिति लक्ष्यते तदत्र
स्फुरत्तया संप्रदर्शितेऽनेनैव नीतिलक्षणेन न किंचित् व्याकरणेन
शाक्तं वह्निर्विनयचर्द्देनेव स्फुरत्स्फुरत्तास्फुरितमितिलब्दिना इति री
तेषु गुणेषु व पर्यवसायितायत्वाद् विशेषोऽगुणानां गुणा-
नां गुणान्तरस्य पर्यवसायितत्त्वं वेतिसूक्ष्मं यावद्गुणानि रूपणे स्फुटा
रूपत्वमधुरस्यैवेति शाहनेनास्रयाः कश्चिदर्थनस्ययोगोपमाः
हेतवोऽपि प्रकाशनेन तेऽस्मिन् कामलं वेत्ता यस्मिन्यां पर्यजनक
भावविवेचनमय्येका स्वलक्षणतातेस्ततयाः काश्चिन्निरुपाउपना
गतिकायाप्रदस्ताहृतज्ञाश्रयाहननयोगाज्ञार्थेनसंबद्धाः केचित्का
र्यस्त्राः सम्यक्तनीतिपदवीमवतरेति अन्यथा तेनोसामत्रस्था
यीनामिवत्तीनामक्षेऽयमेव स्याज्ञाउभावसिद्धम् एवं स्फु
रत्तैव लक्षणीयस्वरूपस्यास्यधनेयेत्र शास्त्रानामर्थानां चके
षांचिन्मतिपत्त्यविशेषसंवेर्यंजात्यत्वनामिवरन्नविशेषाणामिव

न संभवति तेषां लक्षणकारैरव्याकृतरूपाकृतिवर्णनानां वस्तुवि
शेषाणां चारुत्वमनाख्येयमवभासते काव्येतत्र ध्वनिर्व्यवहार इति
यल्लक्षणमुच्यते केनचित्तदयुक्तमिति नाभिधेयतामर्हति यतः श
ब्दानां स्वरूपभेदस्तावदुद्दिष्ट एव समन्यप्रयुक्तप्रयोगः वाचकत्वाश्र
यस्तु प्रसादो व्यञ्जकत्वश्चेति विशेषः अर्थानां च स्फुटत्वेनावभास
मानं व्यङ्ग्यपरत्वेन व्यङ्ग्यांशविशिष्टत्वं चेति विशेषः तौ च विशेषौ
व्याख्यातुं शक्यौ व्याख्यातौ च बहुप्रकारम् तद्व्यतिरिक्ताना-
ख्येयविशेषसंभावना तु विवेकावसादभावमूलैव य-
स्मादनाख्येयत्वं सर्वशब्दागोचरत्वेन न कस्यचित्संभवत्यन्ततो
नाख्येयशब्देन तस्याभिधानसंभवात् सामान्यसंस्पर्शिविकल्प
शब्दागोचरत्वे सति प्रकाशमानत्वं तु यदनाख्येयत्वमुच्यते क्वचित्
तदपि काव्यविशेषाणां रत्नविशेषाणामिव न संभवति तेषां ल
क्षणकारैर्व्याकृतरूपत्वात् रत्नविशेषाणां च सामान्यसंभा

वनुपैवमूल्यसिद्धेतिविकल्पदर्शनादुभयेषामपितेषांप्रतिपन्न
विशेषसंवेद्यत्वेनस्ववैकारिकाण्वहिरन्तरविरः सहृदयाए
ववक्तव्यानाइमनाइतिकस्मात्प्रविशन्तिपादः यत्रनिर्देश्यंसर्वस
लक्षणविषयंवोऽज्ञानांप्रसिद्धंतन्ननतत्परीक्षायांयान्तरेनिरूप
यिष्यामः इहतुपूर्णान्तरभ्रमलक्षणप्रकाशनसहृदयत्वेमनस
प्रदर्शितेनप्रक्रियते योऽयमनेनवायथाशब्दादिलक्षणंतथा
स्माकथंनिलक्षणंभविष्यति तस्माल्लक्षणेनरस्याचक्षनादृशा
ब्रूतेऽस्माकमेवंनिलक्षणंसापीयः तदिदमनवम् प्रतालोक्यांशा
भासितेनैनिर्वाच्यश्चेतयाधने: नलक्षणलक्षणंसापीयोऽस्यय
याहितम् प्रकाशनइतिप्रभावसिद्धताकाव्यजीवितनप्रशाती
त्यर्थः रीतिपदवीमितितद्देववत्सपर्यगमितत्वान् प्रतीतिपद
वीमितिवापाठः नानाविकल्पाह्युपरमतेति ग्रन्थप्रसङ्गः म्पृ
गावार्दीविश्राम्यति प्रकृषेतिदीप्रशोभादिप्रकोमलेतिदास्यादे

तथाह्यत्र यः कायमात्रका इति यदुक्तं तद्विना नत्वत्कोचित एव वे-
शाविशेषाहृतिः यदाह कौशिकीशल्लनीयध्यामृंगारुरवसंभवे
ति इयतानस्याभाडुंजगडइयपदरत्नभावविकल्पेघ्वेहतयोरीतयस्त्र
गताः श्रवणलोचतृंतदतिरिक्तः कोयंधनिविति न तु कथंचिद
भ्युपगमः हनः कथंचिदइषणदतम स्फुरस्फातितमितिवचने
न इदानीं वावां स्थितम विषये इति यदुक्तं तस्य शब्दो संभाव्यमे
वानाद्येयतमित्यभिप्रायेण शक्तिश्च इति स्फुतिकशयमाव
इत्यर्थः शब्दगुणस्पर्शयाणेनरूपम नाविवि शब्दतोर्थगतस्त्र
विवेकस्यानभावहुभावनिर्विवेकतो सामान्यस्पर्शी योविकल्पस्त
तोयः शब्दोदृशतेप्यतास्तीति दर्शयति इन्तविशेषाणां चेति॥
ननुसर्वेचनेत्वमूर्तेयतम इत्याशंक्याभ्युपगममेवेवात्र दर्शयति उभयेषा
मिति इन्द्रालोकाव्यानाच ननु```` शब्दाः स्पर्शानीत्यपम
निर्दशोवदकामित्यावस्तुनामृतेमितिवेदयाह यन्विति एवं

दिसर्वभाववृत्तीनि तत्स्वरूपावधानि विनिधानि स्वरूपमनवच्छेयमित्याति
व्यापकं लक्षणं स्यादिति भावः । ग्रंथान्तर इति विनिश्चयटीकायां ध
र्मोत्तर्यां या विवृतिरमुना ग्रन्थकृता कृता तत्रैव तद्व्याख्यानम् उक्तमि
ति संग्रहार्थमयैवेत्यर्थः । अनात्मेष्वात्मताव्याभासो विघटते यस्मि
न्काले न स्वभावस्य लक्षणं घटते नोभेति संक्षेपः । शुद्धत्वः । निर्वाच्या
यतयेत्यस्य तन्निधानं सर्वं घटि कल्पनात्मेयात्मभासते यद्
तरोतिभावहे तत्स्त्रितेन श्रमान्यनिष्टदूषणं व्याख्यानमेवेति
शिवम् काव्यालोक...... इतान्सवितास्वाति श्राश्चित्तभेदा
नाप्तस्तावनिदायिनीम् त्रिलोचनप्रियो वेदमप्रमाणमेणमे
म इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्याभिनवगुप्तोन्मीलिते सहृद
यालोकलोचने ध्वनिसंकेते तृतीय उद्योतः ॥ वन्तर्यायान ...
मा अपवस्थितः । ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ एवं ध्वनिं सप्रपंचं विप्र
तिपत्तिनिरासार्थं व्युत्पाद्य तद्व्युत्पादने प्रयोजनान्तरमुच्यते ॥ ध

ध्व. लो.

२३३

233

नेयैः सगुणीभूतव्यंग्यस्याध्वा प्रदर्शितः अनेनानन्त्यमायाति कवीनां प्र
तिभागुणः यत्तद्ध्वनेर्गुणीभूतव्यंग्यस्य च मार्गः प्रकाशितस्तस्य फ
लानंत्यं किं शक्तिमात्रेणैकं यमिति चेत् अतो ह्यन्यतमेनापि प्रकारेण
विभूषिता वाणी नवत्वमायाति पूर्वार्थान्वयवत्यपि अतो हि ध्वनेः
कप्रभेदमध्यादन्यतमेनापि प्रकारेण विभूषिता सती वाणी पुरातनक
विनिबद्धार्थसंस्पर्शवत्यपि नवत्वमायाति तथा ह्यविवक्षितवाच्यस्य ध्व
नेः प्रकारद्वयसमाश्रयेण नवत्वं पूर्वार्थानुगमेपि यथा स्मितं किं
चिन्मुग्धं तरलमधुरो दृष्टिविभवः परिस्पन्दो वाचामभिनवविला
सोर्मिसरसः गतानामारम्भः किसलयितलीलापरिमलः स्पृ
शन्त्यास्तारुण्यं किमिव हि न रम्यं मृगदृशः इत्यस्य सविभ्रमस्मितोद्
भेदा लोलाक्ष्याः प्रस्खलद्गिरः नितम्बालसगामिन्यः कामिन्यः
कस्य न प्रियाः इत्येवमादिषु श्लोकेषु सत्स्वपि तिरस्कृतवाच्यध्वनिस
माश्रयेण पूर्वं तदेव प्रतिभासते तथा यः प्रथमः प्रथमः स तु

२३३

तयाहि हृतहृत्क्लिवहृलपल्लाशीस्वापदगणोऽसिंहः सिंहः केनाथवी-
क्षियते इत्यस्य स्वतेजः क्रीतमहिमा केनाप्यनातिशाय्यते महाद्रि
रूपिमातङ्गैः सिंहः किमभिभूयते इत्येवमादिष्वनन्वयप्रयोगेतरमक्र
मितप्रतिसमाश्रयेणानन्वयम् तथालङ्कारसमाश्रयेणान्य
थावगता निद्राकेतविनः शिथिलस्य वदने विन्यस्य वक्त्रं वधूबोधत्रास
निरुद्धचुम्बनरसाप्याभोगलोलस्थितः वैलक्ष्याद्विमुखीभवेदिति
भयात्तस्याप्यनारम्भिणः साकाङ्क्षप्रतिपन्नया मुखमिदं विलोक्य शायिना
दृष्ट्वा यदि विह्नलैर्निद्राव्याजमपोगतस्य सहसा विद्युन्निवेशोर्पणम्लवन
विस्तब्धं परिचुम्ब्य जातपुलका मालोकयन्ती मुखम् लीलज्ञानमनस्त्वोपि
येणहमनाबालाविरंचिविता इत्यादिष्वनन्वयपिनवनम् यथावा
तरेणभृभतोन्यादिश्लोकस्यानानाभेदीत्र मञ्जुविन्याहे श्लोकापेत्तया
न्यवम् हिशानयानुसन्त्रयोरनादिवेदुविलम्बः भिनोप्यनेनतया
निकायमार्गोयदाश्रयात् बहुविलासोयत्समभावनेदाभासतस्य

ध्व॰ लो॰ २३४

234

ग्रमनन्त्वं लोमार्गो यथायथं विभावानुभावप्रभेदकलनया यथायोगं श-
कृ समस्तव्यपवानयादिगुणननुमन्तव्यः। ध्वस्य स्वादेराश्रयादेवं काव्यमार्गे
पुरातनैः कविभिः सहस्रसंख्यैर्वा बहुप्रकारं क्षुण्णत्वान्मितोऽप्यनन्त-
तामेति। रसभावादीनां हि प्रत्येकं विभावानुभावव्यभिचारिसमाश्रया-
दपरिमितत्वम्। तेषां चैकैकस्य प्रभेदापेक्षयापि तावज्जगद्वृत्तमुपनिबध्य-
मानं सुकविभिस्तदिच्छावशादन्यथा स्थितमप्यन्यथैव विवर्तते।
प्रतिपादितं चैतच्चित्रविचारावसरे। गाथा चात्र कृतैव महाकविना
अतहट्ठिए वि तहसंठिए व्व हिअअम्मि जा णिवेसेइ। अत्थविसेसे सा ज-
अइ विकडकइगोअरा वाणी। तदित्थं रसभावाद्याश्रयेण काव्यार्था-
नामानन्त्यं सुप्रतिपादितं। एतदेवोपपादयितुमुच्यते। दृष्टपूर्वा अपि
ह्यर्थाः काव्ये रसपरिग्रहात्। सर्वे नवा इवाभान्ति मधुमास इव द्रुमाः। त-
था विवक्षितान्यपरवाच्यस्यैव शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यप्रका-
रसमाश्रयेण नवत्वं यथा धरणीधारणायाधुना त्वं शेषः इत्यादौ शेषो

२३४

हिमगिरिस्त्वेवमदौं तेषु गवः स्थिताः यदुक्तं चितमर्यादा स्खलंती विभ्र
याः दितिमित्यादिषु सत्स्वपि न सेवार्थ शान्तस्त्वादानुरणनरूपव्यंग
ममाश्रयेण नवत्वं यथा एवंवादिनि देवर्षावित्यादिश्लोकस्य हन्तेव र
व.यालापे ऊमार्याः धुलकोद्गमैः सवपति स्पृष्टामंतल्लेख्या यावनतान
ना इत्यादिषु सत्स्वपि गुणीशान्तस्त्वादानुरणनरूपव्यंग्यस्य कविप्रो
ढोक्तिनिर्मितशरीरत्वेन नवत्वं यथा मद्रेश्वर भिक्षु भिमामसम
येश्वदैव सहसा प्रादुर्भवन्निरूणीयाः रागवत्तामन्कलिकाः सहसैव
सद्वाङ्कलिकाः भिरिमित्यादिषु सत्स्वपि पुर्वमेव गुणीशान्तस्त्वादानुर
णनरूपव्यंग्यस्य कविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरत्वेन
नित नवत्वं यथा साअरविरइअसो आवणदमायालंबस्स ममंतोहि अव्व
ठणाणिव समस्स दस्सादि हसामुहइत्यणाहि ग्रसहिंगायायेया उहि
ह. गामे गाजद जहरयणाअविणेत्ति वालाणा उरऊरलहुव्वासो
वमरसदोहि अप्रमणाभविसइ एतत्गाथाथैन न पौनरुक्त्यम् यानिख

ध्व. लो. २३५

235

ग्रहस्थितदृग्वाकस्मोऽग्रं द्राग्एवं गच्छकतीशु इत्यादिगाथार्थस्य काचिद्गीर्वै
दृग्भूग्रहो मदनमनोपक्रान्तो विनिवार्य दृग्गमेण दृश्यतदृक गेजदृकाऽ
वराऽत्र ग्रुवदृर इत्येवमादिषु सत्स्वप्यनालीढतैव यथा वा व्यङ्ग्यभेद
समाश्रयेण ध्वनेः काव्यार्थानां नवत्वमुत्पद्यते तथा व्यञ्जकभेदस
माश्रयेणापि तत्तु ग्रन्थविस्तरभयान्न लिख्यते स्वयमेव सहृदयैर
भ्यूह्यम् अत्र च पुनः पुनरुक्तमपि सारतयेदमुच्यते व्यङ्ग्यव्यञ्जकभा
वेऽस्मिन्विविधे सम्भवत्यपि रसादिमय एकस्मिन्कविः स्यादवधान
वान् अस्मिन्नर्थानन्त्यहेतौ व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावे विचित्रे शब्दानां सम्भव
त्यपि कविरपूर्वार्थलाभार्थी रसादिमय एकस्मिन्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावे य
त्नादवदधीत रसभावतदाभासरूपे हि व्यङ्ग्ये तद्व्यञ्जकेषु च यथानिर्दि
ष्टेषु वर्णपदवाक्यरचनाप्रबन्धेष्ववहितमनसः कवेः सर्वमपूर्वं काव्य
सम्पद्यते तथा च रामायणमहाभारतादिषु सङ्ग्रामादयः पुनः पुनरभि
हिता अपि नवनवाः प्रकाशन्ते प्रबन्धे चाङ्गी रस एक एवोपनिबध्यमानो

२३५

र्थविशेषलाभं छायातिशयं च शुक्लानि कस्मिंश्चिद्वेति चेत् यथा रामा
यणे यथा च महाभारते रामायणे हि करुणो रसः स्वयमादिकविना
सूत्रितः शोकः श्लोकत्वमागत इत्येवंवादिना निर्व्यूढश्च स एव सीता
त्यन्तवियोगपर्यन्तमेव स्वप्रबन्धमुपरचयता महाभारतेऽपि शास्त्रकाव्य
रूपच्छायान्वयिनि वृष्णिपाण्डवविरसावसानवैमनस्यदायिनीं स
माप्तिमुपनिबध्नता महामुनिना वैराग्यजननं तात्पर्यं प्राधान्येन स्व
प्रबन्धस्य दर्शयता मोक्षलक्षणः पुरुषार्थः शान्तो रसश्च मुख्यतया वि
वक्षाविषयत्वेन सूचितः एतच्चांशेन विवृतमेवान्यैर्व्याख्याविधायिभिः
स्वयं चोद्गीर्णं तेनोदीर्णमहामोहमग्नमुज्जिहीर्षता लोकमतिविमल
ज्ञानालोकदायिना लोकनाथेन यथा यथा विपर्यैति लोकतन्त्रमसारव
त् तथा तथा विरागोऽत्र जायते नात्र संशयः इत्यादि बहुशः कथयता त
तः शान्तो रसो रसान्तरैर्मोक्षलक्षणः पुरुषार्थः पुरुषार्थान्तरैस्तदुपसर्ज
नत्वेनानुगम्यमानोऽङ्गित्वेन विवक्षाविषय इति महाभारततात्पर्यं सु

ध॰
लो॰
२३६
236

यत्नमेवाह भासते गांगिभावश्रयणाद्रामादीनां तथा घनिपादितमेव पा
रमार्थिकानन्तत्त्वानपेक्षत्वाद्योषावीरसेवांगाभूतस्य रसस्य पुरुषार्थस्य स्व
प्राधान्येन वाक्यतमप्यविरुद्धम् न तु महाभारते पाण्डवानिवृत्ता विषयः
सोऽनुक्रमण्यां सर्वेषु वा प्रश्नो नैवैनत्वं दर्शयते प्रत्युत सर्वपुरुषार्थप्र
बोधदेनत्वेन सर्वेरसगर्भत्वे च महाभारतस्य तस्मिन्नेव हि शेषशाह निवेदि
तत्वेन प्रतीयते श्रूयते सन्दर्शितं सेवरसस्यागित्वं महाभारतेऽस्मा
त्स्वरसर्वपुरुषार्थेभ्यः प्राधान्यमित्येतत्प्रत्नशास्त्राभिप्रायत्वेनानुक्र
मण्यां दर्शितं दर्शितं तु व्यत्ययेन तु भगवान्व्यासदेवश्च कीर्त्यते सनात
न इत्यस्मिन्वाक्ये नेनुद्ययमर्थो व्यत्ययेन निवर्तितो यदत्र महाभारते
पाण्डवादिचरितं यत्कीर्त्यते तत्सर्वमवसानविरसमविद्याप्रपंचरूपं च ॥
परमार्थसत्यरूपस्तु भगवान्वासुदेवोऽत्र कीर्त्यते तस्मात्तस्मिन्नेव पर
मेश्वरे भगवति भवत चित्तनिवेशनं नाभूत विभ्रान्ति प्रीतिः सारासारवि
गिणोगुणेषु वा नयविनयपराक्रमादिषु मोक्षकेवलेषु केषु चिन्त्या

२३६

त्मनाश्रुतिनिविशेषधियसत्ययावाग्रेषशूपतिनिः सारतो सर्वेस्यास्य संसा
रस्य वर्ष्हारसेनत्वमेववायोनिशयं घोतयत्स्मृ इमेवाव भासनेयेन व
नानुशद्धीतस्त्रशाह्रूपवविधमेववार्यंनाभीहृतेसंदृयनोनेनरस्तोकाल
नोले महिमन्यमित्यादयः एवंवनिगूढरमणीयार्थोमहाभारतनाव
मानेदृविशेषवर्णनेनसमाप्तिंविदधनातेनैवृकविवेधसाकृत्स्नवैपायने
नसमस्तवस्तुतीरूनः एतेनवाध्येनसंमतानीतेवर्ज्ञातदेभक्त्यतिशयं
प्रवर्तयताम सकलपवृसमाप्तिकोव्यवहारः प्रवर्णद्दीवृत्तोपूत्तेणाय
काशपने देवतातीर्थतयः प्रश्नतीनांवधभावातिशायवर्णनेनतस्य
वणश्रेलणः शास्त्रपायनेनतद्विभूतिवेनैववादेवताविशेषाणा
मन्येषांणाउवादिवरितवर्णनेस्यापिवैराग्यजननतात्पर्यादेवाग्य
सवमोहमूलत्वान्मोहस्यवभगवन्मायामूपायनमेव परपरयावा
सदेवादिसंज्ञाभिधेयवेनत्रापरिमितशक्त्यासदपरब्रह्मलक्षणीनादि
श्रदेष्यावरेष्णुनदाभिधानेननलब्धप्रसिद्धेर्मायापुरवशाइनेवानुकूह

पं. लो.
२३८
237

नमकलस्वरूपमेश्चित्रपेविवदितंनन्तमाश्रुरमाङ्गुर्भीवांशापवमना
ननशाह्यविषोषितज्ञानतामामयणाद्दिश्रवानयामेत्तयाभगवन्मतं
नरेशवद्दारदर्शनानन्निर्णीतश्चायमेभ्राः शाह्यतन्नाविद्धिरेव तदे
वमनेनानुक्रमणीनिर्दिष्टेनवाक्येनभगवद्यतिरेकिणः स्वर्वस्मा
न्यस्मान्नित्यताभक्ताशायनाभेदालक्षणएवैकः श्रुकपार्थः श्रुत
स्तन्येकाद्यनयेनवस्तमात्रयमात्रपावेयाषलेतणः श्रुतो
ऽसौमहत्वानावनस्योगिवेनविवदितःइतिस्वभतिपादितम श्रुतेन
तारभूतनाद्यायमर्थोवाक्यवेनदर्शितानन्तवाक्यवेनस्तारूपो
ऽर्थः स्वशाह्यानभिप्रेयएतेनप्रकाशितः स्वतामेव शोभामाव
इतिप्रसिद्धिश्चेयमल्पवविदस्यविदन्मारिषत्स्वयदभिमततरंवल्ल
भ्यमेनप्रकाशयतेनसाक्षात्कृत्वावाक्यवैनेवतत्मात्स्थितमेतद
गिरूतरस्माथयाश्रयेणकावेक्रियमाणेनवनवार्थलाभोभवति
प्रबन्धकायाचमहतीसंपद्यतइति श्रुतपववरमानेगणायाव

२३८

शोभोपनिबंधनमलंकारांतरविरहेपिकान्त्यातिशययोगिलक्षेट
यते यथा मंतिजैयतियोगीन्द्रोमहात्माऊभवतभवः येनैकचु
लकेरक्षितादिव्यमनस्यकञ्चुको इत्यादौ अत्रयद्भुतरसानुगुणम
कचुलकेमनसाकञ्चुकदर्शनकायातिशयंश्लाघते अत्रयेकचु
लकेसकलननलक्षितत्रियानादपिदिव्यकञ्चुकदर्शनमद्भुतसताद्
द्भुतरसानुगुणतरं तत्संदिविस्तलोकप्रसिद्ध्याद्भुतमपिनाद्भुते
कारिभवति नवानत्वेन वृत्तपनिबध्यमानमद्भुतरसानुगुण्या
वहमानरस्यापि नयथा किन्नरदोमवरुनेदेवदेवद्धानलरगप
ठिलगोमोपासो शङ्कविरहहृयतोइजेषांरविगेलीणो एतन्नाथ्या
र्थोज्ञाव्यमानायायरसप्रतीतिभवति सावालत्वात्स्वयति रोमाञ्च
तेवैपतइन्येवविधादथांत्यतीयमानानामनागपिनोजायते त
द्वेधनिश्चभेदस्मायप्रयेत्ताययाकायायांनानवद्वजायतेतयाप्र
तिपादितम् गुणीभूतव्यंग्यस्यापि त्रिभेदव्यंग्यापेक्षयायप्रकारा

ध्व॰
लो॰
२३८
248

स्तन्मा माभूदेतत्तथापि काव्यवस्तुनो नवत्वं भवत्येव ननु निविस्तारकारी
तिनोदाहृतं सहृदयैः स्वयं तु मेहृणीयं ध्वनेरित्थं गुणीभूतव्यंग्य
स्य च समाश्रयान्न काव्यार्थविरामोस्ति सत्स्वपि पुरातनकविप्र
बन्धेषु यदि स्यात्प्रतिभागुणः तस्मिंस्त्वसति न किंचिदेव कवेर्व
स्तु बन्धच्छायाप्यर्थद्वयानुरूपः शब्दसन्निवेशोर्थप्रतिभानाभा
वे कथमुपपद्यते अनपेक्षितार्थविशेषाक्षररचनैव बन्धच्छायेति
नेतन्नेदीयः सहृदयानाम् एवं हि सत्यर्थानपेक्षचतुरमधुरवचन
रचनायामपि काव्यव्यपदेशः प्रवर्तेत शब्दार्थयोः साहित्येन काव्य
त्वे कथं तथाविधे विषये काव्यव्यवस्थेति चेत् परोपनिबद्धार्थविर
चने यथा तत्काव्यत्वव्यवहारस्तथा तथाविधानां काव्यसंदर्भा॰
णां न वाच्यानंत्यं व्यंग्यार्थापेक्षयैव यावद्वाच्यार्थापेक्षयेति प्रति
पादयितुमुच्यते अवस्थादेशकालादिविशेषैरपि जायते आ
नन्त्यमेव वाच्यस्य शुद्धस्यापि स्वभावतः शुद्धस्यानपेक्षितव्यंग्य

स्यापि वाच्यस्यानंत्यमेव जायते स्वभावतः स्वभावो ह्ययं वाच्यानां चेत
नाचेतनानां यदवस्थाभेदाद्देशभेदात्कालभेदात्स्वालक्षण्यभेदाच्चा
नन्ता भवन्ति तैश्च तथाव्यवस्थितैः सद्भिः प्रसिद्धानेकस्व
भावानुसरणरूपया स्वभावोक्त्यापि तावदुपनिबध्यमानैर्निरवधिः
काव्यार्थः संपद्यते तथा ह्यवस्थाभेदान्नवत्वं यथा भगवती पार्वती कुमा
रसंभवे सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेनेत्यादिभिरुक्तिभिः प्रथममेव परिस
मापितरूपवर्णनापि पुनर्भगवतः शंभोर्लोचनगोचरमायान्ती वसन्त
पुष्पाभरणं वहन्ती मन्मथोपकरणभूतेन भंग्यान्तरेणोपवर्णिता
सैव च पुनर्नवोद्वाहसमये प्रसाध्यमाना तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वी
मित्याद्युक्तिभिर्नवेनैव प्रकारेण निरूपितरूपसौष्ठवा न च ते तस्य
कवेरेकत्रैवासकृत्कृता वर्णनप्रकारा अपुनरुक्तत्वेन वा नवनवार्थ
निर्भरत्वेन वा न प्रतिभासन्ते दर्शितमेव चैतद्विषमबाणलीलायां
ण अ ताण घडइ ओही ण अ ते दीसन्ति कह वि पुनरुत्ता जे विब्भ

ध्व०
लो०
२३९

मपि प्राणं प्रमाणाबालकरवाणीणम् प्रथमपरकावस्थाभेदप्रकारोय
ह्वेतनानामवैषांचेतनेन्द्रियैरूपमभिमानिवशात्से ऽहमवक्रूणा
दीनांनछोदितवेतनाविषयस्वरूपयोजनयापत्नि बध्यमानमन्पेद
वसंबध्यते यथाकुमारसंभवेपवर्वस्वरूपस्यहिमवतोवर्णनं
पुनः समाधिस्थियोक्तिप्रसवेतनेनत्स्वरूपापेन्नयाप्रदर्शितनदर्पवे
मेवप्रतिभाति प्रसिद्धाश्चायेमल्कवीनां मार्गः इदं च प्रस्थानेकाविं
चुनयनेर्पविषमबाणलीलायासम्प्रपंचप्रदर्शितम् चेतनानांच
बाल्याघवस्थाभिरन्यसन्ततीनां प्रसिद्धमेव चेतनानामव
स्थाभेदप्यवाननावस्थाज्ञानानिवम् यथाकुमारीणाकुसुमशर
भिन्नहृदयानामन्यासांचतत्राधितिनीनानामावनीनांचाचेतना
नांवभावानामारंभाद्यवस्थानांभेदभिन्नमेकैकशः स्वरूपमपनि
बध्यमानमानन्यमेवोपयाति यथा हंसानांनिनदेषु यैः कुवाल
नैरामन्यतेक्कजनामन्यः कोपिकषायकंठलुठनादाघर्घरोविभ्रमः

२३९

तेसंभन्मुकठोवारणवभूदंतोऊरस्सर्भिनोनियोताः कमलोकारेषुविसि
नीकंदाग्रिमग्रथयः एवमन्यत्रापिदिङ्मात्रेणानुमन्तव्यम् देशभेदा
ज्ञानानमवेतनानांतावत यथावायूनांनानादेशवर्त्तिनामेव
मन्येषामपिसलिलज्वलनादीनांप्रसिद्धमेवचेतनानामपिमानुष्याय
भुपलिप्सभमतीनांग्रामारण्यसलिलादिसमेधितानांप्रत्यस्यरमहा
न्विशेषः समयलब्धत्वेनएव सर्वविवेदपयथायथमुपनिबध्यमान
लतानेवत्वमाश्रयते तथाहि मानुषाणामेवाहिरूदेशादिभिन्नानां
यवास्वद्वारथ्यापाशादिषुविविधाविशेषास्तेषाकेनानुः शाकुनेयोगन्तं
विशेषतोयोषितामनुपनिबध्यतेवितन्यसर्वमेवमस्तकाविभिर्वेषाप्रति
भम कालभेदाच्चनानात्वंयथयन्तभेदाहिगवामसलिलादीनां
मवेतनानांचेतनानांचोत्सवादयः कालविशेषाश्रयिणः प्र
सिद्धाएव स्वालक्षण्यभेदाच्चसकलजगज्जन्तानांवस्तूनांविनि
वेचनमविगीतमेव तत्त्वयथावान्त्यितमपितावदुपनिबध्यमा

नमनंतनामेवकाव्यार्थस्यापादयंति । अत्र केचिदाचक्षीरन् । यथासामा
न्यात्मना वस्तूनि वाच्यतां प्रतिपद्यंते न विशेषात्मना तानि हि स्वय
मनुभूयमानानां सुखादीनां तन्निमित्तानां च स्वरूपमन्यत्रारोपयद्भिः
स्वपरानुभूतरूपसामान्यमात्राश्रयेणोपनिबध्यन्ते कविभिः । नहि
तैरतीतमनागतं वर्तमानं च परचित्तादि स्वलक्षणं योगिभिरिव
प्रत्यक्षीक्रियते । तच्चानुभाव्यानुभावकसामान्यं सर्वप्रतिपत्तृसा
धारणं परिमितत्वात्पुरातनानामेव गोचरीभूतम् । तस्याविषय
त्वानुपपत्तेः । अत एव स प्रकारविशेषो यैरद्यतनैरभिनवत्वेन प्र
तीयते तेषामभिमानमात्रमेव भणितिकृतं वैचित्र्यमात्रमस्तीति । तत्रो
च्यते । यदि सामान्यमात्राश्रयेण काव्यप्रवृत्तिस्तस्य दर्शितप्रकार
काव्यवैचित्र्यमवस्थादिविशेषात्किं पुनरुक्तमेवाल्लनवत्वं तथा
तत्कथं नवकाव्यानन्त्यम् । यत्तूक्तं सामान्यमात्राश्रयेण काव्यप्रवृ
त्तेस्तस्य परिमितत्वेन प्रागेव गोचरीकृतत्वान्नास्ति नवत्वं काव्य

वस्तूनामिति तदयुक्तं यतो यदि सामान्यमात्रमाश्रित्य काव्यं प्रवर्त्त
ते किंकृतस्तर्हि महाकविनिबध्यमानानां काव्यानामतिशयः वाल्मी
किव्यतिरिक्तस्यान्यस्य भाव्यार्थस्याभावात् सामान्यस्य वादिकवि
नैव प्रदर्शितत्वात् उक्तिवैचित्र्याद्दोष इति चेत् किमिदमुक्तिवैचित्र्यं
उक्तिर्हि वाच्यविशेषप्रतिपादनवचनं तद्वैचित्र्ये कथं न वाच्यवैचि
त्र्यं वाच्यवाचकयोरविनाभावेन प्रवृत्तेः वाच्यानां च काव्ये प्रतिभास
मानानां यद्रूपं तत्तु ग्राह्यविशेषाभेदेनैव प्रतीयते तेनोक्तिवैचित्र्य
वादिना वाच्यवैचित्र्यमनिच्छताप्यवश्यमेवाभ्युपगन्तव्यम् तदय
मत्र संक्षेपः वाल्मीकिव्यतिरिक्तस्य यद्येकस्यापि कस्यचित् इष्यते
प्रतिभार्थेषु तत्तदानन्त्यमक्षतम् किंच उक्तिवैचित्र्यं यत्काव्य
नवत्वे निबन्धनमुच्यते तदस्मत्पक्षानुगुणमेव यतो यावान
यं काव्यार्थानन्त्यभेदहेतुः प्रकारः प्राग्दर्शितः स सर्व एव पुनरु
क्तिवैचित्र्याद्द्विगुणतामापद्यते यश्चायमुपमाश्लेषादिरलङ्कार

ध्व.
लो.
२५१

~~२५१~~ 251

मार्गः प्रसिद्धः स भणितिवैचित्र्यादुपनिबध्यमानः स्वयमनवधिर्भ
वेत्पुनः शतशाखतां भणितिश्च स्वभाषाभेदेन व्यवस्थिता सती
प्रतिनियतभाषागोचरार्थवैचित्र्यनिबन्धनं पुनरपरं काव्यार्थाना
नन्त्यमापादयति यथा ममैव महुमहुइत्ति भजेन्तनवंजुकालजनः
सतेविणदे गेजणाहूडगोगुरिभोदिमणस्स इत्यादि यथा यथा
निरूप्यते तथा तथा लभ्यतेऽन्तः काव्यार्थानाम् इदं तूच्यते ॥ अ
वस्थादिविभिन्नानां वाच्यानां विनिबन्धनम् यत्प्रदर्शितं प्राक्तन्
भूम्नैव दृश्यते लक्ष्ये न तच्छक्यमपोहितुम् तत्तु भाति रसाश्र
यात् तदिदमत्र संक्षेपेणाभिधीयते सत्कवीनामुपदेशाय रस
भावादिसम्बद्धा यद्यौचित्यानुसारिणी अन्वीयते वस्तुगतिर्देश
कालादिभेदिनी तत्का गणना कवीनामन्येषां परिमितशक्तीनाम्
वाचस्पतिसहस्राणां सहस्रैरपि यत्नतः निबद्धा सा क्षयं नैति
प्रकृतिर्जगतामिव यथा जगत्प्रकृतिरतीतकल्पपरम्पराविर्भू

नविविधवस्तुप्रपंचामती अनंतविदानीं परिमितपदार्थनिर्माणशक्ति-
नां शक्तानेभिधानतनस्ववैयकाव्यस्थितिरनेनाभि: कविमतिभि
रुपभुक्तानिनेदानीं परिदृश्यंते अनंतनवनवाभिव्यक्तानिभि: प
रिवर्धते इत्यस्थितेपि संवादास्तुभवंत्येववाहुल्येनसमेधसाम्
स्थितंयेतत्संवादिन्यो मेधाविनां बुद्धय: किंतु नैकरूपतयासर्वे
तेमंतव्याविपश्चिता कथमितिचेत् संवादोह्यन्यसादृश्यंतत्पुन:
प्रतिबिंबवत् आलेख्याकारवत्तुल्यदेहिवच्चशरीरिणाम् संवादो
हिकाव्यार्थस्योच्यते यदन्येनकाव्यवस्तुनासादृश्यंतत्पुन: शरी
रिणां प्रतिबिंबवदालेख्याकारवत्तुल्यदेहिवच्चेतित्रिधा व्यवस्थि
तम् किंचिद्धिकाव्यवस्तुवस्त्वंतरस्यशरीरिण: प्रतिबिंब: प्रति
बिंबकल्पमन्यदालेख्यप्रख्यमन्यत्तुल्येनशरीरिणासदृशम्
तत्रपूर्वमनन्यात्मतुच्छात्मतदनंतरम् तृतीयंतुप्रसिद्धात्मा
नान्यसाम्यंत्यजेत्कवि: तत्रपूर्वंप्रतिबिंबकल्पंकाव्यवस्तुपरि

इतरेषांसमासेन एतस्मादनन्यात्मतातिरिक्तशरीरकल्प्यम् तदनंतरं
तालेख्यशरत्मनुष्यसाभान्यसाम्यशरीरान्तरं युक्तमपि तद्वत्कल्प्यमेव न
त्यकल्प्यम् तृतीयन्तु कमनीयशरीरसद्भावेऽपि सम्वादकाद्यवस्ल
नन्यकल्प्यकविनानुहू शरीरीश्वरोपि एतान्येन सहशोध्यकएवेतिश
क्यतेवक्तुम् एतद्द्वेवोपपादयितुमुच्यते तत्रस्यान्यसमसद्भावेऽपूर्व
स्थितम्नुपायापि वस्तुभातितरांतन्त्याः शाखिकायामिवाननम्
तत्रस्यसाभ्भतस्यात्मनु सद्भावन्यसपूर्वस्थितम्नुपायापिवस्तुभा
तितराम् शरणंवमणीयच्छायानुशृद्धीनवस्तुशरीरवत्युपांशेषो
भोक्ष्यति तन्तुधनकटकेनावभासतेतन्त्याः शाखिकायामिवान
नम् एवंतावत्स्वेवाहतोवाक्यवेतानोकाव्यार्थोनातिभक्तास्मी
मानः पदार्थरूपाणांशावर्ल्लेतरहष्यानोकाव्यवस्तुनोनात्मवे
दोष इति प्रतिपादयितुमुच्यते शब्दरादिरवनैवयाज्यते यात्र
वस्तुरचनाश्रातनीनतनेस्फुरतेकाव्यवस्तानिव्यक्तमेवरवेल

मानद्रष्यति नहिद्वावसतेनापि ग्रहणानि पदानिवा कानिविदृ
वाणिज्ञदायिनं शक्यते नान्निता न्यैवापनिवद्धानि नका। च्यादि
श्च नवतानि विरुद्धेते नथेपदार्थे द्रयानिभ्रे पादि भयानाम्यनवाने
तस्मात् यदपितद्रूपि वमंयच्चलोकस्यांकिंचिन्नरितनामिदामेनी
यच्चाहिरत्नाज्ञिदीते. शून्यनमपि श्वेताया यथा वस्त्रनाहरुत्व्यं
विरूपनिवध्नांत्रियनानोपयाति यद्यपितदपिरस्यकाणशीतं
यच्चलोकस्यांकिंचिन्नरितनामिदामेनीयच्चाहिरत्नाज्ञिदीते स्फुर्वलो
यकाविदेति महद्यानोवमन्त्रनिरूपणघेते नदेनुगनमपि श्वे
वेताया यथा वस्त्रनारक्तकविविवर्णितन्व्यं रयगाख्यार्थ ममपंणा
ममर्थंशाहरवनाद्रूपया वेथक्का यथापनिवध्नांत्रियनोनेवयाति
ति नदिन्त्विप्सिते भ्रतायनावाबो निमित्तविविपार्थोमृतन्तस्मान
माद: कर्तव्य: कावेभिरतनैवयस्यविषये परस्मादानेकाविवतम
नमोवलत्सकवे: मम्वत्वनंवैष्णवरयाते यथ्यस्भगावतो।। स्मृति

नवाकाव्यार्थाः परोपनिबद्धार्थविरचनेन कश्चित्कवेर्गुण इति
भावयित्वा परस्वादानेच्छाविरतमनसः सुकवेः सरस्वत्येषा भग
वती यथेष्टं घटयति वस्तु येषां सुकृतीनां कवीनां प्राक्तनपुण्याभ्या
सपरिपाकवशेन प्रवृत्तिस्तेषां परोपरचितार्थपरिग्रहनिःस्पृ
हाणां स्वव्यापारो न क्वचिदुपयुज्यते सैव भगवती सरस्वती स्वय
मभिमतमर्थमाविर्भावयति एतदेव हि महाकवित्वं महाकवी
नामिति इत्यानन्दवर्धनाचार्यविरचिते सहृदयहृदयालोके
काव्यालंकारे ध्वनिनिष्पादने चतुर्थ उद्योतः समाप्तः ॥ ४ ॥
इत्यक्लिष्टरसाश्रयोचितगुणालंकारशोभाभृतो यस्माद्वस्तु
समीहितं सुकृतिभिः सर्वं समासाद्यते काव्याख्येऽखिलसौख्यधाम्नि
विबुधोद्याने ध्वनिर्दर्शितः सोऽयं कल्पतरूपमानमहिमा भोग्योऽस्तु
भव्यात्मनाम् सत्काव्यतत्त्वविषयं स्फुरितप्रसुप्तकल्पं मनःसु परि
पक्वधियां यदासीत् ॥ तद्व्याकरोत्सहृदयोदयलाभहेतोरानन्दवर्ध

नइतिप्रथिनाभिधानः ॥ ॥ समाप्तोयंधनिग्रंथः ॥ ॥

244